

ЖАЛАЛ-АБАД МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК: 943.41+002

Назарбаева Батма Суйналиевна

**2002-жылдагы Аксы окуясы: булактар жана изилдөө
ыкмалары.**

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн
жазылган диссертация

Адистиги:

07.00.09-тарыхнаама, булактаануу жана
тарыхый изилдөөнүн методдору

Илимий жетекчиси:

Т.и.д., профессор

Батырбаева Ш.Д.

Жалал-Абад -2017

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I БАП. 2002-ЖЫЛДАГЫ АКСЫ ОКУЯСЫ: ТАРЫХЫ ЖАНА ЖҮРҮШҮНҮН БУЛАКТААНУУЧУЛУК МАСЕЛЕСИ	12
1.1. Аксы окуясынын жүрүшү жана жыйынтыгы.....	12
1.2. 2002-жылдыгы Аксы окуясынын себептерин аныктоонун булактаануучулук маселеси	38
II БАП. МЫЙЗАМ АКТЫЛАРЫНДА ЖАНА ИШ КАГАЗДАРЫНДА АКСЫ ОКУЯСЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ	62
2.1. Мыйзам актылары Аксы окуясын изилдөөдөгү тарыхый булак катары өзгөчөлүктөрү: Конституциянын негизинде.....	62
2.2. Аксы окуясын изилдөөдө иш кагаздарынын булактаануучулук маселеси	82
III БАП. АКСЫ ОКУЯСЫНЫН МАССАЛЫК МААЛЫМАТ КАРАЖАТТАРЫНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ	111
3.1. Аксы окуясынын басма сөз булактарында чагылдырылышы.....	111
3.2. Интернет булактарында Аксы окуясынын чагылдырылышы....	139
КОРУТУНДУ	155
ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР	
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	157
ТИРКЕМЕ	

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу: Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон тартып өнүгүүсүндө Аксы окуясы эки чоң мезгилге бөлгөн чек болуп эсептелет. Кыргызстанда мурдагы союздук курамдагы өлкөлөрдөн айырмаланып, демократиялык өнүгүү жолунда баратканын жана өлкө укуктук мамлекет экендигин бийлик башында тургандар байма-бай жар салып турушкан. Демократиялык өнүгүү жолунда бараткан өлкө үчүн Аксы трагедиясы өлкөнү башкаруу кризиске айланып баратканын көрсөткөн. Көз карандысыздыктын алгачкы он жылы өлкөнүн коомдук-саясий өнүгүшүндө эгемендүү кыргыз мамлекетин түзүү, мурдагы пландык экономикадан жаңы базар экономикасына өтүү, жарандык-укуктук коомду түзүү процесстери, улуттук аң-сезимди калыптандыруу сыяктуу маселелерди чечүү башкы милдеттер болуп саналган. Бирок, аны ишке ашыруу бир калыптагы саясий, социалдык-экономикалык өнүгүү менен айкалышкан эмес. Бийлик бутактарындагы карама каршылыктар, натыйжасыз реформалар элди жакырдантып, аны менен катар өлкөнүн беделин дагы эл аралык аренада төмөндөтүп, натыйжада мамлекеттин ички социалдык-экономикалык абалы менен саясий түзүлүшү кризиске учураган. Өлкөдөгү жалпы кырдаал курчуп отуруп, элдик нааразычылык толкундоолор менен коштолуп, акырында эң ири саясий актылардын бири болгон 2002-жылдын 17-мартындагы Аксы окуясынын келип чыгышына алып келген. Бул окуя Кыргызстандын тарыхында саясий нааразычылык менен чыккан карапайым жарандардын өлүмү менен аяктаган алгачкы саясий окуя болуп калды.

Аксы окуясы Кыргызстандын соңку жаңы тарыхынын жаңы барагын ачкандыктан, эгемендүү өлкөбүздүн тарыхында чоң бурулуш жасаган кубулуш катары каралып, изилдөөдө кылдаттыкты талап кылат. Аксы окуясынын жүрүшү бүгүнкү күнгө чейин толук кандуу түрдө калыбына келтирилбегендиктен, окуянын башталыш жана бүткөн чекити, манызы, чыңалышы боюнча мезгилдерге бөлүнүшү андан сырткары окуянын түздөн-түз уюштуруучулардын, катышуучулардын койгон максаты, орду, иштеген

иштери боюнча изилдөөлөрдө али тактала элек.. Өзгөчө окуянын келип чыгуу себептери менен өбөлгөлөрү илимий адабияттарда жалпыланган мүнөздө гана берилгенин белгилөөгө болот. Ошондуктан, окуяга коомдун бардык катмарлары тартылгандыктан жүрүшүн, деталдарын жана окуянын келип чыгышына тийгизген таасирлерин азыркы бүгүнкү күндө толугу менен тактоолорду жана илимий жактан изилдөөнү талап кылат. Окуянын жүрүшү өлкөдөгү саясий, экономикалык жана социалдык көйгөйлөр менен коштолгондуктан, аларды чагылдырган документтер менен даректик материалдардын өзүнө булактаануучулук талдоо жүргүзүүнүн зарылдыгын көрсөтүп турат. Анткени, окуянын келип чыгышы, жүрүшү жана өнүгүшү боюнча бирдиктүү пикирлер жок болгондуктан, ал тууралуу маалымат берген тарыхый булактардын өзүнө кайрылуу маанилүү жана анын маалымат бере турган базалык өзгөчөлүгүнө иликтөө жүргүзүү керек. Анткени, бул окуя саясий жактан бир катар проблемалар менен чырмалышкандыктан, окуяга байланышкан даректик материалдардын маани-мазмунун ачып баа берүү менен гана окуянын чыныгы маңызын, жүрүшүн жана жыйынтыгын ачып берүүгө болот.

Демек, Кыргызстандын соңку жаңы тарыхындагы өзөктүү маселелердин бири болгон Аксы окуясына тиешелүү тарыхый булактарды изилдөө актуалдуу, жана анын жыйынтыгы эгемендүүлүк мезгилиндеги өлкөнүн тарыхын окуп үйрөнүүдө жана изилдөөдө өзөктүү маселелердин маңызын туура ачып берүүгө мүмкүндүк берет.

Теманын изилденүү деңгээли. Булактаануучулук талдоону эки багытта жүргүзүп, алгач Аксы окуясына тиешелүү булактар өлкөнүн эгемендүүлүк мезгилиндеги саясий, экономикалык өнүгүүсүнө арналган илимий изилдөөлөр саясаттаануу, укуктаануу, социология жана башка коомдук изилдөөлөрдө кандайча илимий айлампага киргизилгенин карап, андан сон жалпы эле булактаануу алкагында закон актылары, мамлекеттик мекемелердин иш жүргүзүү кагаздары, массалык маалымат каржажаттарынын материалдарны жана интернет ресурстарды илимий

айлампага киргизүү өзгөчөлүктөрүнө арналган изилдөөлөргө талдоо жүргүзүлдү. Эгемендүү Кыргызстандын өнүгүшү менен абалын социалдык-экономикалык, саясий жана маданий жактан изилдөөдө илимий айлампага киргизилип, бирок булактаануучулук багытта атайын изилдөөгө алынбаган. Аксы окуясынын тарыхнаамасын шарттуу түрдө эки чоң топко бөлүп кароого болот. Биринчиси, тарыхчы илимпоздордун изилдөөлөрү – Ч.Дж.Чоотаева[1], Ч.У. Койчуманова[2] З.И. Галиева[3] Н. Ж. Эсенкулов Н.С. [4] Усупова [5] ж.б., ал эми экинчиси саясаттаануу, укуктаануу багытындагы изилдөөлөрдө- И.А.Дмитриенко[4], Кынев А.В. [5] Салиев А.Л. [6], тарыхый булактар кыйыр түрүндө изилденген. Башка изилдөөчүлөрдөн айырмаланып, З.И. Галиева Аксы окуясынын келип чыгышы жана жүрүшүндөгү урунттуу учурларга токтолуп, аларга даректик материалдарды киргизип, толуктаган. Бул эмгекте өлкөнүн эгемендик доордогу саясий өнүгүшүнө арналган жана Аксы окуясы сыяктуу олуттуу, бурулуш жасаган учурларга жалпы калыптанган көз караш менен баа берилип, ага байланыштуу расмий эмес тарыхый булактарга өз алдынча талдоо жүргүзүлгөн эмес. Тарыхнаамалык талдоо көрсөткөндөй Аксы окуясы боюнча тарыхый булактардын өзүнө түздөн-түз кайрылган изилдөөлөр болгон эмес. Булактаанууда тарыхый булактарды изилдөөдө алардын бардык түрүнө карата багытталган, колдонулган илимий жоболор менен калыптанган көз караштар бар. Андыктан изилденип жаткан тема боюнча тарыхый булактардын түрүнө карата булактаануучу адистердин эмгегин, тактап айтканда мыйзам актыларынын булактык өзгөчөлүгүн, анын ичинде Конституциядан керектүү маалыматтарды окуяны түшүндүрүү багытында колдонуу методикасын иштеп чыккан И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцевалардын эмгегин [7], мамлекеттик иш жүргүзүү кагаздарына топтук түрлүк классификация жүргүзүү менен, алардан алынган фактыларды илимий айлампага киргизүү өзгөчөлүгүн теориялык-методологиялык суроолорун иштеп чыккан Приходько И.Н., [7] жана мезгил басма сөздөрүнүн колдонууда алардын булактык өзгөчөлүгүн караган

окумуштуулар Рынков В. [8] Олехнович Д.[9], Черненко Е.В. [10] Дмитриев С.С. андан сырткары интернет ресурстардын маалыматынын өзгөчөлүгүн изилдеген И.К. Корниенко, Д.А. Гагарина [11], Злобин, Е.В. [12], Афанасьева, Л.П. [13] эмгектерге талдоо жүргүзүлүп, алардан керектүү жыйынтыктар колдонулду. Бул багытта Э.Т.Турсунованын илимий иштери булактаануучулук маселени доор өзгөчөлүгүнө карата жалпысынан мүнөздөгөн эмгегин айтса болот [14]. Эгемендүү Кыргызстандын тарыхы боюнча тарыхый булактарга анын ичинде Аксы окуясына байланышкан даректик булактарга: расмий мамлекеттик иш жүргүзүү кагаздарына, жеке адамга (инсанга) таандык тарыхый булактарга, массалык маалымат каражаттарына жарыяланган материалдарына, эпистолярдык мүнөздөгү даректерге булактаануучулук талдоо жүргүзүлө элек, ар биринде окуянын келип чыгыш себептери, маңызы жана жүрүшү, натыйжасы тууралуу түз жана кыйыр түрүндө жазылган даректик материалдар бар. Жыйынтыктап айтканда кыргыз тарыхнаамасында диссертациялык иш жаңылыгы менен айырмаланат.

Изилдөөнүн объектиси: 2002-жылдагы Аксы окуясы жана анын келип чыгышы, жүрүшү, жыйынтыгы жөнүндөгү маалыматтырды камтыган тарыхый булактар болуп саналат.

Изилдөөнүн предмет: Аксы окуясына тиешелуу негизги булактар – закондор, мамлекеттик иш жүргүзүү кагаздары жана массалык маалымат каражаттарынын булактаануучулук проблемасы болуп саналат.

Изилдөөдүн максаты: 2002-жылдагы Аксы окуясы боюнча тарыхый булактардын булактаануучулук негизги маселерин ачып берүү.

Коюлган максатты чечүү үчүн төмөнкүдөй тапшырмалар коюлду:

- 2002-жылдыгы Аксы окуясынын булактаануучулук маселлерин ачып берүү багытында Аксы окуясынын келип чыгуу себептеринин жүрүшү жана жыйынтыгына тарыхый сереп.
- Мыйзам актыларынын Аксы окуясын изилдөөдөгү тарыхый булак катары өзгөчөлүктөрүн Конституциянын негизинде изилдөө.

- Аксы окуясын изилдөөдө иш кагаздарынын булактаануучулук маселесин аныктоо.
- Массалык маалымат каражаттарында өзгөчө гезиттерде жарыяланган материалдардын Аксы окуясынын чагылдырылышы коомдук аң сезимди калыптандыруудагы ролунун булак таанучулук ордун аныктоо.
- Аксы окуясынын интернет булактарында чагылдырылышына булактаанучулук талдоо жүргүзүү.

Диссертациялык иштин булактык базасы: диссертациялык иштин булактык базасын бир катар топторго бөлүп карадык.

Биринчи топко кирген укуктук-ченемдик мыйзам актылары, кыргыз өкмөтүнүн токтомдору, буйруктары тарыхый булак катары коомду маалыматташтыруу, анын ичинде МКТнын өнүгүшү жана аны колдонуу, маалыматтык интернет ресурстарына карата мамлекеттин көзөмөлү, анын укуктук жактан камсыздалышы жөнүндө маалыматты өзүнө камтыйт. Аларды илимий айлампага киргизүүдө канчалык денгээлде турмушка ашырылгандыгын милдеттүү түрдө текшерүү керек.

Экинчи топко мамлекеттик борбордук жана жергиликтүү органдардын жүргүзгөн иш кагаздары кирет. Бул топтогу тарыхый булактар МКТ колдонуу боюнча конкреттүү аткарылган иштер жөнүндө, аймактык инфраструктурасынын өзгөчөлүктөрүн, алардын андан ары өнүгүүсүнүн көйгөйлөрүн аныктоодо маалыматтык баалуулугу башка топко кирген булактардан айырмаланат. Бирок, иш жүргүзүү кагаздарынын атайын эреже менен толук иреттүү сакталбаганы, алардагы чагылдырган фактылардын айкындыгын, толуктугун аныктоо үчүн салыштырмалуу анализ жүргүзүү мүмкүнчүлүгүнүн чектелишине алып келет.

Үчүнчү топкогу өкмөттүк эмес уюмдардын документтери, булар Кыргызстанда болуп жаткан процесске мамлекеттик уюмдарга караганда альтернативдүү көп кырлуу маалыматты камтыганы менен айырмаланат. Ошону менен бирге көпчүлүк убакта локалдык мүнөзгө ээ болгондуктан,

Кыргызстандын социалдык-экономикалык деңгээлинин өзгөчөлүгүн эске албай туруп, аны өлкөдөгү маалыматташтыруунун абалын толук чагылдырган маалымат каражаты катары кароого болбойт.

Төртүнчү топтогу улуттук статистика комитетинин жыйнактары тарыхый булак катары Кыргызстандын маалыматташтыруу мезгилиндеги өнүгүүсүн цифралык көрсөткүчтөр менен берип, маалыматташтыруунун жүрүшүн салыштырмалуу негизде кароого жардам берет. Аларды илимий айлампага киргизүүдө маалыматтардын айкындыгын текшерүү зарыл.

Бешинчи топко тийиштүү жалпыга маалымдоо каражаттары жана интернет ресурстары өтө кеңири контентке ээ жана Кыргызстандын азыркы мезгилин чагылдырууда мобилдүү маалымат таратуучу каражат. Бирок, башка булактардан айырмаланып, тарыхый фактыларды чагылдырууда субъективдүүлүк жогору экендигин атайын талдоого алуу керек.

Окуянын келип чыгышынын биринчи себеби болгон социалдык-экономикалык кризис боюнча улуттук статистиканын жана расмий даректик материалдарды айтууга болот. Тарыхый булактардын бул топтому калктын социалдык-экономикалык абалы тууралуу жылдык отчетторунда жана расмий билдирүүлөрүндө чагылдырат. Бул тарыхый булактарга талдоо жүргүзүп жатып, салыштырмалуу түрдө канчалык деңгээлде калктын социалдык-экономикалык абалынын өзгөргөнүн көрө алабыз.

Алтынчы, эскерүүлөр жана мурдагы чиновниктердин мемуардык багыттагы эмгектери кирет. Бул топтогу тарыхый булактар окуянын себептерин жана ага карата ошол кездеги жооптуу кызматта турган чиновниктердин аракеттери менен жеке кызыкчылыктарын ачып берүүгө мүмкүндүк түзөт.

Жогорудагы тарыхый булактардын комплекси изилденип жаткан маселе боюнча булактык мүмкүнчүлүктөрү бар жана тема боюнча жеткиликтүү тарыхый илимий маалыматты алууга мүмкүнчүлүк түздү.

Жалпысынан изилдөөнүн тарыхый булактык базасы алдыга койгон максатка жетүүдө жетиштүү маалымат менен камсыз кыла алат.

Изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизи катары тарыхты жаңыча изилдөөгө багыт алган жагдайда, тарых илимине коюлуп жаткан учурдагы талаптарды эске алуу менен, диссертациядагы коюлган маселелерди ачып берүүдө тарыхты окуп үйрөнүүнүн жана изилдөөнүн объективдүүлүк, историзм принциптерин жетекчиликке алуу менен, илимий таанып билүүдөгү жалпы илимий методдор: анализ жана синтез, индукция менен дедукция; атайын тарыхый илимий методдор: тарыхый-салыштырмалуулук, структуралык-функционалдык, тарыхый-типологиялык, тарыхый-системалык методдор кызмат кылды.

Хронологиялык рамкасы – диссертациялык иштин мезгилдик алкагы шарттуу түрдө Аксы окуясынын келип чыгуу жана жыйынтыгын тиешелүү булактарды камтыган 2000-2005-жылды камтыйт.

Иштин илимий жаңылыгы: Эгемендүү Кыргызстандын саясий тарыхындагы урунттуу окуя болуп саналган Аксы окуясынын илимий жактан баа берүүгө жана анын келип чыгышы менен натыйжасын аныктоого аракет жасалды. Окуянын келип чыгуу себептери алгачкы жолу тарыхый жактан өз алдынча аныктоого аракет жасалды. Аксы окуясына байланышкан мыйзам актылары жана Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана анын редакциялары биринчи жолу тарыхый булак катары талдоого алынды. Массалык маалымат каражаттарындагы окуя тууралуу чагылдырылган материалдарга изилдөөлөр жүргүзүлдү; Массалык маалымат каражаттары анын ичинен өзгөчө жергиликтүү гезиттердин материалдары илимий айлампага булактык негиз катары жана коомдук аң-сезимди чагылдырууда орду белгиленди;

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациянын илимий жыйынтыктарын Кыргызстан тарыхын окутууда жана мамлекет таануу, инсан таануу багыттарында, жалпы изилдөө иштеринде, окуу процессинде пайдаланууга болот.

Коргоого алып чыгуучу жоболор:

- Аксы окуясынын булактаанучулук жактан изилденүүсү зарыл

маселелерден. Изилдөөнү сапаттуу жүргүзүү үчүн аны сөссүз эки багытта: булактык, проблемалык - инсандардын ролу, саясий орду катары кароо негиздүү;

- Аксы окуясынын келип чыгышынын себетерин түшүндүрүүдө негизги булак катары Конституцияны алуу маанилүү, анткени Конституцияга жүргүзүлгөн булактаануучулук талдоо эң биринчи иретте президенттик институттун, бийликтин тең салмактуулугунун бузулушуна алып келип, ХХ1 кылымдын башында Кыргызстандагы саясий карама-каршылыктын элдешкис абалын түзгөн;
- Расмий документтердин жана мезгилдүү басма сөз басылмалардын материалдарындагы маалыматтарды салыштырып кароо зарыл маселелерден, анткени мындай социалдык протест мыйзам ченемдүү корүнүш болуп, республиканын баардык аймактарына таралып коомдук аң-сезимди калыптандырып келген;
- Аксы окуясын изилдөөдө жергиликтүү жана борбордук мекемелердин иш жүргүзүү кагаздарын салыштырып изилдөө зарыл, анткени окуянын келип чыгышынын негизги себептеринин бири маалыматтык карама-каршылык, аймактык жана борбордук бийликтин ситуацияны айкын чагылдырбагандыгы;
- Маалымат доорунда Аксы окуясынын гезиттерде жана интернет ресурстарында чыгарылышын изилдөө менен актуалдык эмес потенциалдык маалымат алганга болот, анткени биринчиден берилген материалдар булак катары кароо, экинчиден аларды коомдук аң-сезимди өзгөрүшүнүн себепкери катары кароо зарыл.

Изилдөөчүнүн өздүк салымы: 2002-жылдагы Аксы окуясынын тарыхын изилдөөдөгү булактаануучулук жана изилдөөнүн айрым ыкмалары талданды; Аксы окуясына байланышкан тарыхый даректик материалдар менен тарыхый булактардын комплекси илимий айлампага алгачкы жолу киргизилди. Окуяга байланыштуу жергиликтүү бийлик органдарынын утурумдук архивдеринин материалдары илимий айлампага киргизилди.

Интернет ресурстарын пайдалануу менен окуянын айрым маселелерин салыштыруу жана анализдөөнүн ыкмаларынын зарылдыгы көрсөтүлдү;

Диссертациялык иштин апробацияланышы. Диссертациялык иштин мазмуну бир катар илимий-практикалык конференцияларда доклад түрүндө окулган жана апробациядан өткөн. Изилдөөнүн илимий тыянактары жана натыйжалары тарыхтын ар кыл маселелерине карата өзгөчө кийинки болгон март, апрель окуяларынын келип чыгышына байланыштуу каралган. Кыргызстандын жана анын чегинен сырткары каттоосунда турган РИНЦте макалар жарыяланган. Кыргызстан тарыхы курсунан студенттерге өтүлүүчү лекцияларда Эгемен Кыргызстандын соңку тарыхы деген теманын алкагында “Аксы окуясы” атайын бөлүм болуп өтүлгөн.

Диссертациялык иштин структурасы – диссертациялык иш киришүү бөлүмүнөн алты параграфка бөлүнгө үч баптан, корутундудан, практикалык сунуштардан, колдонулган булактар менен адабияттардын тизмесинен турат.

І БАП. 2002-ЖЫЛДАГЫ АКСЫ ОКУЯСЫ: ТАРЫХЫ ЖАНА ЖҮРҮШҮНҮН БУЛАКТААНУУЧУЛУК МАСЕЛЕСИ

1.1. Аксы окуясынын жүрүшү жана жыйынтыгы

Сунушталып жаткан параграфта Аксы окуясына тиешелүү булактаануучулуук изилдөө жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк алуу үчүн ал окуя жөнүндө жалпы түшүнүк берүү булактаануу илиминин бирден бир талабы. Кандай гана тарыхый булак болбосун, ал тарыхый булак пайда болгон шарттарды түшүндүрүп берүү зарыл болуп саналат. Алдын ала көңүл буруучу, акцент жасоочу нерсе бул- биз Аксы окуясынын ички маңызына мыйзам ченемдүүлүгүнө басым жасабайбыз. Ошол окуяга тиешелүү болгон тарыхый булактардын сырттан анализ жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк бере турган материалдарды кароого басым жасалат.

Кыргызстандын көз карандысыздык мезгилдеги тарыхында орчундуу орунду ээлеген жана коомдук аң-сезимдин багытын белгилүү нукка бурган окуялардын бири 2002-жылдагы Аксы окуясы болуп саналат. Бүгүнкү күндөгү өлкөнүн абалына токтолуп, саясий окуяларга карата баа берүүдө бул окуя кийинки март, апрель окуяларынын келип чыгышынын негизги себептери катары каралат. Бул окуянын чечилбеши жана өзүнүн баасынын албагандыгынан улам, өлкө башчыларынын окуяга карата салкын мамилеси жараны андан ары ырбатып, жарылуу чекити болгон март жана апрель окуяларына алып келген. Ошондуктан, Аксы окуясы эгемендүү Кыргызстандын тарыхында трагедия менен коштолгон жана коомдук аң-сезимге таасир берген саясий акт. Анткени, трагедиялуу окуядан кийин өлкөнүн тарыхында чоң бурулуш болду. Кыргызстанда мурдагы союздук курамдагы өлкөлөрдөн айырмаланып, демократиялык өнүгүү жолунда баратканын жана өлкө укуктук мамлекет экендигин бийлик башында тургандар байма-бай жар салып, демократиялык өнүгүү жолунда бараткан өлкө үчүн Аксы трагедиясы - өлкөнү башкаруудагы кризистин башталышы катары көрсөтүшөт. Андыктан Кыргызстандын соңку жаңы тарыхындагы өзөктүү маселелердин бири болгон Аксы окуясына тиешелүү тарыхый

булактарды изилдөө: эгемендүүлүк мезгилдеги өлкөнүн тарыхын жаңыча окуп үйрөнүүдө жана изилдөөдө, өзөктүү маселелердин маңызын туура ачып берүүдө мүмкүндүк берет.

Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон тартып өлкөнүн өнүгүүсүндө Аксы окуясы эки чоң мезгилге бөлгөн чек болуп эсептелет. Көз карандысыздыктын алгачкы он жылы өлкөнүн коомдук-саясий өнүгүшүндө эгемендүү кыргыз мамлекетин түзүү, мурдагы пландык экономикадан жаңы базар экономикасына өтүү, жарандык-укуктук коомду түзүү процесстери, улуттук аң-сезимди калыптандыруу сыяктуу маселелерди чечүү башкы милдеттер болуп саналган. Бирок, аны ишке ашыруу бир калыптагы саясий, социалдык-экономикалык өнүгүү менен айкалышкан эмес. Бийлик бутактарындагы карама каршылыктар, натыйжасыз реформалар элди жакырдантып, аны менен катар өлкөнүн беделин дагы эл аралык аренада төмөндөтүп, натыйжада мамлекеттин ички социалдык-экономикалык абалы менен саясий түзүлүшү кризиске учураган. Өлкөдөгү жалпы кырдаал курчуп отуруп, элдик нааразычылык толкундоолор менен коштолуп, акырында эң ири саясий актылардын бири болгон 2002-жылдын 17-мартындагы Аксы окуясынын келип чыгышына алып келген. Бул окуя Кыргызстандын эгемендүү жылдарынын тарыхында саясий нааразычылык менен чыккан карапайым жарандардын өлүмү менен аяктаган алгачкы саясий окуя болуп калды.

Аксы окуясы Кыргызстандын соңку жаңы тарыхынын жаңы барагын ачкандыктан, эгемендүү өлкөбүздүн тарыхында чоң бурулуш жасаган кубулуш катары каралып, изилдөөдө кылдаттыкты талап кылат. Өзгөчө окуянын келип чыгуу себептери менен өбөлгөлөрүн изилдөөдө илимий адабияттардын дээрлик бардыгында жалпыланган мүнөздө гана берилгенин белгилөөгө болот. Ал эми окуяга коомдун бардык катмарлары тартылгандыктан, жүрүшүн, деталдарын жана окуянын келип чыгышына тийгизген таасирлерин бүгүнкү күндө толугу менен тактоолорду жана илимий жактан изилдөөлөрдү талап кылат.

Аксы окуясынын жүрүшү бүгүнкү күнгө чейин толук кандуу түрдө калыбына келтирилбегендиктен, окуянын башталыш жана бүткөн чекити, манызы, чыңалышы боюнча мезгилдерге бөлүнүшү андан сырткары окуянын түздөн-түз уюштуруучулардын, катышуучулардын койгон максаты, орду, иштеген иштери боюнча изилдөөлөрдө али такталбаган. Ар түрдүү маалымат булактарында жана адабияттарда жазылган окуянын жүрүшү боюнча билдирүү-маалыматтардагы ар кыл көз караштар, ойлор кайчы пикирлер бар. Себеби, бүгүнкү күнгө чейин окуянын кульминациясы болгон 2002-жылдын 17-мартына чейинки окуяларды ирети менен чындыкка айкалышкан фактылардын негизинде жыйынтыкталып баа бериле элек. Андыктан бул маселе боюнча келип чыгуу себептерине караганда трагедиялуу окуянын жүрүшү жана окуя болгондон кийинки абал жөнүндө кайчы пикирлер бир топ маселени жаратып келүүдө.

Бул маселени чечүүдө кайсы мезгилден баштап Аксы окуясынын башталышы катары карайбыз? – деген суроо каралат. Депутат А. Бекназаровдун инсандык өзгөчөлүгүнө байланыштуу, анын *депутат болуп шайланган мезгили менен байланыштыруу керекби?* Же жалпы эле өлкөдөгү социалдык-экономикалык абалдын курчушу жана саясий кризистин болушу менен байланыштуу кылып кароо керекпи? Эгерде окуяны жеке инсандык факторго башкача айтканда депутат А.Бекназаровдун депутаттык ишмердүүлүгү менен байланыштырып карасак, анда окуянын илимий жактан толук кандуу маанисин ачып, ага объективдүү баа берүү мүмкүндүгү жоголот. Себеби, бир саясатчынын ишмердиги коомдук пикирдин калыптанышына алып келбейт жана себеп болуп бере албайт. Бирок, окуянын башталышына *негизги шылтоо* болгон деп белгилесек туура болот. Ал эми Жогорку Кеңештин депутаты А.Бекназаровдун камалышы жана ага карата коомчулуктун көтөрүлүп чыгышы окуянын болушуна *өбөлгө* түздү. Ошондуктан окуянын башталышын - логикалык жактан тамыры тереңге кеткен өлкөдөгү социалдык экономикалык каатчылыкты жана мамлекеттик башкаруу системасындагы кризисти айтууга болот. Тактап айтканда,

окуянын себеби бир гана оппозиция менен бийликтин ортосундагы тирешүү эмес, жалпы өлкөнү кучагына алган социалдык экономикалык жана саясий кризис болуп калды.

Ал эми окуянын жүрүшүн аныктоо үчүн ага түрткү берген себеп катары төмөндөгүлөрдү белгилесек болот:

- Саясий элитанын ортосундагы бийлик үчүн тиреши, бийликти бөлүштүрүү принцибинин бузулушу, Конституциялык өзгөртүүлөр.
- 2001-жылы алгач парламентте кийин коомчулукка тарай баштаган чек ара маселеси;
- Үзөңгү-Кууштун Кытай мамлекетине берилишине каршы чыккан эл өкүлдөрүнүн – парламент депутаттарынын жана коомчулуктун аракеттери;
- Жергиликтүү бийлик өкүлдөрүнүн чабалдыгы жана борборго окуяга тийиштүү маалыматтарды өз учурунда жеткирбегендиги;
- Окуянын андан ары уланышына бийликтин кайдыгер мамилеси жана оперативдүү чечимдерди кабыл албагандыгы;
- Жарандык сектордун иш-аракеттеринин активдешүүсү;

Эгемендүүлүккө ээ болгон мезгилде өлкөнүн тарыхый өнүгүшү кайсы нукта кетээри белгисиз болуп, саясатчыларды эле эмес жалпы журтту ойлондуруп, эгемендикти чыңдоо үчүн алгач президенттик кызматты чыңдоо иш аракеттери башталганын белгилешет¹. 1990-жылдын 25-26-май айында демократиялык уюмдар тарабынан Кыргызстан демократиялык кыймылы түзүлөт (КДК). Алар Кыргызстанда президенттик кызматты түзүү аракетин баштап, ошол кездеги Жогорку Советтин президиумдун төрагасы А.Масалиев президенттик бийликти негиздөөгө макул болуп, 1990-жылы 27-октябрда Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин кезексиз чакырылышында А.Акаев Кыргыз ССРинин президенти болуп шайланат. 1991-жылы 31-августта Кыргызстан Республикасынын мамлекеттик көз

¹ Акунов А.А. 2005-жылы 24-марттагы жана 2010-жылы 7-апрелдеги элдик ыңкылаптардын тарыхына кыскача сереп // Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар. Бишкек, 2015 21-22-б.

карандысыздыгы жөнүндөгү Декларациясы кабыл алынып, эгемендүү өлкөнүн тарыхынын жаңы барагы ачылган. Ага ылайык мамлекет экономикалык, саясий өзгөрүүлөргө дуушар болуп, өлкөнү башкаруунун жаңы системасы киргизилген. Жаңыдан көз карандысыздыкка ээ болгон өлкө 1978-жылы кабыл алынган Кыргыз ССРинин Конституциясы менен жашап келгендиктен, жаңы Баш мыйзамды иштеп чыгуу жана кабыл алуу зарылдыгы келип чыккан. Жаңы Конституцияны иштеп чыгуу процессинде Жогорку Кеңеш тарабынан 11 мыйзам кабыл алынып, ал мыйзамдар аркылуу Конституцияга өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилип, көз карандысыз Кыргызстандын Конституциясынын 1993-жылы 5-майда кабыл алынышы менен аяктаган. Окумуштуулар белгилегендей алгачкы кабыл алынган Конституция саясий жана юридикалык жагынан тексттери жетиштүү, мыкты иштелген жана мамлекетти бийликти бөлүү принциби ишке ашырылган, бийликтин бутагынын ыйгарым укуктары белгиленген, көп партиялык жана дүйнөгө болгон көз караш плюрализм жарыя кылынган, эл аралык стандарттарга ылайык адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктери эске алынган. Бул Конституциянын кабыл алынышы тарыхый мааниге ээ болуп, Кыргызстан бүткүл дүйнөгө базар экономикасына негизделген демократиялык мамлекет катары белгилүү болгон жана Борбордук Азия аймагында “демократия аралчасы” деп аталган. Бирок бул аталышты айрым тарыхчылар аванс катары берилгенин, позитивдүү, реформачыл кадамдар 1990-жылдардын башынан тартып жүзөгө ашырылганын белгилеп келишет². Тилекке каршы, бул кабыл алынган Конституция чыныгы демократиялык, коомдук, мамлекетти түзүүгө багытталганы менен иш жүзүндө президентке жана анын үй-бүлөсүнө кызмат кылган документке айланып, биринчи президент А.Акаевдин башкаруу мезгилинде 6 жолу өзгөрүлгөн. Конституцияны өзгөртүүлөрдүн максаты бул президенттин жеке бийлигин күчөтүү, бийликти бир колго (үй-

² Чоротегин Т. К. Парламенттик демократия-тарыхый залкар мүмкүнчүлүк: Кыргызстандагы 2005-жана 2010-жылкы элдик ыңкылаптардын маарекелерине карата//Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар, Б.,2015, 5-6

бүлөгө) топтоо болгон. Мындай Баш мыйзамдагы өзгөрүүлөр бийликтин тең салмактуулугун бузуп, калктын нааразычылыгын жана башкаруучу топко карата күчтүү оппозициянын жаралышына алып келген.

2000-жылдары оппозиция президенттин бийлигин түздөн-түз сынга алып, өздөрүнүн саясий позициясын бекемдөө максатында коомчулукту өзүнө тартып, калкты негизги таяныч катары пайдалануу менен жеке мүдөөлөрүн ишке ашырууга аракет кылышкан. Ушундан улам өлкөдөгү чыңалып жетилген абал башка аймакта эмес Аксыда өсүп жеткен. Бул жарылуу өлкөнүн башка аймактарында деле болушу мүмкүн эле, бирок Аксыда болушу – аталган аймактын географиялык жактан чек ара аймагында жайгашышы, мамлекеттик бийлик системасындагы кризисти жана саясий тирешти, чек ара маселесин ачыкка алып чыккан Аксы шайлоо округунун депутаты А.Бекназаровдун өзүнүн саясий позициясын бекемдөөдөгү маалыматы болду. Анткени, 2001-жылдан тартып айтылып келген чек ара маселесинин көтөрүлүшү өлкөдөгү болуп жаткан кризисти тереңдетип, ага карата коомчулуктун каршы иш-аракеттеринин тездешине алып келген. Бирок, анын тамыры эгемендүүлүк жылдарында жүргүзүлгөн чек-ара маселелери, XIX кылымдагы Россия империясы менен Кытайдын ортосунда түзүлгөн келишимдер, совет доорундагы СССР менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы чек ара боюнча тактоолордо жатат.

Чек ара маселесинин туура эмес чечилишинин коомчулукка тарашына себеп 2001-жылдын февраль айынан башталган³. Анткени, ошол учурдагы Кыргыз Республикасынын премьер-министри болуп турган К. Бакиевдин Өзбекстандын премьер-министри У. Султанов менен Сох анклабы боюнча меморандумга кол коюлушу Жогорку Кеңештин ошол учурдагы депутаты А.Мадумаровдун жана бир нече депутаттардын бийликтин мындай аракетин “кыргыз жеринин жашыруун сатылышы” деп белгилеп, отставкага кетүүсүн талап кылган. Ушул маселеге улай эле коомчулукка Үзөңгү-Кууштун Кытай

³ Кынев А. В., Кыргызстан до и после “тюльпановой революции”
[//http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html](http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html)

Эл Республикасына мыйзамсыз берилгени таралып, эл өкүлдөрүнүн – парламент депутаттарынын жана коомчулуктун аракеттери мамлекеттик жер кыянаттык менен сатылды же башка мамлекеттин кызыкчылыгы үчүн өткөрүлүп берилди деп, эл арасында кызуу талкууну жаратты. Натыйжада бийликке карата нааразычылыктын өсүшү күч алып, 2002-жылдагы Аксы окуясынын келип чыгышын шарттаган. Ал учурда Аксы окуясына катышкан жана андагы жабыр тарткандар менен карапайым калк кыргыз жеринин башка мамлекетке берилишинин түпкү маанисин түшүнбөстөн, саясий тирешилүүлөрдүн куралы болгондугун ажырата албаган.

Окуянын андан ары чыңалып кетишине жергиликтүү бийлик өкүлдөрүнүн иш аракеттеринин чабалдыгы жана алардын борборго тийиштүү маалыматтарды өз учурунда так жеткирбегендиги кырдаалды курчутуп, элдик толкундоолордун чыңалышын аңдап түшүнө албаган жергиликтүү бийлик өкүлдөрү, нааразычылык акцияларнын уланышын кадимки көрүнүш катары баалап, мындай абал өлкөгө коркунуч келтирээрин алдын ала сезе билбегендиктен, кырдаал уланып жүрүп отуруп, 17-марттын келип чыгышына шарт түзүп берген.

Жергиликтүү бийликтин иш-аракетинин чабалдыгы менен катар эле бийликтин кырдаалды өстүрбөй токтотууга карата аракетинин кеч жасалышы жана болуп жаткан процесске кайдыгер мамилеси, бийликтин өз учурунда оперативдүү чечимдерди кабыл албагандыгы нааразы болгон тараптын санын арттырып, окуяга катышкандардын саясий активдүүлүгүн күчөтүп, натыйжада бул окуя республиканы өз кучагына алган. Мындай бийликтин алсыздыгынан жана кайдыгерлигинен пайдаланган эл президенттин кетүүсүн ачыктан-ачык талап кыла баштаган. Бүгүнкү күндө дагы өлкөнүн тарыхында ушундай саясий кырдаал жаралганда мамлекет башчысынын кызматтан кетүүсүн талап кылган демократиялык чакырыктар Аксы окуясынан тарта өкүм сүрүп келүүдө. Анткени, элдин бийликке карата каршы аракеттери, бийлик режимине каршы чыгуусу жалпы эле коомдун ойгонушу, чыныгы

элдик бийликти – демократиялык башкарууну орнотуу процесси азыркы күнгө чейин уланып жатат.

Демократияны орнотуу максатында өкмөттүк эмес уюмдардын өкүлдөрү жана айрым саясатчылар мындай абалдан пайдалангысы келип, карапайым калкты жеке кызыкчылыктары үчүн пайдаланып келишкен. Жыйынтыгында жарандык коомдун активисттери окуяны чыңалтып, андан ары өнүгүшүнө шарт түзүп берген. Бирок, бүгүнкү күндө мындай кырдаалдын жаралышына бийлик өзгөчө өлкө президенти А. Атамбаев тарабынан мамлекетте стабилдүүлүктү орнотуу максатында чек коюлуп келүүдө. Буга мисал катары өлкөдөгү акыркы максатына жетпей калган саясий митинг, пикеттерди айтууга болот (Ө. Текебаевдин жана С. Жапаровдун камалышы) Демек, Аксы окуясын изилдеп жатып илимий жактан бир тарыхый процессти окуянын башталышы, жүрүшү же аякташы катары кароого мүмкүн эмес. Окуядагы болгон процесстер, кийинки окуяларга таасирин тийгизип жүрүп отурат.

2002-жылдагы Аксы окуясынын *өбөлгөсү* катары 2001-жылы башталган жер чатагын белгилөөгө болот. Коомчулукта 2001-2002-жылдары өлкөдөгү чек ара маселелери байма бай көтөрүлүп, 2001-жылдын февраль айынан тартып кыргыз-кытай чек ара маселеси ачыкка чыккан. Өзгөчө “Азаттык” радиосу аркылуу жана башка массалык маалымат каражаттарында ар турдүү ой пикирлерди жараткан.⁴ Бирок бийликте отургандардын бул маселеде тажрыйбасыздыгын ошондой эле президенттин кыргыз жерлерин өз кызыкчылыгына пайдаланып жаткандыгын ошол учурдагы айрым депутаттар калкка ачык жеткизип турушкан. Айрыкча №16 Аксы шайлоо округунан шайланган депутат А.Бекназаров тарабынан Аксы районунун Өзбекстанга өтүп кеткен жерлерин кайтарып алуу үчүн анын аракеттери бийлик тарабынан жакшы колдоого алынбагандан кийин ал маселени республикалык масштабка көтөрүп, Аксынын гана чек арасы эмес кыргыз-кытай, кыргыз-тажик, кыргыз-өзбек чек ара маселелериндеги көйгөйлөр бар экендигин ачыктаган.

⁴ Ночевкин В. Китайцам отдали заставу и..., кое-что придачу?//Дело №

Жогорудагы көтөрүлүп жаткан маселелер коомчулукта байма-бай талкууланган. Бирок, шарттуу түрдө *депутат Бекназаровдун камакка алынышы*н окуянын башталыш чекити катары кароону туура көрдүк. Анткени, депутат камакка алынган күндөн тартып, коомчулуктун жана оппозициянын саясий ишмердүүлүгү активдешип, окуя курч мүнөзгө ээ боло баштаган. Тез убакыттын ичинде жарандык сектордун жана жергиликтүү калктын активдүү иш-аракеттери башталган. Ушул мезгилден баштап, борбордо жана аймактарда анын ичинен Аксыда бийликке карата нааразычылыктар башталат.

2002-жылдын 5-январында ЖКнын Мыйзам Чыгаруу жыйынынын депутаты А.Бекназаровдун шайлоочулар менен жолугушуу уюштуруу максатында Аксы районуна барганда, облустук прокуратура тарабынан камакка алынат⁵. Анткени, 1995-жылы (айрым даректерде 1996-жыл) Токтогул райондук прокуратурада иштеп турган мезгилинде кетирген кемчилигине байланыштуу мыйзам чегинде жооп берүүсүн талап кылып облустук прокуратура тарабынан “кызмат абалынан кыяматтык менен пайдаланган” деген күнөө менен айыпталат.

Айыптоого себеп 2001-жылдын күз айында депутат Азимбек Бекназаров чек ара маселелери боюнча Үзүңкү-Кууш тоо кыркаларынын бөлүгүнүн Кыргызстанга тиешелүү делген 90 000 гектар жерин Кытайга өткөрүп берүүнү жалгыз өзү чечкен деп президент Акаевди катуу сынга алгандыгы. Мындай сындан кийин бийликтин депутатка болгон саясий кысымы башталган. Бирок депутат А. Бекназаров өзүнүн билдирүүлөрүндө жана эмгегинде бийликтин мындай аракеттери 2001-жылдын күз айларында башталган деп белгилеп келет.⁶ Жогорудагы айыптоонун негизинде А.Бекназаров камакка алынган. Анын саясий пикирлештери жана оппозициялык багыттагы массалык маалымат каражаттары депутаттын камакка алынышы анын саясий багытын сындыруу жана бийликке каяша

⁵ Кулуева З. Азимбек Бекназаров камакка алынды // Аалам. 09.01.2002. –№1 (384) 1-3-б.

⁶ Бекназаров А.А. Аксы ыйы - улут кайгысы. Бишкек, 2010. 105-б.

айткандарга сабак катары бааланган⁷. Чындыгында өлкөдө, өзгөчө 1995-жылдардан тартып сөз эркиндигине, саясий оппозицияга, айрым коомдук-саясий ишмерлерди ооздуктоо, куугунтуктоо, соттоо жаңы башталган болсо, бул учурларда мындай көрүнүштөр кадимки, кадыресе көрүнүшүнө айланып калган. Мамлекеттик телерадио, өкмөттүк гезиттер, укук коргоо органдары Кыргызстандагы реалдуу көрүнүштү ачыктан-ачык бурмалоо менен гана бийликтин талабын кызыкчылыгын аткарышып, чындыкты айткан адамдарды куугунтуктоо, каралоо, алардын иштеринен кылмышты табуу өнөкөткө айланган. Мындай аракеттердин максаты президенттин укуктарынын кеңейиши жана акырындык менен үй-бүлөлүк бийликти чыңдоого карата салынган чыйыры болгон.

Мына ушул 2002-жылдын 5-январынан тарта коомчулукта А. Бекназаровдун камакка алынышы кызуу талкууну жаратып, өзгөчө депутаттар арасында Азимбек Бекназаровду колдогондордун жана бийликтин саясатын туура дегендердин ортосунда чоң ажырым пайда болушуна алып келген. Ошондой эле депутаттардын арасында “Бекназаровду коргой албасак иш таштоого барышыбыз керек” деген үндөөлөр менен катар массалык маалымат каражаттарында коомчулукка парламенттеги абалды ар түрдүү маалыматтар менен түшүндүрүп, парламент үч ажырымга ажырады деген материалдар жайылтылган. “Азаттык”, “BBC” радиолору аркылуу маалыматтар кенен таралып, өлкөдөгү демократия, адам укугу жана жарандык секторлорду колдогон бейөкмөт уюмдар өлкөнүн саясатына кийлигишкен кадамдарды жасап, коомчулукту пикет, митингдерге үндөп, демократияны “лозунг” кылып алуу менен эгемендик жылдардын тарыхында калктын бийликке каршы нааразычылыгын билдирүүдө негизги куралга “митинг жана пикет” болуп калган.

Массалык маалымат каражаттары депутаттын камалышын, ага карата айыптоолорду, бийликтин жана прокуратуранын аракеттерин, соттук териштүүлөрдү маалымат булактарында сөз эркиндигин пайдалууну менен

⁷ Элдин жаалы катуу // Аалам. 16-22.01.2002. –№2 (385) 1-3-б.

журналисттик этикадан сырт маалыматтарды жайылта баштаган. Ал эми депутаттын камалгандыгы жөнүндө маалымат булактарына облустук прокуратура атайын кабарларды жана анын ишин соттук тергөө жөнүндө алгачкы маалымат берилгенден тарта массалык маалымат каражаттарынын беттеринен жарык көрө баштаган. Депутатты камакка алуу процесси 2002-жылдын 5-январда саат 15тен 30 мүнөт өткөндө Жалал-Абад облусунун прокуратурасы тарабынан кармалган. Бирок, А.Бекназаровдун камакка алынышынын убактысы боюнча эки башка пикир айтылат. Бул камакка алууну депутат өзүнүн эскерүүсүндө, процесс шайлоочулары менен жолугушуу максатында Аксы районуна келе жатканда эле башталып, туугандарынын үйүнөн кармап кеткендигин айтат⁸. Ал эми массалык маалымат каражаттарында депутаттын камалгандыгы жөнүндөгү маалымат журналисттерди жана калкты кызыктырып, камалгандыгын себептерин тактоону талап кылгандан кийин 6-январь күнү журналисттердин өтүнүчү менен облустун прокурору Зоотбек Кудайбергенов атайын пресс-конференция өткөргөндөн кийин гана коомчулукка жарыяланган.⁹ Анда З.Кудайбергенов: “укук коргоо кызматынын кадыр баркын жогорулатуу, эл ишенимин бекемдөө максатында жер-жерлерде үзгүлтүксүз иш жүргүзүп жаткандыгынын натыйжасында облустук прокуратурага бир жылда 2738 арыз түшкөнүн, 1596 адамды кабыл алганын айткан. Ал ошондой эле Чаткал, Ала-Бука, Базар-Коргон, Токтогул райондорунда атайын жарандарды кабыл алып, алардын арасында Токтогул районунун тургуну Букеева Керезгүл аттуу аял кабыл алуусунда болуп, *“1995-жылы 1-февралда бир тууган инисин өлтүрүп кеткендигин билдирип, бирок, тергөөчү акыйкат тергөө жүргүзбөй, кайра бизди коркутуп кылмыш ишин жаап салган”* деген доо арызы менен кайрылган”. Ошол учурдагы кылмышты жапкан жана кызмат абалынан кыянаттык менен пайдаланган деген күнөө менен Азимбек Бекназаров камакка алынганынын белгелейт. Камакка алуу мыйзамдуу

⁸ Бекназаров А.А. Аксы ыйы - улут кайгысы. Бишкек, 2010. 13-б.

⁹ С. Стамбеков, О. Карасатов, Депутат А. Бекназаров неге кармалды?//Акыйкат,2002-ж, №2 (473),1,2-б

экендигин, ал тургай күнөөлүү депутат жазаланыш керектиги тууралуу материал өлкөнүн башкы гезити Кыргыз Туусуна дагы жарыкка чыккан. Макала “Белгисиз депутат кантип баатырга айланды” деген ат менен жарык көргөн¹⁰.

Бул камакка алуу шайлоочулары менен оппозициялык саясатчылардын арасында мыйзамсыз экендиги айтылып, калк арасында түрдүү ой-пикирлерди жаратып, бийликтин депутатка жана бийликке каяша айткандарга эскертүү катарында жүргүзүлгөн иши экендиги катары бааланган. Ошондой эле депутаттын камакта узак убакыт кармалышы (эл депутатты күнөөсүз тез арада чыгат деген ишеничте болгон), сот процессинин кечендеши, жактоочуларынын демонстрацияга чыгышына себеп болуп, шайлоочуларынын арасында митинг, пикеттердин уюштурулушуна жол ачылган. Мындай кырдаалдын болгондугун жана түрдүү пикирлерди өлкөбүздөгү массалык маалымат каражаттарынын январь-февраль айларында оппозициялык жана позициялык маанайдагы келтирилген байма-бай жарык көргөн материалдарынан көрүүгө болот.¹¹ Депутат А. Бекназаровго карата өлкөдөгү болуп жаткан кырдаалды билдирүүдө жана кеңири жеткирүүдө эки багыттагы массалык маалымат каражаттары өздөрүнүн позициясына ылайыкташтырып чагылдырып турушкан.

Мамлекеттик маанайдагы гезиттер, өзгөчө “Эркин Тоо” жана “Кыргыз Туусу” бийликтин позициясын төмөнкүчө белгилешкен: “Эркин Тоо” гезити депутат Бекназаровго карата козголуп жаткан иш мыйзамдын чегинде ишке ашып жаткандыгын, ал гана эмес “Колуң менен жасаганды мойнуң менен тартасын же кыңыр иш кырк жылда билинет¹²” деген аталыштагы материалдар калкка бийликтин алып барган саясаты туура деген максатта гезиттин биринчи бетине жарыкка чыгып, анда депутаттын 1995-1996-

¹⁰ Калдаров Э. Белгисиз депутат Бекназаров кантип “баатырга” айланды // Кыргыз туусу –№2 (22596) 16-22-январь 2002-ж. 1-б.

¹¹ Диссертациялык иштин 3-бапындагы таблицада көрсөтүлгөн.(гезиттердеги макалардын жарыяланышы)

¹² Байкубатов Р. Колуң менен жасаганды мойнуң менен тартасын // Эркин тоо. 18-январь 2002-ж. –№5 (1115) 1-б.

жылдагы иши боюнча прокуратура тарабынан коюлган күнөө туура экендиги жана соттук териштирүү бүткөндөн кийин күнөөсү бары же жогоу такталарын, буга улай эле Эркин Тоо гезитинин кийинки сандарында Бекназаровго жана ачкачылык кармагандарга карата бийликтин актануу маанисинде макалалары жарыкка чыгып турган¹³. Гезиттин 25-январь 2002-жылдагы санында ошол кездеги КРнын Башпрокурорунун орун басары К.Абдиев тарабынан депутат Бекназаровго карата кылмыш иши мыйзамдуу козголгон деген билдирүүсү жарыяланган¹⁴. Мамлекеттик басылмаларда окуяга карата материалдар жеке гана Бекназаровдун камакка алынышына байланыштуу эмес, жалпы эле өлкө ичиндеги оппозицияга карата алардын жөнсүз аракеттерин баса көрсөткөн маанидеги материалдары жарыкка чыгып турган. Ал эми бийлик тарабынан атайын билдирүү, башкача айтканда болуп жаткан кырдаал менен тааныштыгын 2002-жылдын февраль айындагы Эркин Тоо гезитинин №9 санында “Биримдик менен туруктуулукту чыңдоо башкы милдет”¹⁵ деген аталыштагы материалы КРнын Президентинин басма сөз кызматынын билдирүүсү аркылуу берилген. Мындай материалдын гезит бетине жарыяланышы бийликке нааразы тараптын бийликке болгон тирешин курчуткан. Анткени, ал билдирүүдө “...Атап айтканда айрым коомдук-саясий күчтөр тарабынан депутат А. Бекназаров жөнүндө Жалал-Абад областынын прокуратурасы тарабынан тандап алынган камакка алуу түрүндөгү тыюу салуу чараларынын катуу сынга алыныгынын эч кандай негизи жок,ага оор кылмышты жашыргандыгына күнөө коюлган. Ошону менен бирге жасалган кылмыштын оордугун этибарга албай, соттун чечимин күтпөстөн, айрым күчтөр бийликке, прокуратурага кысым көрсөтүү акциясын уюштурушту. Бул маселе боюнча бардык чечимдер укуктук негизде гана кабыл алынышы керек”-деп берилет¹⁶. Ал эми Кыргыз Туусу гезити депутат А.Бекназаровго карата сот ишинин мыйзамдуу козголгондугун далилдөөгө аракет кылган

¹³ Алмазбекова А. Ачкачылык кармоо модага айланып баратабы // Эркин тоо. 23-январь 2002-ж. –№6 (1116) 3-б.; Амиракулов А. Күнөөлү болсо да депутат жооп берет// Эркин тоо. 23-январь 2002-ж. –№6 (1116) 3-б.

¹⁴ Кылмыш иши мыйзамдуу козголгон // Эркин тоо. 25-январь 2002-ж. –№7 (1117) 6-б.

¹⁵ Биримдик менен туруктуулукту чыңдоо башкы милдет//Эркин Тоо,2002-ж., №9(1119), 1-февраль,1-2-б

¹⁶ Биримдик менен туруктуулукту чыңдоо башкы милдет//Эркин Тоо,2002-ж., №9(1119), 1-февраль,1-б

материалдарын жарыялап, мамлекеттик басылма бир гана А.Бекназаров жөнүндө эмес, анын камакка алынышына укук коргоочулардын жана депутаттардын жасаган аракеттерин ошондой эле оппозициянын депутатты коргоо боюнча жасаган иштерин, билдирүүлөрүн саясий оюн катары баалап, бийликке карата коюлган дооматтарын негизсиз деп, дээрлик ар бир санында жарыялап турган.

Коомчулукка тарап жаткан мындай маалыматтар элди өзгөчө түштүк аймакты терс жакка буруп, депутаттардын жана карапайым элдердин оюн А.Бекназаровдун камалгандыгы тууралуу материалдарды оппозициялык маанайдагы гезиттер төмөндөгүчө белгилеген: “Биздин депутат кыргыз элинин таланышын козгоп койгону үчүн отурат..., Биздин айылдын эли Бекназаровдун камалганын өтө нааразылык менен кабыл алды..., кыргыз-кытай чек арасынын айланасындагы чыр-чатак учурунда элдин позициясын бетке айтып келген депутаттын күтүүсүз жерден, качанкы бир күмөн санаткан “кылмышынын” айынан темир торго жашырылышы” жана башка ойлору жарыяланып, жалпы коомчулукту ошондой эле дүйнөлүк медианы да өзүнө тарткан.

Массалык маалымат каражаттарындагы материалдар коомчулукка тез арада тарап, шайлоочулары менен жактоочуларын бириктирген митинг, пикет жана башка иш чаралары бийликти кыймылдата албаган. Депутаттын баш коргоо чарасынын өзгөртүлүшүн талап кылгандардын суроо-талаптары аткарылбай, аргасыздан кийинки кадам болгон *ачкачылык жарыялоо акцияларына* алып келди. Мындай акцияны баштоо жөнүндөгү идеяны көтөргөндөр Жогорку Кеңештин депутаттары, бейөкмөт уюмдун өкүлдөрү Т. Акунов, Т. Исмаилова, А. Фоменко, А. Абдурасуловалар тарабынан ишке ашырылган, натыйжада, 9-январда алгачкы жолу Башпрокуратуранын алдында 27 адамдан турган пикетке чыгып, 10-январь түштөн кийин депутаттын баш коргоо чарасын өзгөртүү талабы менен биринчи жолу ачкачылык акциясы башталат. (Т. Исмаилова, Т. Акунов, А. Абдирасулова, Т. Сыдыков, С. Тилеков, А. Назаралиева, Ж. Бабатаев). Мындай аракеттер

парламент депутаттары тарабынан колдоого алынышы, калктын өзгөчө Бекназаровду жактагандардын арасында *таяныч күч* катары кабыл алынып, ачкачылык кармагандардын санынын күндөн-күнгө өсүшүнө алып келет. Ачкачылык жарыялагандар өз үндөрүн жана нааразычылыктарын бийликке угузуу максатында атайын Айыл жана суу чарба министрлигинин Агропром имаратында жүргүзүшкөн. Ал эми калган жактоочулары райондук деңгээлдеги ачкачылык акцияларын алгач депутаттын туулуп өскөн айылында, жарандардын жеке үйлөрүндө, кийинчерээк айыл өкмөттөрдүн имаратынын алдында уланташып, пикет түрүндө өнүктүрүшкөн. Адегенде митингдердин эң жөнөкөй түрү Кара-Суу айылынын Кара-Суу орто мектебинде башталып андан соң тогуз жолдун тоому болгон Кара-Жыгач базарында он эки айыл өкмөттөн келген колдоочуларынын катышуусу менен жүргөн. Мында алардын негизги талабы катары митингдин катышуучулары Президентке, Жогорку Кеңешке жана Башкы прокуратурага кат аркылуу кайрылуу иретинде жолдошкон. Бирок, жогорку бийликтен акыйкат жооп күткөн карапайым калк мүдөөсү аткарылбагандыктан митингчилердин таралуу ареалы кеңейип, райондогу шайлоочулары табияттын татаал шартына карабастан жер-жерлерде нааразылык акцияларын өткөрүүгө мажбур болот. Чындыгында кыш мезгилинде карапайым калктын бир жерге топтолуусу кыйын шартта болгон. Анткени райондун борборуна келип нааразылыгын билдирүү же өздөрү шайлаган депутатын колдоо кыйынга турган. Татаал шарттарга карабастан улам калктын жаңы социалдык маселелери кошулуп, нааразычылык социалдык-саясий маселер менен талаптарга үндөшүп, калкты бириктирип, массанын өсүшүнө түрткү берип, көйгөйлөрдүн окшоштугунан райондун борбору болгон Кербен шаарына бийликке нааразы болгон калктын “бир күч” катары топтолушуна алып келген. Демек, *Аксы окуясынын келип чыгышына депутат А. Бекназаровдун камакка алынышы өбөлгө болуу менен аймактагы социалдык көйгөй анын андан ары уланышына себеп болгон.*

Жогорудагы талаптарынан улам нааразы топ Кербен шаарынын Мамлекеттик администрациясынын жанына митинг өткөрүү үчүн чогулушат. Чогулган калктын талаптарынын реалдуу экендигинен улам, митинг курч мүнөздө өтүп, райондук деңгээлде мындай масштабтагы митинг биринчи жолу болгон. Ошондуктан, тартип коргоо органдары жана карапайым калктын ортосунда катуу тиреш келип чыккан. Бул тирештин өнүгүшү депутаттын кайын атасы жана кайын энеси менен катар айрым митингдин башчыларын, митингди уюштуруучулары катары катары айыптап, 2-3 саатка камакка алуусу болгон. Мындай тартип коргоо органдарынын аракети калктын нааразычылыгынын өсүшүн андан да күчөтүп, кийинки республикалык деңгээлге көтөрүлгөн митинг жана ачкачылык акцияларынын уланышына шарт түзгөн. Республикалык деңгээлдеги январь айынын аягында ачкачылык жарыялагандар 400 адамга жетип, алардын 300ү Аксы районун аймагында болгондугун көрсөттү¹⁷.

Депутаттын колдоочуларынын талаптары орундалбаганынан улам нааразылык акциясын жүргүзгөндөрдүн санынын өсүшү бийлик үчүн коопсузданууну жаратып, 1-февралдан тарта Ички иштер бөлүмүнүн кызматкерлери депутаттын колдоочуларына каршылык көрсөтүү жана бийликтин күчүн бекемдөө максатында кармап кетүү же митинг, пикет өткөргөн калкты жана алардын активдүү уюштуруучуларын укук коргоо органдары тарабынан жашыруун кармоо аракеттерин баштайт. Мындай аракеттер калктын кыжырдануусун ого бетер күчөткөн. Анткени, бул аракеттер ички сыр катары калбастан, массалык маалымат жана бейөкмөт уюмдар тарабынан окуянын кандай нукта жүрүп жаткандыгы жана ага карата бийликтин аракеттери тууралуу маалыматтар дүйнө элдеринин көңүлүн бурган. Өзгөчө Борбор Азиянын саясий, диний эркиндиги тууралуу билдирүүлөрүндө депутат А. Бекназаровду тезинен бошотуп анын ишин шашпай изилдөөнү жана бул маселе тезинен чечилбесе ички кырдаал кыйындаосун алдын ала айткан сын-пикирлерди жаратаарын белгилеген

¹⁷Мырзакубат Элдин каары ташкындаган дайрадай//Аалам,2002-ж.,23-29-январь,1-б

материалдар берилген¹⁸. Мындай мүнөздөгү маалыматтар ошол кездеги элдик эркин гезит болуп саналган “Аалам” гезитинде мезгил-мезгили менен жарыяланып турган.

Өлкөдөгү абалдын мындай деңгээлге жетиши, бийлик жана райондук мамлекеттик администрациянын элге түшүндүрүү иштеринин кеч болсо да жүргүзө башташын шарттаган. Алар мындай түшүнбөөчүлүккө, мыйзам бузуучулукка баруунун алдын алуучу иши катары райондук администрация тарабынан бир нече кеңешмелерди, коллегияларды өткөрүү менен алдын алууга аракеттенишкен. Ал эми коллегиянын чечимдерин улам кырдаалга карата өзгөртүп турушкан. Мына ушундай коллегиялардын чечими менен райондогу аттуу-баштуу адамдардан комиссия түзүлүп, элге түшүндүрүү иштери жүргүзүлүп, митинг, пикет өткөрбөө жана депутаттын жактоочуларын ынтымакка чакырууга аракеттенишкен. Мисалы, кеңешменин төрагасы райондун акими Ш. Осмонов 10-январда өткөрүлгөн атайын кеңешмеге өзү төрагалык кылып “Кыргыз Республикасынын мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаты А. Бекназаровдун иши боюнча элге түшүндүрүү иштерин жүргүзүү, элдин тынчтыгын, бейкуттугун сактоо жөнүндө”¹⁹ маселени күн тартибине коюу менен Кербен кыштагында 34 кишинин катышуусунда иш-чара өткөзүп, айыл өкмөттөргө атайын жетекчилер дайындалган. Себеби, мындай кырдаалдын жаралышына 8-январдагы А. Бекназаровдун парламентте камакка алынгандыгы тууралуу атайын угуудагы “жашыруун биринчи каты” коомчулукка тарап, окуянын андан ары өнүгүшүнө жана жактоочуларынын пикет, митингдеринин курчушуна алып келип, коомдук тартиптин сакталышын, элдин бейкуттугун камсыз кылуу боюнча жер-жерлердеги абалды байкоо, тартипке келтирүү, камакка алынгандардын жана ачкачылык жарыялаган атуулдардын ден-соолугун көзөмөлдөө, мыйзамдын чегинде иш жүргүзүү үчүн атайын комиссиянын курамы бекитилген буйруктарды чыгарган. Бирок бул

¹⁸ Талаптар аткарылмайынча эл токтобойт // Аалам. 22-26-май. –19 (402) 1-3-б.

¹⁹ Протокол №1, 10-январь, 2002-ж

аракеттер депутат А.Бекназаровдун сот процессинин оң тарапка чечилишинин алгачкы кадамдары болгону менен митинг, пикет, ачкачылык акциялары улана берген жана депутаттын баш коргоо чарасын өзгөртө алган эмес.

Депутаттын баш коргоо чарасынын өзгөрүлбөгөндүгү кырдаалды андан ары да курчутуп, маселе бийликтин саясий заказы экендиги ачык болбосо да кыйыр түрүндө коомчулукка белгилүү болгон. Ал эми абактагы депутат А. Бекназаров өзүнүн эмгегинде шайлоочуларынын талаптары канаттанбаганынан маселе Президент А. Акаевде деп 10-январда “2-жолку жашыруун кат” деген аталыштагы кайрылуусун жиберет.²⁰

Окуянын мындан кийинки жүрүшү нааразы тараптын өздөрүнүн талаптарын угузуу үчүн бийликтен ыңгайлуулук же демократиянын принциптерин өздөрүнө пайдаланууга умтулуусу менен уланат. Себеби, А. Бекназаровдун баш коргоо чарасынын өзгөртүлбөгөнү жана нааразы тараптын таянычынын, колдоочуларынын жана дүйнө медиасынын бул окуяга маани бергендиги. Андагы адам укуктарынын сакталышы тууралуу берилген маалыматтар жана бийликтин мындай митингдерге каршы күчүнүн алсыздыгынан улам расмий бийликке ачык бир нече каттар менен кайрылууларды жөнөтүшкөн. Негизги шылтоосу атайын орундук жана ыңгайлуулук сурашкан. Ага жооп кылып, аргасыздан бийлик жергиликтүү администрация нааразы тараптын талаптарына макул боло баштаган. Анын бир мисалы, табияттын оор шартында митинг өткөрүү жактоочуларына татаалдыкты жаратса да алар эми өз аймактарында өткөрүүнү чечкендигинде. Анткени кыш мезгилинде болуп жаткан окуялар элдерди транспорт коопсуздугунан сактоо максатында 2002-жылдын 15-январында А. Бекназаровду жактоочусунун демилгенин кайрылуусунун негизинде митинг өткөрүү Кара-Суу айыл өкмөтүнүн имаратынын алдында 25-январында өткөрүүгө райадминистрация тарабынан уруксат берилген. Мындай укукка ээ болгон нааразы тарап, аталган жерде митинг өткөзүп, жалпысынан 2000 ден

²⁰ Бекназаров А.А. Аксы ыйы - улут кайгысы. Бишкек, 2010. 119-б.

ашык киши катышып²¹, А.Бекназаров күнөөсүз камалганын жана тез арада бошотулушун талап кылышкан. Райондук администрациянын табияттын татаал шартындагы жана элдин коопсуздугун сактоодогу митинг өткөзүү үчүн берген уруксаты депутаттын жердештеринин талабын убактылуу канааттандырганы менен, негизги талап чечилбеген. Бирок, бийликтин бул кадамы нааразы тараптын жана ачкачылык жарыялагандардын санын өстүргөн жана бул өсүү бийликти кызыктырган эмес. Митингчилердин санынын өсүшүн оппозициялык гезиттер көрсөткөнү менен бийлик өз маалыматтарында берген эмес. Тескерисинче, КТР теле каналы аркылуу коомчулукка А.Бекназаровду депутаттыктан чакырып алуу жөнүндөгү 466 адамдын колу коюлган кайрылуулары кайчы пикирлер менен берилип турган. КТР берилген бул маалыматка жооп кылып, тескерисинче 7768 адам каналды сотко беребиз деп кол коюлган маалыматтар да болгон.

Бийлик менен оппозициянын бири-бирине болгон кайым айтышуулары уланып жүрүп отуруп, 7-февраль таңкы саат 5.40 Шералы Назаркуловдун каза болушу кыргыз бийлигинин аброюн түшүргөн. Бул өлүмдөн соң саясий нааразычылыктын багыты бийликти кетирүүгө өзгөрүлүп, маркум Ш. Назаркулов оппозициялык маанайдагы гезиттерде кыргыз жеринин Кытайга кетишине нааразы болуп чыккан ачкачылыктын баштоочусу деп бааланып²², элдин реакциясы мурдагыга салыштырганда бир топ курчуган. Ал эми Ш.Назаркуловдун өлүмү бийликчил гезиттерде оорудан улам каза болду делип, диний талдоого да алынган.²³ Демек, мурдагыдай эле эки тарапта эки түрдүүчө талданып, эл президенттин отставкага кетүүсүн ачык талап кылууга өтүп, ачкачылык жарыялагандардын ордунун башка жерге алмаштырылуусуна алып келген.

²¹ Сейдалиев К. Аксыдагы митинг//Аалам 2002-ж. 30-январь №4, 1,3-б

²² Мусаев Н. Шералы Назаркуловдун ак кардагы издери//Агым,11-январь,2003-ж,

²³ Алмазбекова А. Өнөкөт оору өкүнүчтүү окуяга себепке болду//Эркин Тоо 2002-ж.,8-февраль, Кеңешти укканда кейиштүү иш болбойт эле , Абдырахманов К. “Кимде ким өз жанын өзү кыям десе, ал Кудай таалама бычак корсоткон менен барабар ” //Кыргыз Туусу 2002-ж., №10(22604), 1-3-б,

Ш.Назаркуловдун өлүмү окуянын чыңалышын күчөтүп турган мезгилинде 2002-жылдын 18-февралда КТРден коомдук-саясий ишмер, Жогорку Кеңештин депутаты А. Мадумаров тарабынан “депутат А. Бекназаровду убактылуу кармоодо жаткан жеринде ургулап кеткен” - деген билдирүүсү бийликтегилерди чарасыз абалга алып келген. Анткени, Кара-Суу айылында 2500 адам айылдык кеңештин конторунда райондун акими Осмонов, РИИБнин башчысы Д. Кулуев, коопсуздук кызматынын жана МАИнин башчыларын жалпысынан 12 адамды барымтага алган. Ага себеп, 18-февраль күнү 17.00дө абакта депутатты “сабап кетти” деген кабар.²⁴ Максаты, А.Бекназаровдун абалын билүү, туткундагыларды 900дөй атчан адамдар кайтарып турган. Бирок, мында дагы бийлик кырдаалды жашыруу максатында “Эркин Тоо”, “Кыргыз Туусу” А.Мадумаровдун билдирүүсү негизсиз болгондугун жазып чыккан²⁵. Дүрбөлөңгө түшкөн нааразы тарапты тынчтандырууда жана барымтадагыларды бошотуу максатында 20-февралда 5-6 тууганы жана депутаттар Д. Чотонов, Б. Асанов жолугушуп (мурда А.Мадумаров маалыматты тактыгын аныктоо максатында барганда уруксат берилбеген), абал менен таанышып, элге түшүндүрүлүп барымтадагылар бошотулган. Бул маалыматтардын чындыгы А.Бекназаров камактан чыккандан кийинки билдирүүлөрүндө камакта жаткан мезгилинде ага карата бийликтин саясий заказы экендигиг жана коркутуу аракетин жана уруп-сабоо болгондугун айткан²⁶.

Жогоруда окуя демонстраттардын ареалын кеңейтип, Аксы районунун Кара-Жыгач, Кызыл-Туу, Жаңы-Жол, Жерге-Тал, Ак-Суу жана башка аймактарын өзүнө камтыган. Демонстар чоң масштабка ээ болгондугунан улам нааразылык акцияларынын түрү өзгөрүп, ата-энелер балдарынын мектепке баруусун токтотуу менен бийликке карата талаптарынын

²⁴ А. Бекназаровго кол салуу болду, Аксыда 12 адам туткундалды//Аалам 2002-ж., №7(390), 1,3-б, Кулуева Э. 12 адам туткундалганына 2500 киши күбө//Аалам 2002-ж.,13-март, №10, 3-б

²⁵ Садыров С. А. Мадумаров адаштыбы же атайын жасадыбы, Амиракулов А. Ушактан чыккан уу-дуу // Эркин тоо. 20-февраль 2002-ж. 2-б.; Амиракулов А.Ушактын чыккан уу-дуу // Эркин тоо. 22-февраль 2002-ж. 3-б., Сарманбетов А., Мадумаров маски-шоу, //Кыргыз Туусу, 22-25 февраль, 1-2-б., Калдаров Э. Калптын казаны кайнабайт// кыргыз Туусу, 2002-ж,7-11-март, 3-б

²⁶ Мониев А., Бекназаров бийликтин “бетин” ачты.//Агым 2002-ж. №27, 21-март,3-б.

аткарылышынын жаңыча жолун колдонушкан²⁷. Демонстранттар балдарын качан гана талаптары орундалганда гана мектепке жиберүүлөрүн баса көрсөтүшүп, аймактарда мектептердин жабылуусун жана аларда иштеген кызматчыларды да пикетке чыгуусун мажбурлашкан. Демонстранттардын мындай аракети 13-марттагы Аксы райондук мамлекеттик администрациясынын коллегиясынын жыйынын чогултуп, окуя тууралуу маалыматтар берилип, мектептин жабылуусуна каршы болуп, окуу процессинин уланышы боюнча тиешелүү тараптарга милдеттемелер жүктөлгөн²⁸.

Мындай аракеттер райондун деңгээлине белгилүү болуп, жалпы коомчулукка журналист Н. Кочкоровдун “Адилет” укук программасы тарабынан маалыматтардын жалгандыгын жана жабыркоочу К.Букееванын талаптарынын бийликтин максатына шайкеш чагылдыруусунан улам келип чыккандыгын белгилөөгө болот.

Нааразы тараптын талаптарынын оң тарапка чечилиши 13-марттагы сот процесси менен байланыштуу болгон. Бирок, соттун чечими депутат А. Бекназаровду 7 жылга эркинен ажыратып, чечим 5 күн аралыгында угузулуп, соттун мындай чечимине нааразы болгон жактоочулары облустун губернатору С.Урманбаевдин жолугушуусун талап кылат. Белгисиз себептер менен жолугушуу болбой, нааразы тарапка түшүндүрүү чаралары көрүлбөгөндүктөн 1000ден ашык адам 2002-жылы 16-марттында демонстранттардын кийинки жүрүшүн шарттаган. Жүрүш үч топко бөлүү менен пикет уюштурууну макулдашышкан. 17-март күнү аталган макулдашуунун негизинде демонстранттардын бир бөлүгүнүн жөө жүрүшү Кербен тарапка багыт алган. Кербенден 3 чакырым аралыктагы Күлүк-Дөбө айылынын тушунда 30 милиция кызматкерлери саат 10.00 дөн 15.00 гө чейин унааларды, автобустарды токтотуп, (Кызыл-Көл, Кожата, Кара-Суу, Кара-жыгач, Кой-Таш жана башка айылдардан топтолгон жөө жүрүш жасаган

²⁷ Кулуева Э. 12 адам туткундалганына 2500 киши күбө//Аалам 2002-ж.,13-март, №10, 3-б

²⁸ Аксы райондук администрациясынын райондогу абалды турукташтыруу боюнча Токтому

элдер) жүргүнчүлөрдүн документтерин текшерүүгө өткөн. Демонстранттардын алды 15.00 дөр чамасында Боспиек айылына жетип келишет, ошол мезгилде Аксы районунун администрациясынын башчысы Ш.Осмонов баш болгон бир нече жетекчилер, 61 милиция кызматкерлери Боспиек айылынын тушуна 16.30дар чамасында эки тарап бетме-бет кезигип, натыйжада демонстранттарды таркатуу аракеттеринен жыйынтык чыкпай бири-бирине кол көтөрүү жана кайым айтышуу болуп, ок атылып, жарадарлар жана каза болгондор борбордук ооруканага жеткирилген. Демонстранттар менен бийликөкүлдөрүнүн ортосундагы карама-каршылыктан 17-март күнү 5 адам каза болуп, бир нече адамдар жаракат алган. 18-март күнү ооруканада жаткандардын арасынан дагы бир киши каза болгон. Жалпысынан окуядан 6 адам (Сапаралиев Кадыркул-36 жашта, Тагаев Советбек-25 жашта, Уметалиев Элдияр-23 жашта, Үркүнбаев Сатимбай-55баланын атасы, Четинбаев Эркиналы- 31 жашта, Бекмуратов Медетбек-5 баланын атасы) каза болуп, жарадарлардын арасында милиция кызматкерлери дагы бар болгон.

2002-жылдын 17-18-март Аксы аймагындагы болгон окуя коомчулукту өзүнүн көңүлүнө буруп, аза күтүү менен коштолгон.²⁹ Бул “кандуу жекшемби” каза болгондордун жана жабыр тарткандардын талаптарын андан ары өстүргөн. Бийлик өз элине ок атты деген аталышты алган. Демонстранттар үчүн бийлик өз элинин душманы катары бааланган. Депутат бул болгон окуядан кийин 19-март күнү Жала-Абад обласынын кара-Көл шаардык соту “чектелген аймактан чыгып кетпөө” талабы менен бошоткон.³⁰

Январда башталган элдин нааразычылыгы жүрүп отуруп, кандуу 17-март окуянын келип чыгуусуна алып келди. Нааразы тарап, Аксы окуясы боюнча күнөөлүүлөрдү жазага тартуу талаптарын коюп, митинг пикеттерди өткөзүп жол тосууга чейин барган. Ал эми бийлик аксы окуясын иликтөө үчүн мамлекеттик, парламенттик, коомдук комиссияларды түзүп, анын

²⁹ Саралаева Л. Аксыйцы в трауре//Дело №...2002-ж.,27-март, 5-б.

³⁰ Мониев А., Бекназаров бийликтин “бетин” ачты.//Агым 2002-ж. №27, 21-март,3-б.

жыйынтыктары чыгып, керектүү сунуштар берилип турган. Элдин талабы болсо ок атууга буйрук берген күнөөлүү адамдарды жазалоо, айрым мамлекеттик чиновниктерди отставкага кетирүү жана А. Бекназаровду толук актоо менен бир катар социалдык маселелерди чечип берүү болгон. Бирок, комиссиянын ишинен оң жыйынтыкты күтө албаган эл кайрадан нааразылык, митинг, пикеттерди уюштуруп, каршылык, тынчтык жүрүштөрүн улантышкан³¹. Алар:2002-жылдын май, июнь, июль айларындагы окуялар; Аксы-Жала-Абад-Ош жүрүшү; 13-майдагы Таш-Көмүр ГЭСинин жанындагы Ош-Бишкек жолунун 445-чакырымындагы жол тосуулары. Бул жол тосуулар бийлик менен элдин ортосундагы тирешти күчөтүп, июнь айына чейин созулуп, пикетке чыккан 7 адамдын үстүнөн кылмыш иши козголот.

Бул окуядан кийин демонстраттар облустун борбору болгон Жала-Абад шаарына карай жөө жүрүш башташкан. Жүрүшкө чыккандардын ареалы эми Аксы аймагынын тургундарын гана түзбөстөн Ноокен, Базар-Коргон, Кара-Дарыя аймагынын тургундары менен кеңейип, демонстраттардын саны июнь айында 5000 ге жеткен. 18-июнда Жалал-Абад шаарында облус губернатору менен жолугушуу болгон. Жолугушуу натыйжа бербегендигине байланыштуу нааразы тарап 20-июнда Ошко карай жүрүш башташат. Жүрүшкө чыккандар Ош шаарына үч чакырым калганда бийлик өкүлдөрү менен сүйлөшүүнүн натыйжасында, элге бийлик тарабынан убадалар берилген соң, Аксылыктар убактылуу артка кайтууга макул болушат. Бирок нааразы тараптын негизги талаптары дагы деле аткарылган эмес. Мындай убадалардын бийлик тарабынан аткарылбашы күз мезгилинде (сентябрь, октябрь, ноябрь айларында) кайрадан уланган.³²

2002-жылдын күз айларынан баштап акыйкат издеген эл кайрадан саясий акцияларын башташат. Анткени 31-август Кыргызстандын көз каранды эместиги күнү Боспиектеги өткөн элдик митингде Бишкекке карай жүрүш жасоо чечимин кабыл алышкан. Ошентип сентябрь айында нааразы

³¹ Толкундоо очугу Аксыдан Таш-Көмүргө көчтүбү?//Аалам,2002-ж,12-18-июнь, №22,1,3-б

³² К. Сагындык уулу “Аксы-Ак үй” жүрүшү. Ашыркуловго ыргытылган кош граната. “Гумандуу” мораторий//Аалам,2002-ж,11-сентябрь,№33(416),3-б

тарап Жала-Абад-Бишкек маршруту боюнча жүрүшкө чыгышып, Кара-Көл шаарына келгенде бийлик тарабынан кайрадан сүйлөшүүлөр жүрүп, натыйжада бийлик компрамиске барууга аргасыз болот. 12-сентябрда өкмөт А. Бекназаров жана эл өкүлдөр жыйынынын айрым депутаттары катышкан үч тараптуу жашыруун меморандумга кол коёт. Бул окуя 15-ноябрда кайрадан экинчи жолу Бишкекке жүрүш жасоого шарт түзөт. Эми бул жүрүшкө бир гана Аксы эли эмес бийликке нааразы болгон Каракулжа, Өзгөн аймагынын тургундары да кошулат. Бийлик мындай абалга жөн карап турбастан жүрүштүн катышуучуларын милиция кызматкерлери борборго жеткирбей тосуп алышып, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүшкөн.

Бул окуяга байланыштуу нааразы тарап чындыкка жетүү үчүн 2002-2006-жылдары 7 (жети) жолу элдик курултайлар өтүп, коюлган талаптар ишке ашпай, аягына чыккан эмес. 2006-жылдын 19-декабрындагы Президенттин указы менен бул окуяда курман болгондорго, “Аксы окуясындагы активдүү позициясы үчүн”-7 адамды (Ш. Назаркуловду кошуп) “Эрдик” медалы менен сыйлаган.

Аксы окуясы болуп өткөн кийинки мезгил ичинде бир нече сот жараяндары болуп, жогорку деңгээлдеги комиссиялар түзүлүп, мамлекет башчыларынын расмий берген тапшырмаларына карабастан бүгүнкү күнгө чейин күнөөлүү деп аталгандар толугу менен мыйзам чегинде жазаланып, окуянын жабыр тарткандарынын максаты ишке ашпай келет. Өлкөдөгү болгон эки революция тең бул окуянын күнөөлүүлөрүн аныктап жазасын бере албаган. Аксы окуясы боюнча эки айдан кийин, 2002-жылдын 22-майда мамлекеттик коопсуздук кеңеши атайын жыйын чакырып, премьер-министр К.Бакиев, президенттин администрация жетекчиси А.Карыпкулов, Башпрокурор Ч.Абышкаев, Ички иштер министри Т.Акматалиев, облус губернатору С.Урманаев жана облус прокурору З.Кудайбергеновдор кызматынан бошотулат. Бирок, ок атууга буйрук берген негизги күнөөлүүлөр бир нече соттук териштүүлөрдө аныкталбаган жана жоопко тартылбаган. 2012-жылы президенттин жарлыгы менен 17-мартты “Аксы окуясын

эскерүү күнү”- деп жарыялап, бүгүнкү күнгө чейин бул окуя жыл сайын окуянын чыгышын гана белгилеп, курман болгондор жана жабыр тарткандарга көңүл буруу максатында материалдык жардам берилип, Аксы окуясы болбосо март жана апрель окуялары жаралып, өлкөдөгү азыркыдай өнүгүү болмок эмес деп гана бааланып келет.

Демократиялык коомду куруу жана адам укуктарын коргоо боюнча алгылыктуу иштерди аткаруу боюнча мамлекеттик бийлик органдары тарабынан айтылбасын Аксы окуясы Кыргызстандын жогорку бийлик органдарынын иш-аракеттеринин калпыс, туура эмес жактарын көрсөткөн окуя болду. Аксы окуясынын башталышы, жүрүшү жана жыйынтыгына ар кандай баалар берилип келет. Бирок, бул окуя өлкө тарыхында ири бурулуштарга алып келген, эл менен бийликтин ортосундагы ажырымдын канчалык деңгээлде болгондугун көрсөттү. Ошондой эле башкаруучу элитанын жана бийлик системасында жүргөндөрдүн (саясатчылардын) жасаган иштеринин жыйынтыгын көрсөтө алды.

Жыйынтыктап айтканда Аксы окуясынын болушу- бийлик менен оппозициянын ортосундагы мамиленин курчутуп, анын жүрүшүндө бийлик башчыларынын өлкөнү башкаруудагы манипуляциялык иш-аракеттери, оппозициянын элди, коомчулукту өз пайдасына колдонуу аракеттери аныкталган. Аксы окуясы кийинки болгон ири саясий толкундоолор, бийлик алмашууларга жол ачкан. Ал тарыхый жактан алганда эгемендүү Кыргызстандын тарыхындагы жана саясий өнүгүүсүндөгү коомдук аң-сезимдин өзгөрүүсү менен жалпы өлкөдөгү саясий трансформациянын өзгөрүшүнө алып келген. Бул тууралуу чагылдырган тарыхый булактарды изилдөө жана аларга талдоо жүргүзүүдөгү булактаануучулук маселелер арбын. Айтылган маселер кийинки параграфта каралат.

1.2. 2002-жылдыгы Аксы окуясынын себептерин аныктоонун булактаануучулук маселеси

Бүгүнкү күнгө чейин коомдук ой-пикирлерде гана эмес, окумуштуу илимпоздордун ортосунда дагы Аксы окуясына баа берүүдө ар кыл ойлор айтылып, кайчы көз-караштар өкүм сүрүүдө. Окумуштуулардын пикири боюнча окуянын келип чыгышына чиеленишкен коррупциялык схема менен мамлекетти башкаруу системасындагы кризис себеп болгон. Окуянын келип чыгуу себептери үстүртөдөн гана берилип, ага тереңдеп изилдөөлөр жүргүзүлбөгөндүктөн, окуянын келип чыгуу себептерин аныктоодо бир катар маселелер чечилбеген. Анткени, бүгүнкү күнгө чейин бул окуяга саясий түс берилип, анын келип чыгышынын чыныгы маңызы ачылбай келет. Айрыкча ошол кезде иштеген бийлик өкүлдөрүнүн билдирүүлөрүндө бир жактуу саясий пикир-келишпестиктен улам окуя келип чыккан деген көз караштар айтылат.³³ Бирок, окуянын масштабы жана кийинки окуяларга тийгизген таасирин эске алганда анын себептерин кылдат изилдөөгө алуу зарыл маселелерден. Ошондуктан, Аксы окуясынын себептерин ачып берүүдө ар кыл мүнөздөгү тарыхый булактарга кайрылуу керек.

Бул окуяны түздөн-түз чагылдырган ошол мезгилдеги булактар болуп мезгилдүү басма сөз басылмалары жана коомдук телерадио берүү корпорациясы эсептелинет. Ошол эле учурда расмий документтерди, мыйзам актылары менен жеке адамга таандык тарыхый булактарды дагы окуянын келип чыгуу себептерин ачып берүүдө булак катары колдонууга мүмкүн. Жогорудагы тарыхый булактардын ар биринде окуянын келип чыгыш себептери, маңызы жана жүрүшү, натыйжасы тууралуу түз жана кыйыр түрүндө жазылган даректик материалдар бар. Алгач окуянын келип чыгуу себептеринин өзүнө кайрылсак.

Диссертациялык изилдөөнүн алкагында республикада болуп жаткан жараяндардын мыйзам ченемдүүлүгүн илимий негизде аныктап берүүдө,

³³ Ибраимов О. История кыргызского государства. Б, 2015

изилденип жаткан маселе боюнча тарыхый булактардын булактаануучулук маселесине көңүл буруп, аларды окуп үйрөнүүнүн зарылдыгын карап чыгабыз. Анткени, эгемендүү Кыргызстандын тарыхы боюнча тарыхый булактарга анын ичинде Аксы окуясына байланышкан даректик булактарга: расмий мамлекеттик иш жүргүзүү кагаздарына, жеке адамга (инсанга) таандык тарыхый булактарга, массалык маалымат каражаттарында жарыяланган материалдарга, эпистолярдык мүнөздөгү даректерге булактаануучулук талдоо жүргүзүлө элек.

Алгач окуянын келип чыгуу себептеринин кандай факторлору болгондугун талдоодо Аксы окуясынын келип чыгышынын үч негизги себебин бөлүп кароого болот:

Биринчи, бул элдин социалдык-экономикалык абалынын начарлашы, карапайым калктын өзгөчө борбордон алыс жайгашкан аймактардагы жакырчылыктын өсүшү.

Окуянын келип чыгышынын биринчи фактору болгон социалдык-экономикалык кризис боюнча булактарга улуттук статистиканын жана расмий даректик материалдарды киргизүүгө болот. Тарыхый булактардын бул топтому калктын социалдык-экономикалык абалы тууралуу жылдык отчеттордо жана расмий билдирүүлөрдө чагылдырылат. Аталган тарыхый булактарга талдоо жүргүзүп жатып, салыштырмалуу түрдө канчалык деңгээлде калктын социалдык-экономикалык абалы өзгөргөнүн көрө алабыз. Бул боюнча Кыргыз Республикасынын улуттук статистикалык комитетинин чыгарган жыйнактарында калктын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн көрсөткүчтөрү боюнча чыгарылган жылдык отчетторундагы материалдарда көрсөтүлгөн³⁴. Бирок, статистикалык маалыматтарга таянсак, ошол 1990-жылдардан тартып 2002-жылга чейинки маалыматтарда окуя болгон Жалал-Абадда калктын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн көрсөткүчү башка

³⁴ Кыргызстан цифраларда [Текст]: стат. жайнак. - Бишкек: Кырг. Респ. Улут. статком., 2002.- 324-б. _Кыргыз Республикасынын калкынын жашоо деңгээли 2011-2015 жж.

областтардан өтө кескин түрдө айырмачылыгы байкалбайт³⁵. Мындан улам статистикалык булактардагы маалыматта социалдык-экономикалык көрсөткүч толук кандуу калктын өнүгүү деңгээлин жана абалын көрсөтүп, чагылдырып бере алган эмес деп айтууга болот.

Статистикалык булактарга таянууда төмөнкүдөй маселелердин жаралышы мүмкүн. Статистика- бул биринчи кезекте мамлекеттик аппарат тарабынан жүргүзүлгөн иш-чара болгондуктан, анда өлкөнүн абалы менен өнүгүү тенденциясы объективдүү чагылдырылат деп айтууга болбойт. Экинчи маселе – статистикалык булактарды түзүү көп этаптан тургандыктан, андагы түшүрүлгөн маалыматта көп катмардуу субъективизация дагы бар. Статистиканы түзүүдөгү ар бир этапта – маалыматтарды (даректик материалдарды) жыйноонун программасын иштеп чыгууда, аны ишке ашырууда, алгачкы материалдарды ишке киргизүүдө жана статистикалык маалыматтарды даярдоодо түзүүчүлөр - (субъекттер) изилденип жаткан объект боюнча өзүнүн жеке түшүнүгү менен дал келген, адистик деңгээлине жараша гана материалдарды оңдоп-түздөйт (корректировкалайт).³⁶

Статистикалык булактарды изилдөөдөгү маселе бул аны уюштуруу ишмердиги менен байланыштуу. Анткени, статистика бул бир гана өлкө калкынын өнүгүшүн көрсөткөн критерий эмес, ал ошол эле учурда мамлекетти башкарып тургандардын дагы башкача айтканда. башкаруучу аппараттын дагы ишмердүүлүгүнүн көрсөткүчү болуп саналат³⁷. Ошондуктан, статистикалык даректерди изилдөөдө анын булак катары өзгөчөлүгүнө жана анын коомдо аткарган функциясына көңүл буруу керек. Айрым, булактаануучулар англиялык саясий ишмер, жазуучу Дизраэли (1804-1881) айтканын өздөрүнүн эмгектеринде көрсөтүп жүрүшөт. Ал боюнча статистика адамдарды алдоонун үч ыкмасынын бири³⁸. Статистикалык маалыматтарды уюштуруу ишинен тартып аны коомчулукка

³⁵ Кыргыз Республикасынын калкынын жашоо деңгээли 2011-2015 жж.

³⁶ Голиков А.Г., Круглова Т.А. Методика работы с историческими источниками. М,6 Академия, 2014. 146-б.

³⁷ Ежов А.И. Организация статистики в СССР. М., 1968. Плошко Б.Г., Елисеева И.И. История статистики: Учебное пособие М 1990.

³⁸ Кабанов В.В. Источниковедение истории советского общества. М: Изд-во: РГГУ, 1997 г 259-б.

жарыялоого чейинки процедуралар мамлекеттик органдардын көзөмөлүндө жүргүзүлгөндүктөн жана алар түздөн-түз бийликтеги адамдарга көз каранды болгондуктан канчалык деңгээлде объективдүү чагылдырып бергенине көңүл буруп, башка тарыхый булактар менен салыштыруу керек.

Демек, Аксы окуясынын келип чыгышынын социалдык-экономикалык себептерин ачып көрсөтүүдө негизги илимий маалымат берүүнүн булагы болгон статистикалык булактарды изилдөөдө анын тарыхый булак катары маңызына жана өзгөчөлүгүнө негизги көңүлдү буруш керек. Эгерде статистикалык маалыматтар менен Аксы районунун өнүгүү көрсөткүчүн Жалал-Абад облусунун деңгээлинде алып карасак, анда башка региондордон айырмаланып турган олуттуу айырмачылык жок экендиги белгилүү болду.³⁹ Ошондуктан, окуянын социалдык-экономикалык себептерин изилдөөдө бир гана статистикалык даректерди тарыхый булак катары колдонуу аркылуу маселенин маңызын ачып берүүгө мүмкүн эмес. Диссертациялык иштин алкагында Аксы окуясынын булактаануучулук проблемасын изилдеп жаткандыктан, ошол учурдагы жалпы өлкөдөгү калктын абалы, жашоо деңгээли жана мамлекеттик органдар тарабынан жүргүзүлгөн иш-аракеттер окуянын социалдык өбөлгөлөрүн ачып берүүгө мүмкүндүк түзөт.

Аксы окуясынын келип чыгышынын социалдык өбөлгөсү болуп, өлкөдө өкүм сүргөн *жакырчылык, жумушсуздук*. Мындай социалдык көйгөйлөрдүн өсүшү, ага карата өкмөт тарабынан эч кандай рационалдуу аракеттер менен кадамдардын жасалбагандыгы болгон. 2000-жылдардагы өлкөдөгү социалдык-экономикалык абалдын төмөндөшү, элдин жакырдануусу эгемендүүлүк алгандан кийинки мамлекет тарабынан ишке жүргүзүлүп жаткан саясаттын чабалдыгында. Мындай абал республиканын артка кетип жаткандыгын көрсөтө баштаган. Өзгөчө базар экономикасынын шартында бир гана өнөр-жай өндүрүшү аксабастан, айыл-чарба тармагында да көйгөйлөр чечилбей калган. Ал эми окуянын жарылуу чекити болгон Аксы району дагы аталган көйгөйлөрдөн четте калган эмес.

³⁹ Кыргыз Республикасынын калкынын жашоо деңгээли 2011-2015 жж.

Аксы райондунда жашаган калктын социалдык абалы жана узакка созулган экономикалык кризистен жакырчылыкка дуушар болгон калктын кеңири катмары каршылык көрсөтүүчү электораттын өзүнчө бир феномени катары калыптанышына түрткү болгон. Эгерде совет доорунда экономикалык реформалар жана саясат социалдык сферага басым жасагандыгы менен өзгөчөлөнгөн болсо, ал эми эгемендүүлүк доордо калктын аң-сезими мурдагы калыптанган түшүнүк менен өкмөт тараптан колдоолорду күтүп жашашкан. Калктын жашоо турмушу, анын жашоо деңгээли совет доорундагынай өнүгүү стратегиясынын борбордук маселеси болбой калган.

Өлкөдө эгемендүүлүк жылдардан тарта 2003-жылга чейинки өнүгүүнүн экономикалык көрсөткүчү кирешенин концентрациясынын коэффициенти түшкөн. 1996-1999-жылдан тарта киреше концентрациясынын коэффициенти төмөнкү көрсөткүчтү берип, калктын акчалай кирешесинин булагы азайган. Негизги керектөөнү канааттандыра албаган өлкөнүн экономикалык сферасынын өткөөл мезгилинде жакырчылыктын өскөн. Натыйжада жакырчылык коомдогу негизги көйгөйлөргө айланган. Айрыкча айыл жеринде жер-сууга болгон салыктын көптүгү (иштетилбеген жерге дагы салык төлөнгөн), мамлекет тарабынан жетиштүү деңгээлде колдоо көрсөтүлбөгөнү, насыя берүүнүн оң жолго коюлбагандыгы жакырчылыктын негизги булагы болуп калган.⁴⁰

Анткени ХХ кылымдын 80-жылдарынан тарта экономикалык жогорулоодо адам фактору биринчи орунга чыккан. Себеби, адамдардын жашоо турмушунун деңгээлин көтөрүү өлкөдө жүргүзүлгөн экономикалык реформаларга жана дүйнөлүк деңгээлдеги талаптарга ылайык өзгөрүп турушунан көз каранды эле. Дүйнөлүк тенденцияда мамлекеттин өнүгүүсү адамдын жеке өзүнүн керт башына таандык кирешелер менен ченелгендей, өлкөдөгү, анын ичинде аймактагы калктын өнүгүүсү дагы жогорудагы

⁴⁰ Эдилова М. Жакырчылык - социалдык көрүнүш (өткөөл мезгилдеги Кыргызстандын мисалында) Б, 2000 – 84-б,

критерий менен алып караганда төмөн деңгээлде болгон. Башкача айтканда дүйнөлүк деңгээлдеги тенденцияларга жооп берген эмес.

Жакырчылыктын өсүшүнө өлкөдөгү жумушсуздук да таасирин тийгизбей койгон эмес. Себеби, пландуу экономиканын тушунда жумушсуздук деген болбогон. Өнүгүүнүн экстенсивдүү ыкмасы каалагандардын баарын жумуш менен камсыз кылууга мүмкүнчүлүк берген жана эмгекке жарамдуу курактагы бардык калк иштей алган. Ал эми токсонунчу жылдардан тарта республикада иштебеген жарандардын саны көбөйүп, эмгекке жарамдуу калктын саны өсүп, жумуш ордуна болгон талап күчөгөн. 1999-жылдагы Биринчи улуттук эл каттоонун маалыматы боюнча эмгекке жарамдуу курактагы иш издеген жумушсуз калктын саны 277 миң адамды, иштебеген калктын пайыздык көрсөткүчү 14,4 пайыздык өлчөмдү көрсөтүп⁴¹, официалдуу түрдө катталган жумушсуздардын санынын динамикасы 1991-жылдан тартып өсүү багытында болгон. Ал эми 1996-жылы эң жогорку көрсөткүчтү көрсөткөн. Мында аялдар эркектерге салыштырмалуу арбын болуп, аны жоюунун бир канча чараларын көрүү менен 2002-жылы төмөндөгөндүгүн улуттук статистикалык материалдарда көрсөтүлөт.⁴² Бирок, өкмөт тарабынан жумушсуздукту жоюу, кедейчиликтен чыгуу боюнча алгылыктуу иш-чаралар жасалбаган. Натыйжада эл өзү мындай көйгөйдөн арылуунун чараларын издеп, сырткы миграциялык жол аркылуу жумушсуздуктун жолун табууга аракеттенген. Мындай жол Кыргызстандын түштүк аймагында массалык көрүнүшкө айланган. Мисалы, 2000-жылга карата жумушсуздардын саны 77,8 миң адамды түзүп, орточо айлык акы 22,4 долларды түзгөн. Кыргызстан КМШ өлкөлөрүнүн ичинен эң төмөнкү көрсөткүчтө болуп, калкынын кирешиси Эл аралык валюталык фонддун (МВФ) маалыматы боюнча дүйнөдөгү кедей мамлекеттердин тобуна кирген⁴³.

⁴¹ Кыргыз мамлекеттүүлүгү кылымдардын статистикасы. Бишкек, 2003-ж, 182-б

⁴² Кыргыз мамлекеттүүлүгү кылымдардын статистикасы. Бишкек, 2003-ж, 186-б

⁴³ Усупова 98-б

Анткени өлкөдө калктын дээрлик жарымы жакырлардын катарын толуктап, эгерде мамлекеттик статистикалык тарыхый булактарга токтоло турган болсок: жогорудагы маалыматтар көрсөткөндөй алардын негизги үлүшүн айыл жеринде жашагандар түзгөн. Айылдык тургундар жана жакын арада айылдардан келген ички мигранттардын жашоо деңгээли төмөн абалдагы топторго кирип, кайсы жерде (шаар/айылда), кайсы чөлкөмдө жашаганын эске алуу менен иликтегенде көп балалуу үй-бүлөлөр, майыптыгы барлар, жумушсуздар, жогорку жана атайын орто билимге ээ болбогон жарандар, ишке жарамдуу эркек адамдары жок болгон үй-бүлөлөр көбүрөөк жакырлардын катарын толуктаганы изилденген⁴⁴.

Калктын жакырчылыгы жумушсуздук, миграциянын өсүшү социалдык абалдын төмөндөшү менен коштолуп, рынок экономикасынын шартында Кыргызстан өткөөл мезгилди башынан кечиришине туура келип, өзгөчө айыл жеринде жашаган калкка оор кедергисин тийгизген. Себеби өлкө эгемендүүлүккө ээ болгон мезгилден кийинки жеке менчик жана базар экономикасынын айланасындагы жүргүзүлгөн калктын социалдык абалын көтөрүүдөгү алгачкы иш-аракети болгон *менчиктештирүү саясаты* натыйжасыз ишке ашкан. Менчиктин туура эмес берилиши, суулуу жана кайракы жерлердин тендештирилип бөлүнбөшү, жери аздарга дотациянын каралбагандыгы өлкөдө жакырчылык жана жумушсуздуктун негизинде миграциялык агымдын өсүшү күчөткөн. Ошондуктан өлкөдө эл аралык уюмдардын жардамы менен негизги көйгөй болгон жакырчылыктан чыгуунун жолдорун чечүүгө аракеттер жасалып, экономикалык программалар иштелип чыгып, жакыр жана чектен чыккан жакыр үй-бүлөлөрдү кедейчиликтен чыгаруу максатта “жакырчылыктан чыгаруунун он жылдык” планы ишке киргизилген.

2001-жылы чектен чыккан жакырчылыктын көрсөткүчү жана калктын адам башына керектөө чыгымдарынын түзүлүшүнүн көрсөткүчү облустук деңгээлде салыштырылып каралып, жакыр жашаган чөлкөмдөргө Нарын

⁴⁴ Кыргыз мамлекеттүүлүгү кылымдардын статистикасы. Бишкек, 2003, 202-б

жана Талас облусу кирип, ал эми Жалал-Абад облусу орточо көрсөткүчтү берген⁴⁵. Бирок, жарыяланган маалымат чындыкка айкалышпаган. Анткени, эсептөөдө ар кандай орточо көрсөткүчтөрдүн: мода, медиана жана орточо арифметикалык сандын бардыгы тең критерийди аныктоого катышпайт⁴⁶. Өкмөт, мамлекеттик статистикада бир эле орточо арифметикалык санга таянуу менен баа берип, облустардын өнүгүү абалын, калктын чыныгы социалдык абалын чагылдырган эмес. Джалал-Абад облусу боюнча мындай көрсөткүчтөрдүн ортосунда чоң айырмачылык болушу чектен чыккан жакырчылыктын көрсөткүчү жана калктын адам башына керектөө чыгымдарынын түзүлүшүнүн көрсөткүчү булактаанучулук талдоону талап кылат. Эң негизги себептеринин бири элдин жашоо шартынын төмөндүгү анткени, элдин социалдык-экономикалык абалы өлкөнүн борборунан жана облустун борборунан алыс жайгашкан Аксы районунда өзгөчө курч мүнөзгө ээ болгон. Ошол себептен статистикалык маалыматтарды колдонууда, орточо сандардын көрсөткүчтөрү бирдей колдонулбагандыгын баса белгилеп кетүү зарыл.

Райондогу жакырчылыкка айыл чарбасындагы чийки заттын, айдоо аянттарынын кыскарышы, азык-түлүк тартыштыгы, акчанын кунунун түшүшү, кымбатчылыктын тез өсүшү, жумушсуздук, ички миграциянын өсүшү Аксы окуясынын келип чыгышына, элдердин толкундоолоруна түрткү берди. Ошондуктан Аксы окуясын келип чыгышын изилдөөдө негизги себеп элдин жашоо шартынын төмөндөшү, элдин социалдык-экономикалык абалынын начарлашы, өлкөнүн борборунан жана облустун борборунан территориялык жактан райондун алыс жайгашы дагы таасир эткен.

Экономикалык жактан Аксы району Жалал-Абад облусунун райондорунун ичинен экономикасы орточо өнүккөн аймак болуп, негизинен жакшы өнүккөнү айыл чарбасы эсептелинген. Район базар экономикасынын

⁴⁵ Кыргыз мамлекеттүүлүгү кылымдардын статистикасы. Бишкек, 2003-ж, 196-б

⁴⁶ Ковальченко И.Д. О применении математических-статистических методов в исторических исследованиях // Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. – Москва, 1969 – С.511

шартында өнөр-жайы начар өнүккөн тармакка кирген. Ал эми курулуш, транспорт, байланыш, соода, калкка кызмат көрсөтүлүүчү турмуш-тиричилик тармактары жердин ыңгайына, акыркы жылдардагы кен байлыктардын чет өлкөлүктөр аркылуу иштетүүсүнө жана миграциянын негизинде келип түшкөн каражаттарга байланыштуу. Өзгөчө өнөр-жай тармагындагы өндүрүлгөн продукциянын киши башына эсептеген көрсөткүчү облустун жана республиканын деңгээлинде өтө төмөн. Өлкөдө экономикалык жана социалдык реформалар жүргүзүлгөн жылдарда райондун чарбасынын реалдуу секторунда катталган чарба жүргүзүүнү максат кылган субъектилердин саны өскөнү менен алардын көпчүлүк бөлүгү объективдүү жана субъективдүү себептерден улам иштебей калган. Мына ушул себептер калктын социалдык абалынын начарлашына алып келип коомдук чыңалуулардын чыгышына түрткү болгон.

Географиялык жактан Жалал-Абад облусуна караштуу Аксы району облустагы тоолуу райондордун бири. Климаты жагынан шарты катаал болуп, Кош-Дөбө, Үч-Коргондон башка айыл өкмөттөрүндө кыш мезгили дээрлик узак убакытка созулуп, калкынын саны - 113010 адамды түзүп, калктын көпчүлүк бөлүгү райондун борборунан алыс тоо арасында жашашкан. Аймактын географиялык жайгашуусу алынбай Аксы районундагы бир дагы калктуу пункт Кыргыз Республикасынын **«Закон о государственных гарантиях и компенсациях лицам, проживающим и работающим в высокогорных условиях⁴⁷»** аттуу мыйзамы боюнча эч кандай жеңилдиктерди алган эмес.

2009-жылдагы эл каттоонун материалы боюнча райондун аймагында 11 айыл өкмөт жана 68 айыл болгон.⁴⁸ Район боюнча жалпы 17790 га айдоо аянты болуп, анын ичинен 6539 гектар жер сугат, 11251 гектар жер кайракы айдоо жер аянтын түзгөн. 1995-1998-жылы жүргүзүлгөн жер реформасынын негизинде 14850 кожолуктагы 78667 адамга жер үлүшү бөлүнүп берилген.

⁴⁷ Закон КР О государственных гарантиях и компенсациях для лиц, проживающих и работающих в условиях высокогорья // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/640/10?cl=ru-ru>

⁴⁸ 2009-ж эл каттоонун материалдары

Район боюнча орточо ар бир адамга 7 сотыхтан сугат жер тилкеси, 11 сотыхтан кайракы жер үлүштөрү тийгени менен тоо зонасында жайгашкан 8 айыл өкмөтүндө ар бир адамга араң гана орточо 0,3 сотыхтан бир сотыхка чейин өлчөмдө сугат айдоо жер үлүшү туура келген.⁴⁹ Кара-Суу, Кара-Жыгач, Ак-Жол, Жаңы-Жол, Кызыл-Туу, Авлетим, Кашка-Суу, Ак-Суу айыл өкмөттөрүндө жогоруда көрсөтүлгөндөй жер аянттары өтө аз. Ал эми кайракы жер аянттары Кербен, Жерге-Тал, Кош-Дөбө өкмөттөрүндө 5000 гектардан ашыкты түзгөнү менен мындай жерлер суу жогунан пайдаланылбай жатат. Ушундан улам айыл чарбасындагы сугат жерлеринин Аксы районундагы жетишсиздиги Аксы окуясына алып келген социалдык-экономикалык оор кырдаалды түзүүчү себеп деп көрсөтүүгө болот⁵⁰.

Бул маалыматтар мамлекеттик жерди жана мүлктү менчиктештирүү реформасынын эрежелеринин башынан эле одоно бузулгандыгын көрсөтүп, карапайым калктын керектөөсү менен укугун эске албай, мындай тескери жыйынтыктар, социалдык-экономикалык көйгөйлөрдүн жаралышына алып келген⁵¹. Натыйжада калктын социалдык-экономикалык жактан артка кетүүсүн өлкөдө жүргүзүлгөн социалдык саясаттын негизги принциптеринин бузулгандыгын бир кездеги бийлик системасында иштегендер дагы моюнга алышкандыгын белгилеп кетсек болот.⁵²

Аксы окуясынын келип чыгышына жогорудагы белгилеген проблемалардан сырткары райондун географиялык жактан чек ара тилкесинде жайгашканын дагы белгилөөгө болот. Аксы району түштүк жана түштүк-батыш тарабынан болжолдуу 133 км аралыкта Өзбекстан Республикасы менен чектешкен аймак болуп эсептелинет. СССРдин курамындагы мезгилдерде Аксы, Ала-Бука, Чаткал райондоруна каттоо Өзбекстандын кээ бир райондору аркылуу жүрүп келген. Эгемендүүлүккө ээ болгон күндөн тарта чек ара маселелери жаралып, аталган аймактагы жол

⁴⁹ Аксы элин алаксыта туруу аракеттериби же?...// Агым 16-апрель, 2002-ж.

⁵⁰ http://online.adviser.kg/Document/?doc_id=30295032

⁵¹ Усупова Н.С. 92-бет

⁵² Р Отунбаева Лекарство против бедности // Слово Кыргызстана -1997

каттамдары аркылуу каттоо кыйынчылыкты жараткан. СССРдин таркашы менен Өзбекстан бул аймактарга өздөрүнүн чек ара, бажы постторун орнотуп, биздин расмий бийлик менен макулдашпай эле тосмолорун коюп, кээ бир жерлерге тикенектүү зымдар орнотулуп, көпчүлүк жерлерге транспорт өтө албай турган кылып траншея каздыртып жүргүнчүлөр үчүн кыйынчылыктар туулуп турган. Мына ушундай оор абал өлкөбүздүн бир гана Аксы районунда эле эмес Өзбекстан менен чектешкен аймактардын баарында болуп турган. Өзбекстандын бир тараптуу чек арасын орнотуп койгондугунан улам өлкөдө тоо аралата жаңы айлампа жолдор салына баштаган. Облустун мисалында карасак, Кербен-Ала-Бука, Кербен-Үч-Коргон, Ноокен районунун Бүргөндү айылдарына каттоо үчүн жолдор салынган. Ошондой эле Ош, Баткен облустарында да ушундай проблемалар кездешкен. Мындай чек ара проблемаларын мамлекеттик деңгээлге көтөрүп, парламенттик трибунага чейин алгачкылардан болуп алып чыккан депутат А.Бекназаров болгон. Буга себеп, элдин негизги көйгөйүн угуп, анын жогорку жактан каралышына шайлоочуларына берген убадасы. Анткени ал райондогу чек ара көйгөйлөрүн чечип берүүгө шайлоо алдында шайлоочуларга убада кылып, 2000-жылкы парламенттик шайлоодо №16 Аксы шайлоо округунан депутат болуп шайланат. Бул тууралуу А. Бекназаров өзүнүн “Аксы ыйы-улут кайгысы” деген эмгегинде мындай деп эскерет: “2000-жылдын январь-февраль айларында Жогорку Кеңешке болгон шайлоодо депутаттыка талапкерлерге шайлоочулардын берген негизги өтүнүчтөрү да ушул чек арадагы болуп жаткан проблемаларга тиешелүү болчу. Мен Жогорку Кеңештин Мыйзам Чыгаруу жыйынынын депутаттыгына талапкер катары №16 Аксы шайлоо округун кыдырып жүрүп айрым учурларда Өзбекстан койгон посттордо кыргыз жарандарынын укуктары одоно бузулуп жаткандыгына күбө болуп жүрдүм”⁵³ – деген сөзү мисал боло алат. А.Бекназаров кыргыз жарандарынын укуктарынын одоно бузулгандыгы жөнүндө айрыкча, жергиликтүү калктын кошуна өлкө менен

⁵³ Бекназаров А. Аксы ыйы-улут кайгысы 1-бөлүк, 8-бет.

катташынын начарлашын жана элдин негизги киреше булагы болгон мал жандыктарынын коңшу өлкөнүн жарандары тарабынан зыянга учурашына кенен токтолуп, райондогу айрым айылдардын короо жай, үлүш жерлери талаш аймакта калып калгандыгын баса белгилейт.⁵⁴

Ал эми окуянын өнүгүшүнө, өлкөдөгү саясий-социалдык кырдаалдын курчушуна депутат А. Бекназаровдун камакка алынышы болгонун жогоруда токтолдук. Бул окуя президентти бийликтен кетируүгө шылтоо болуп, элдик толкундоолор менен коштолуп, 17-19-марттагы Аксы окуясынын чыгышына шарт түзүп, жыйынтыгында 6 адам каза таап Кыргызстандын соңку жаңы тарыхындагы жаңы баракты ачты. Аксы окуясы калктын аң-сезимине терс таасирин тийгизип, окуяга күнөөлүүлөрдүн жазалануусун талап кылып, бирок, талаптары аткарылбагандыктан өлкөдөгү кырдаалдын курчушуна себеп болду. Аксы окуясынын келип чыгышына тиешеси бар адамдарды ошол кездеги президент А.Акаев жана бийлик аныктап, жоопко тарта албай, элдин талабын канааттандыра албаган.

А.Акаев, К.Бакиев, А.Бекназаров өз билдирүүлөрүндө окуянын күбөлөрүнүн эпистолярдык даректеринин негизинде трагедиянын келип чыгыш себептерине адам факторун байланыштырып, окуяга баа берүүдө авторлор позициясы аркылуу чагылдырып, берилген материалдарда бири-бирин жокко чыгарган маалыматтар камтылган. Алсак, Акаев А.А. Аксы окуясынын келип чыгышын “саясий күрөштүн” натыйжасынан деп ошол учурда айтып келген.⁵⁵ Ал эми окуянын жүрүшүндөгү жарандардын каргашалуу өлүмүн оппозиция жана элди атайын дүрбөлөңгө салган кызыкдар топтордун иши катары караган. кийинки президенттик кызматтан кеткенден кийин ошол мезгилдеги премьер-министр болуп турган К. Бакиевди күнөөлүү деп эсептейт.⁵⁶ 2005-2010-жылдардагы олкону башкарган мезгилде президент к. Бакиев өзүнүн кайрылуусунда “...Күнөөлүүлөр

⁵⁴ Бекназаров А. Аксы ыйы-улут кайгысы 1-бөлүк, 8-бет.

⁵⁵ Иштин ак-карасын бир ууч саясатчылар эмес, сот гана аныкташ керек // Кыргыз Туусу 19-25-март 2002-ж. – №21.(22615)

⁵⁶ М. Арыпбек уулу “Бакиевдин Аксы окуясына түздөн-түз тиешеси бар”//Агым,6-апрель,2007-ж,11-б.

негизинен жазасын алды дейт элем. Эл жерине батпай тентип кетиштин өзү эле да чоң жза эмеспи. Сөз кимдер жөнүндө болуп жатканын өзүңүздөр түшүнүп турасыздар” –деп кыйыр түрдө белгилеген.⁵⁷

Бул мамлекеттик ишмерлердин эмгектеринде Аксы окуясынын социалдык факторлору ачылып берилбегени көрүнүп турат. Анткени алар мурда бийлик башында туруп, окуяга түздөн түз тиешеси болгондуктан саясий өңүттө гана баа беришкен. Ошол кездеги бийликте турган адамдар окуянын социалдык-экономикалык себептерин реалдуу себеп катары көрсөтүүдөн баш тарткан. Ошондуктан, жогоруда белгилеп кеткендей, бул алардын түздөн-түз милдетине кирген жана ага жооптуу болушкан. Ал эми мурунку депутат А.Бекназаровдун “Аксы ыйы - улут кайгысы” деген эмгегинде окуянын келип чыгуу себептерин ачык көрсөтпөстөн, жалпы коомчулукка парламенттик трибунадан берилген материалдарды жана окуянын жүрүшүн чагылдырууга басым жасап, өзүнүн жасаган иштерин жана күнөөлүү эместигин гана көрсөтөт.

Жогорудагы мамлекеттик жана коомдук ишмерлердин Аксы окуясынын келип чыгышынын негизги себептерине берген бааларына жалпы мүнөздөмө бергенден кийин, объективдүү реалдуулукту калыбына келтирүү үчүн булактаануучулук талдоо зарылдыгы келип чыгат. Бул багытта түздөн-түз Аксы окуясына тиешелүү эмес, бирок келип чыгуу себебинин маңызын ачып изилдөөдө маанилүү дарек катары мыйзам актылары, биринчи иретте Конституцияны булактаануучулук талдоого алуу зарылчылыгы бар. Диссертациялык иштин алкагында Кыргыз Республикасынын Конституциясын тарыхый булак катары окуянын тарыхынын булактык маселесин ачып берүү өзүнчө параграфта каралат.

Экинчи, бул калктын чек ара проблемасы жана ошол кездеги депутат А.Бекназаровдун парламенттик трибунада көтөрүп чыккан маселеси менен байланыштуу болуп, окуяга байланышкан чыр-чатактарга коомдук ар кандай

⁵⁷ Зарлыкбеков Ж. Кыргыз элинде мындай окуянын кайталанышын каалабайм//Бишкек таймс №11, 2007-ж.3-б

уюмдардын, өкмөттүк эмес институттардын, Жогорку Кеңештин депутаттарынын тартылышы болгон. Буга 1999-жылкы чек араларды демаркациялоо учурунда кыргыз-кытай чек арасына жакын жердеги 90 миң гектар болгон Үзөңгү-Кууш жеринин Кытай Эл Республикасына (КЭР) берилиши шылтоо болгон.

Бирок, кыргыз-кытай чек ара маселелерин тактоо мурдагы эл аралык келишимдер менен байланышат. Белгилей кетүүчү жагдай, эл келишимдерге жана сүйлөшүүлөргө кыргыздардын катышкан эмес, анткени, Кыргызстандын чегин аныктоо Россия империясы менен СССРдин өкмөтү аркылуу ишке ашкан.

Бул келишимдердин кыскача тарыхы төмөндөгүдөй. Кыргыз-кытай чек ара маселелери боюнча сүйлөшүүлөр процессинин укуктук негизи болуп, 1860-1991-жылдар аралыгында түзүлгөн чек ара маселелери боюнча келишимдер, токтомдор, Россия империясы Кытай жана СССР менен КЭРдин ортосундагы макулдашуулары эсептелинет. Алар Орус-кытай чектеринин негизин жана Кытай менен Россиянын Орто Азиядагы аймакты бөлүү принцибин тактаган 1860-жылдагы Пекин келишими⁵⁸ жана 1864-жылдагы Чугучак протоколу⁵⁹, 1881-жылдагы Петербург келишими⁶⁰ жана аны аткаруу үчүн Россия менен Кытайдын ортосунда кыргыз-кытай бөлүгүндө чек араны жүргүзүү жөнүндө 1882-жылдагы Кашкар жана 1884-жылдагы Жаңы Маргалаң протоколдору түзөт.⁶¹

А. Бекназаровдун көз карашы боюнча Орус падышачылыгы менен Дайцинъ (кытай) мамлекетинин ортосунда Пекин шаарында түзүлгөн келишимдеги Трактаттын чечимдерин ишке ашыруу үчүн же болбосо азыркы Кыргызстандын Ысык-Көл, Нарын областтарынын Кытай Эл Республикасы

⁵⁸ Русско-китайские отношения 1689-1916. Официальные документы. Издательство восточной литературы. Москва, 1958. 31-40-б

⁵⁹ Русско-китайские отношения 1689-1916. Официальные документы. Издательство восточной литературы. Москва, 1958. 46-49-б

⁶⁰ Русско-китайские отношения 1689-1916. Официальные документы. Издательство восточной литературы. Москва, 1958. 54-66-б

⁶¹ Жунушалиев Ж, Плоских В, Харченко Г Тянь-Шандын “Гордый түйүнү” // Кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө материалдар жана документтен, Б., 2003-ж. 32-б

менен чек ара тилкесин аныктоо (делимитация), чек ара мамыларын орнотуу (демаркация) иштерин жүргүзүү боюнча эки мамлекеттин өкүлдөрү тарабынан түзүлгөн келишимде азыркы Кыргызстандын Хан-Тенгри тоолорунан Какшаал кырка тоолору аркылуу ошол кезде Кокон хандыгына тиешелүү болгон Фергана кырка тоолоруна чейинки чек ара такталып чекит коюлган⁶².

Бирок, окумуштуулар жогорудагы келишимдерге жана сүйлөшүүлөргө кыргыздар катышкан эместигин белгилейт жана Жер менен жаратылыш байлыктары ошол аймакты мурдатан байырлап келген кыргыздарга таандык болгон менен, алар саясий административдик жактан башка мамлекеттин кол алдында болгондуктан, алардын оюн эч ким сурабагандыгын көрсөтөт. Алардын кызыкчылыктары менен керектөөлөрүн эч ким эске албай эки ири мамлекет өз кызыкчылыктарын көздөп, бир элди жана анын аймагын экиге бөлүп салганын баса белгилешет.⁶³

Аталган чек ара маселеси Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан кийин кайрадан кароого туура келген. Бир нече мамлекеттер жана өкмөттөр аралык консультациялардан кийин өтө татаал сүйлөшүүлөрдүн натыйжасында 1999-жылы кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасынын Үзөңгү-Кууш району тууралуу чечим кабыл алынып, кошумча макулдашуунун долбоору даярдалып, 2002-жылдын 24-июнунда Пекин шаарында Кыргыз Республикасы менен КЭРнын ортосундагы коңшулаштык, достук жана кызматташтык жөнүндө келишимдеги тийиштүү статъяда чек ара маселелеринин толук жөнгө салынган. Анда “талаш” аймак КЭРге өткөн, башкача айтканда Кытай жана Россия карталары боюнча чек аранын дал келбешин тараптар бир пикирде чечишип натыйжада бул аймактын 70%ы КРна, 30%ы КЭРна тийиштүү болгон⁶⁴.

⁶² Бекназаров А.А. Аксы ыйы – улут кайгысы. Бишкек, 2010

⁶³ Жунушалиев Ж, Плоских В, Харченко Г Тянь-Шандын “Гордый түйүнү”// Кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө материалдар жана документтен, Б.,2003-ж. 32-б

⁶⁴ Кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө материалдар жана документтен, Б.,2003-ж. 34,41,55,62-б.

Чек ара документтердин негизинде 1864-жылкы чек ара тилкелери 2001-жылдын июнь айына чейин, хронологиялык жактан алганда 138 жыл бою сакталып келген. Мына ушунун негизинде депутаттар чек аранын өзгөрүшүнүн негизсиз экендигин айтып чыгышып, иликтөө иштери, кыргыз жеринин мыйзамсыз Кытай Эл Республикасына берилип жаткандыгын баса көрсөткөн документтерге иликтөөлөр башталган.

Иликтөө процесси кандай жүргөндүгүн жана комиссиянын жүргүзгөн ишин депутат А.Бекназаров өзүнүн эмгегинде төмөнкүчө билдирген.⁶⁵ Кытай Эл Республикасынын өкмөтү башка өлкөлөрдөй эле Кыргыз Республикасынын ошондогу аймагы менен көз карандысыз өлкө катары 1991-жылдын 27-декабрында тааныган. 1950-жылдары Кытай Эл Республикасынын Премьери Чжоу Эньлой тарабынан сунуш кылынган тынчтыкта жашоонун беш принцибинин негизинде эки мамлекеттин ортосунда кызматташууга даяр экендигин билдирген. Ал принципте көрсөтүлгөндөй эки өлкөнүн ортосунда эч кандай аймактык маселелер жокко эсе болгон. Эгемендүүлүктү алгандан тарта кыргыз-кытай өлкөсүнүн ортосунда эң алгачкы түзүлгөн документ же келишим 1992-жылдын 5-январында Кыргыз Республикасынын өкмөтү менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда дипломатиялык мамилелерди түзүү жөнүндө биргелешкен коммюнике Бишкек шаарында эки өлкөнүн өкмөттөрү тарабынан кол коюлуп, анын негизинде Кыргыз Өкмөтү Тайванды Кытайдын аймагынын бөлүгү катары тааныган. Кийинки коммюникке 1992-жылдын май айында Кыргыз Республикасынын президенти А. Акаевдин Кытай Эл Республикасынын төрагасы Ян Шанкундун чакыруусу боюнча Кытайга жасаган сапарында эки өлкөнүн макулдашуусу менен ишке ашкан. “Совместное кыргызско-китайское коммюнике” 14 пункттан туруп, “талаш” аймактар жөнүндө сөз болбойт. Болгону “чечилбеген” маселе болсо мурдагы келишимдердин гана негизинде талкуу болоору айтылган.

⁶⁵ Бекназаров А.А. Аксы ыйы – улут кайгысы. Бишкек, 2010, 17-105

Тактап айтканда Кытай Эл Республикасы 1991-жылы эле Кыргыз Республикасынын аймагынын бүтүндүгүн жана анын көз каранды эместигин тааныган. Ал эми кийинки ишке ашырылып жаткан чек ара маселеси бул Кыргызстандын тышкы саясаттагы жана субъективдүү адам факторлорунун кызыкчылыгы менен өзгөртүлүп жатат деген пикирлер айтылган. Бирок 1996-жылдын 4-июлунда кыргыз-кытай чек арасы боюнча Бишкекте келишимге кол коюлуп, ошол эле күнү кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосунда достук мамилелердин негиздери жөнүндө биргелешкен Декларациянын 14-пунктунда: “В духе равноправных консультаций взаимоуступчивости и взаимопонимания продолжать переговоры по несогласованному участку границы, чтобы можно скорее найти приемлемое для обеих сторон справедливое и рациональное решение” - деп белгилеп, биринчи жолу талаш участок бар экендигин расмий документке киргизип, кыргыз дипломатиясынын тажырыйбасынын аздыгынан, кытай дипломаттары кыргыз-кытай сүйлөшүүлөрүндө чек ара маселесин мурдагы келишимдердин линиясын тактап, жаңы кыргыз-кытай чек арасы жөнүндөгү маселени талкууга коюшуп, 1996-жылдын 4-июлунда Кытай Эл Республикасы өз максатына жетип, 1999-жылдын 26-августунда кыргыз-кытай чек арасы боюнча экинчи келишим пайда болгон.

Анткени 1991-жылдан 1999-жылга чейин 22 аймактын ичинен макулдашылбаган эки гана жери калган ал эми башка аймактар СССРдин курамындагы мезгилдерде эле чечилип, 1996-жылдын 4-июлунда Кыргыз Республикасы менен КЭРдин ортосунда кыргыз-кытай чек арасы жөнүндө макулдашуу түзүлүп Хан-Теңири чокусу узак убакыт бою талкууланып эки тарап бир пикирге келип 1999-жылы 24-26-августа “Шанхай бешилтигинин” башчыларынын жолугушуусунда аянттары бирдей болгон аймактар менен алмашылган (КРна-61%, КЭРна-39%) макулдашуулар Кыргызстандын

президенти А. Акаев жана КЭРдин төрагасы Цзян Цземиньдин кол коюусу менен жүргөн⁶⁶.

Жогорудагы түзүлгөн келишимдердин кыргыз тарап үчүн пайдасыз болгондугун жана Кыргыз Республикасы көз карандысыз, бүтүн мамлекет катары территориясынын кыскарып жаткандыгы жөнүндө маселе парламент тарабынан көтөрүлгөн. Ал калктын калың катмарына тарап депутаттар арасында өзгөчө А. Бекназаровдун демилгеси менен аталган аймакка барып келүү иштери уюштурула баштайт. Мындай демилгенин көтөрүлүшүн А. Бекназаров өз эмгегинде төмөнкүдөй түшүндүрөт:⁶⁷ А. Абдимомунов аркылуу С. Аламановдун “Силер аны КРнын ТИМден сурагыла” деген жообу аркылуу КРнын ошол учурдагы тышкы иштер министри М. Иманалиевге 27.04.2001-ж кат жиберилип, 16.05.2001 №073-22/1142 номерлүү жооп келген анда “Архив Министерства не располагает документами, регулирующими отношения, связанные с кыргызско-китайской государственной границей. В этой связи полагаем целесообразным сделать запрос по данному вопросу в адрес отдела международных связей и региональных проблем Аппарата Премьер-министра Кыргызской Республики, возглавляемого С. Аламановым...”. Бирок, жалгыз гана бул жооп менен чектелип калган эмес мурдагы чакырылыштагы бир канча депутаттар менен кыргыз-кытай чек арасы боюнча жаңы келишимдерди мурун да карагандыгын сурап көрүшкөндө дээрлик “жок” деген жоопту алышкан.

Андан кийин Жогорку Кеңештин архивдерин изилдегенде 09.07.1997. №87 номердеги Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынына Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл Өкүлдөр жыйынына жиберилген эки тиркемелүү эки өлкөнүн ортосундагы кыргыз-кытай мамлекеттик чек аралары жөнүндөгү макулдашууну ратификациялоо тууралуу Кыргыз Республикасынын мыйзамынын

⁶⁶ Кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө материалдар жана документтен, Б.,2003-ж. 12,20-б

⁶⁷ Бекназаров А.А. Аксы ыйы – улут кайгысы. Бишкек, 2010, 16-105-б

долбоорун кароого президент А. Акаев тарабынан сунушталган документ,⁶⁸ Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын 1997-ж. 26-декабрындагы токтомунун негизинде “Кыргыз-Кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө Кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы макулдашууну ратификациялоо тууралуу Кыргыз Республикасынын Мыйзамы 1997-ж. 26-декабрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан кабыл алынып, 1998-ж. 17-мартында Кыргыз Республикасынын Эл өкүлдөр жыйыны тарабынан жактырылган”. Анда 1-статья кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө 1996-жылы 4-июлда Бишкек шаарында кол коюлган кыргыз Республикасы менен Кытай Эл Республикасынын ортосундагы макулдашуу ратификациялансын. 2-статья Ратификациялык грамоталарды алмашуу жүргүзүү Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигине тапшырылсын. 3-статья. Ушул мыйзам кол коюлган күндөн тартып күчүнө кирет. Депутаттык топ жогорудагы документтерден башка материалдарды таба албагандан улам Үзөңгү-Куушка 2001-жылдын май айынын аягында аталган аймакты көрүү, чек ара тилкелери, чек ара заставасындагы чек арачылар менен сүйлөшүү жана Үзөңгү-Кууш маселеси боюнча жеринде териштирүү максатында төмөнкү депутаттар жөнөп кеткен: Масалиев А.

Исаков И.

Абдимомунов А.

Чотонов Д.

Асанов Б.

Бекназаров А.

Мына ушул депутаттык топтун иликтөөлөрүнөн кийин Үзөңгү-Кууш маселесинен кийин кыргыз коомчулугуна жана массалык маалымат каражаттарында өзгөчө “Азаттык” радиосу аркылуу чек ара маселелери жана

⁶⁸ Салиев А.Л.. «Китайский фактор» во внешней политике Кыргызстана: двусторонний и региональный уровни. 2008. Салиев А.Л. Восточный вектор внешней политики Кыргызстана: Азиатско-Тихоокеанский регион и Ближний Восток

кыргыз-кытай чек арасы тууралуу макалалар, материалдар, кайрылуулар, жеке адамдардын ой пикирлери 2001-жылдын февраль айынан тартып жарыкка чыга баштаган деп белгилеп, автор Дело № гезитинде “Китайцам отдали заставу и..., кое-что в придачу?”, “Президенту грозит импичмент?” ж.б. мүнөздөгү макалаларды жайгаштырган. Алардын арасында 4-А классынын окуучусунун, согуштун жана эмгектин ардагерлеринин кайрылуулары ж.б. да бар. Кийин бул маселе кызуу талкууга алынып “Аалам”, “Республика” гезиттерине жарыялана баштаганын белгилеген.

Жогорудагы маселелерден улам 2001-жылдын апрель айында Мыйзам чыгаруу жыйынынын күн тартибине аталган маселе кирип, кыргыз-кытай чек ара маселелеринин иликтениши менен бирге кыргыз-өзбек чек ара маселелери башкача айтканда ошол учурдагы премьер-министр Бакиев К. С. менен Өзбекстандын премьер-министри У.Султановдун Баткен областындагы Сох өрөөнү боюнча түзүлгөн меморандум дагы ачыкка чыгып бир гана Кытай менен эле эмес Өзбекстан менен да чек ара маселелеринде олуттуу иштер бар экендиги билинген.

Өлкөдөгү болуп жаткан мындай маселелер саясий чөйрөдө ар түрдүү көз караштардын жаралышына алып келген жана айрым саясатчылар тарабынан төмөндөгүчө бааланган: “Эгер Аксы окуясы болбосо, Үзөңгү-Кууштун Кытайга берилип кеткени билинбей, бул тарыхта калмак эмес. Анткени баш-аягы 27 миң гектар жердин мурдараак берилип кеткени тууралуу айтылбайт деле. Ал эми Үзөңгү-Кууштун берилгенине каршылык кылып, аксылыктардын чыкканы кийин Каркыра казактарга берилип жаткан учурда да элдин каршылык көрсөтүүсүн жаратты.

Жыйынтыктап айтканда Аксы окуясынын экинчи себеби болгон Үзөңгү-Кууш маселесинин акыры жарандык сектор бейөкмөт уюмдардын дагы реакциясын күчөтүп, коомдун бийликке болгон нааразычылыгынын активдешүүсүнө алып келип, Аксы окуясын жүрүшүн тездетти. Аксы окуясынын келип чыгуу себептеринин негизгиси болгон чек ара көйгөйү акырындап курч саясий кырдаалдын түзүлүшүнө шарт түзүп, окуянын курч

мүнөзгө өтүүсүнө саясий кризис жана өлкөдөгү башкаруу системасындагы көйгөйү менен байланыштуу.

Жогорудагы чек ара көйгөйүнүн калктын калың катмары тарабынан тез арада колдоого алынышы жана анын натыйжасында бийликке карата коомчулуктун ачык нараазычылык акцияларга эл массасынын тартыла башташы жана башка факторлорду дагы карап чыгуу зарыл.

Трагедиялуу окуянын болушунун кийинки фактору өлкөдө башкаруу системасындагы кризис жана саясий күрөштөрдүн жүрүшү менен коомдогу ар кандай топтордун ортосундагы саясий тирешүүлөр болуп саналат.

Үчүнчү, мамлекеттик башкаруу системасындагы кризис башкача айтканда бийликтин бир колго топтолушу; президент тарабынан бийликти атайын конституциялык негизде бекемдеп алышы жана үй-бүлөлүк, кландык саясаттын күчөшү. Окуянын келип чыгышынын үчүнчү себеби болгон башкаруу системасындагы кризиске алып келген экинчи жагдай - мыйзамдык базалардын жетишсиздиги же болбосо, өлкөдөгү ар кандай саясий актыларга, жүрүштөргө, демонстрация, митингдерге карата мыйзам тарабынан көзөмөлгө сала турган документтердин жоктугу болгон. Башкача айтканда борбордук бийлик президенттик-үй-бүлөлүк башкаруу боюнча бир тараптуу гана иштерди аткаруу менен мыйзамдарды кабыл алып, экинчи тарабын эгерде өлкөдө ар кандай саясий кооптуу абалды түзүүгө багытталган иш-аракеттер болсо (саясий митинг) аларга карата кандай чара колдонуу керектигин мыйзам тарабынан камсыздап, бекитип берген эмес. Себеби, Кыргызстанда бул боюнча СССР мезгилинде мыйзам гана иштеп келген.⁶⁹

Мамлекетти башкаруу системасындагы кризис жөнүндө биринчи кезекте мыйзам актылары тарыхый булак болуп берет. Мындай мыйзам актыларынын ичинен өзгөчө орунда Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана анын редакцияларындагы берилген маалыматтар эсептелинет. Бул учурда окуянын себебин ачып берүүдө Конституциянын өзү, тактап айтканда башмыйзамдын ичинде жазылган беренелер, андагы

⁶⁹ Митинг, демонстрацияларды өткөрүүнүн тартиби боюнча мыйзам

маалыматтар, аны кабыл алуунун жана өзгөртүүнүн шарттары, өбөлгөлөрү жана натыйжалары каралууга тийиш.

Эгемендүү Кыргызстанда Башмыйзамга карата өзгөртүүлөр, аны жогорку бийлик тарабынан кыска убакыттын аралыгында оңдоолордун киргизилиши негизги себеп болуп берген. Анткени, Президент тарабынан мамлекетти башкарууга үй-бүлө мүчөлөрүн тартуу жана аны мыйзамдуу негизде ишке ашырууга аракеттер жасалып, конституциялык реформалар аркылуу өзүнүн жана үй-бүлөсүнүн позициясын бекемдегиси келген. Натыйжада өлкөдө башкаруу системасынын кризиси келип чыккан, ошондуктан, окуянын келип чыгышынын дагы бир себеби бул өлкөнүн Конституциясын бир адамдын, бир үй-бүлөнүн жана алардын айланасындагы топтордун кызыкчылыгы үчүн өзгөртүүсүндө болгон. Буга далил катары Конституциядагы өзгөртүүлөрдүн мазмундук-маанилик жагын кароо сунушталат.⁷⁰

Окумуштуу изилдөөчүлөрдүн көз карашында башмыйзамга карата болгон өзгөртүүлөрдүн жыйынтыгы бийликтеги жана башкаруу системасындагы кризиске алып келген. Өлкөдөгү мындай кризистин болушу айрым башкаруу чөйрөсүндөгү адамдардын нааразычылыгын ошондой эле карапайым элдин бийликке, айрыкча президенттин башкаруусуна карата нааразычылыктары менен коштолгон.⁷¹ Ошону менен бирге Кыргызстан жаңы нукта түптөлүп келе жаткан жаш мамлекет болгондуктан, саясий башкаруучулардын-саясий элитанын баш сабында тургандардын өзүндө мамлекетти башкаруу боюнча тажрыйбасыздыгында. Саясий элита мамлекетке таасир берип турган ички факторлор менен катар сырткы факторлордун таасирин, күчүн андап түшүнгөн эмес. Өлкөдөгү жана башкаруу системасындагы кризисти окуянын келип чыгуу себептери катары көрсөтүүдө ушул жагдайларды эске алуу керек.

⁷⁰ Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 1993, 1996, 1998, 2000,

⁷¹ Болпонова А.Б. История и эволюция клановой системы в политических процессах кыргызского общества (XIX – XXI вв.). Б, 2015 диссертация на соискание доктора ист. наук.

Жогоруда келтирилген материалдарга таянып Аксы окуясынын келип чыгыш себептеринин ички манызын ачып, закон ченемдүүлүгүн аныктоо үчүн булактаануучулук иликтөөнү талап кылаарын көрсөттү. Жыйынтыктап айтканда Аксы окуясынын келип чыгышынын негизги себептери катары тарыхый булактарда каралган калктын жашоо деңгээлинин төмөндөшү, жакырчылыктын жана жумушсуздуктун өсүшү, экономиканын төмөндөшү, чек ара маселелеринин туура эмес чечилиши, бийликтин бир кишинин колуна топтолушу, демократиянын өлкөгө тийгизген терс таасири, депутат А. Бекназаровдун ролу жөнүндөгү кайчылаш, карама-каршы маалыматтарды иликтеп, объективдуу реалдуулукту туура чагылдырган илимий тарыхый фактылардын системасын түзүү маселеси жаралат. Изилдөөдө даректик материалдардын булактаануучулук проблемаларын аныктап, Аксы окуясынын тарыхын изилдөөдөгө негиз болуп бере турган илимий тарыхый фактылар таап, камсыз кылуу башкы милдет болуп саналат.

Жалпысынан жүргүзүлгөн тарыхый экскурс Аксы окуясын изилдөөдө окуяга аналитикалык жана теориялык деңгээлде, илимде, коомчулукта, саясатчылардын арасында кайчы пикир, талаш –тартыштарды, такталбаган маалыматтар менен бири-бирин жокко чыгарууга алып келген материалдар менен берилген.

Эгемендүүлүк кездеги тарыхтын эң оорчундуу маселелеринин бири болгон Аксы окуясына илимий жактан объективдүү баа берүү үчүн окуянын келип чыгышын, жүрүшүн, жыйынтыгын берүүчү тарыхый булактарды аныктап алуу зарыл. Анткени, маалымат коомунда чагылдырылган материалдарды, тарыхый булактардын бардык тобун аныктап, илимий айлампага киргизүүгө мүмкүн эмес. Ошондой эле тарыхый булактарга талдоо жүргүзүүдө булактын өзгөчөлүгүнө карата актуалдуулугун жана потенциалдуулугун аныктап алуу керек. Мында **Конституция** – *потенциалдуу булак* болуп эсептелинет. Анткени, Конституция – түздөн –түз Аксы окуясына тиешеси жок болгону менен, андан алынган потенциалдуу информация бул окуянын изилдөө булагы экендигин тастыктайт. **Массалык**

маалымат каражаттары – берилген материалдардын көптүгүнөн жана бүгүнкү күнгө чейин окуя тууралуу чагылдырган жалгыз маалымат берүүчү булак болгондуктан, массалык маалымат каражаттарындагы жарыяланган материалдардын барын толук карап чыгуу мүмкүн эмес. Ошондуктан пресса коомдук *аң-сезимди калыптандырган* негизги булак катары каралат. Ал **эмиш кагаздарын** – *окуяны тастыктоочу жана түшүндүрүүчү* булак катары кароого болот.

II БАП. МЫЙЗАМ АКТЫЛАРЫНДА ЖАНА ИШ КАГАЗДАРЫНДА АКСЫ ОКУЯСЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

2.1. Мыйзам актылары - Аксы окуясын изилдөөдөгү тарыхый булак катары өзгөчөлүктөрү: Конституциянын негизинде

Мыйзам актылары тарыхый булак катары саясий окуяларды түшүндүрүп берүүдө ролу абдан жогору. Бардык учурда мыйзамдар - коомдук системасын, мамлекеттик аппараттын жана укук тармактары боюнча изилдөө үчүн мыкты тарыхый материал болуп келген. Мыйзам актыларын булактаануучулук жактан талдоо, башка тарыхый булактар жана реалдуу болуп жаткан иш-чаралар менен салыштыруу (же мыйзамдардын ортосунда салыштыруу) - коомдогу же мамлекеттеги болуп жаткан окуялар кубулуштар тууралуу чыныгы маалыматты берип, окуяны кайра калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берет. Ошондой эле тарыхый булак катары табияты боюнча мамлекеттин ички жана тышкы саясатынын абалын түшүндүрүп бере алат.

Мыйзам актыларын тарыхый булактын бир түрү катары карап аларды азыркы өнүгүп жаткан Кыргыз Республикасынын тарыхын жазууда булактаануучулук жактан талдоого алып, анын тарыхый булак катары мүмкүнчүлүгүн аныктоо Кыргызстандын тарыхы илиминде өзгөчө мааниге ээ. Ушуга байланыштуу азыркы мезгилде көз карандысыз Кыргызстандын тарыхын ар тараптуу изилдөөнү тарыхчы окумуштуулар жүргүзүп келе жатат.

Мыйзам актыларынын башка тарыхый булактардан өзгөчөлүгү алар мамлекеттин расмий саясатынын мазмунун-маңызын ачып бкрк алат. Анткени, объективдүү тарыхый чындыкты калыбына келтирүүдө негизги ролду мыйзам актылары ойнойт.

Мыйзамдарды изилдөөдө тарыхый жактан түшүндүрүү жана изилдөөнүн түрдүү ыкмасын колдонуу абдан маанилүү. Мыйзамдарды изилдөөдөн келип чыккан маселелерди аныктоо үчүн, анын негизги максатын, пайда болуу себептерин жана шарттарын тактоо керек.

Мыйзамдар булар мамлекеттеги белгилүү бир процедуралардын жана иш-аракеттердин негизинде ишке ашкан нормативдик актылардын комплекси жана мамлекеттин ичинде структуралык жайгашкан орду боюнча укуктук тармакка кирген (административдик, кылмыш, жарандык ж.б.) тарыхый булактардын өзгөчө топтому болуп саналат⁷². Ал эми объективдүү тарыхый чындыкты калыбына келтирүүдө мыйзам актылары чоң роль ойнойт, анткени алар мамлекет тарабынан жүргүзүлүп жаткан расмий саясаттын маанисин ачат. Ошондуктан мыйзам актыларынын тарыхый булак катары мааниси өтө жогору.

Кыргызстандын эгемендүү жылдардагы саясий тарыхы биздин изилдөө ишибиздин объектиси болгондуктан, мыйзамдар сөзсүз түрдө маанилүү маалыматтын булагы болуп саналат. Ошондуктан мындай маанилүү булакты изилдөөдө булактаануу катары колдонууда аларга терең токтолууга туура келет. Булактаанууда мыйзам актыларына карата төмөнкүдөй аныктамалар берилип келет. Мыйзам актылары – мамлекеттин юрисдикциясынын чегинде милдеттүү түрдө ишке ашырыла турган же аткарыла турган эрежелердин юридикалык формуласына салынган жазма тарыхый булактардын түрү болуп саналат⁷³. Бул жерде милдеттүү түрдө ишке аша турган расмий документ катары мыйзамдардын мамлекеттин ичиндеги ролу жогору экендигин билүүгө болот. Экинчиден юридикалык формулага салынгандыгы бул мыйзамдардын жөн гана эрежелердин тизмеги же болбосо укук менен милдеттердин белгилүү бир тартипке салынып белгилениши эмес, ошол эле учурда эгер мыйзам аткарылбаса ага карата колдонула турган чаралар менен анын натыйжалары да бар дегенди түшүндүрөт.

Башка булактаануучулардын пикири боюнча мыйзам актылары – укуктук-ченемдик документтерди өзүнө камтыган, жогорку бийлик тарабынан санкцияланган тарыхый булактардын түрүнүн топтому болуп

⁷² Голиков А.Г., Круглова Т.А. Источниковедение отечественной истории / Под общей редакцией профессора А.Г. Голикова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000.;

⁷³ Голиков А.Г., Круглова Т.А. Источниковедение отечественной истории. Москва: Академия, 2007. 214-б.

саналат⁷⁴. Демек, мыйзамдар бул жогорку бийлик тарабынан бекитилээри эске алынуусу керек. Башкача айтканда, мамлекеттин ичиндеги кандай гана укуктук-ченемдик документ болбосун, алардын кабыл алынышына карата акыркы чечимди жогорку бийлик органдары чыгара тургандыгы белгилүү. Бул жерде көңүл буруучу маселе – мыйзамды кабыл алып жаткандагы субъективдүүлүк маселесинин болгондугунда.

Жалпы тарыхый таанып-билүүдө белгилүү болгондой тарыхый булактардын бардыгы субъективдүү мүнөзгө ээ. Окумуштуулар кандай гана тарыхый булак болбосун бир эле жолу эмес, эки жолу субъективизация болот деп белгилешет⁷⁵. Ошондуктан, мыйзам актыларын тарыхый булак катары изилдеп жатып, анын кайсы учурда субъективизация болгонун аныктоо зарыл.

Мыйзам актыларына карата аныктаманы жана классификацияны XIX кылымдан тартып эле окумуштуулар бере баштаган. Алардын арасында белгилүү немец окумуштуусу Э.Бернгеймдин жана француз окумуштуулары Ланглуа Ш.-В., Ш.Сеньобостун биргелешип жазган эмгектерин айтууга болот. Анда мыйзам актыларын тарыхый булактардын классификациясына киргизип, юридикалык актылар же юридикалык документтер деп тарыхый эстеликтер тобуна киргизген⁷⁶. Ошол учурда бир катар тарыхчы окумуштуулардын эмгектеринде, мыйзам актыларын тарыхый булактардын жазма түрү катары карап, топторго бөлгөн⁷⁷.

Ал эми мыйзам актыларынын теориялык-методологиялык маселелери булактаанууда жетиштүү деңгээлде изилденип келет. Ата Мекендик тарыхнаамада мыйзам актыларынын булактаануучулук маселелери толук кандуу чечилип бүтө элек. Тарыхый изилдөөлөрдө мыйзамдарга карата

⁷⁴ Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие /И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. - М., 1998. С. 702

⁷⁵ Введение Субъективность источника// Источниковедение истории СССР. М, 1981 Ковальченко И.Д. (ред.)

⁷⁶ Бернгейм Э. Введение изучение истории, М, 2010 -121-с. Бернгейм Э. Введение в историческую науку. - Спб. , 1908; Ланглуа Ш.-В., Ш.Сеньобос. Введение в изучение истории. - М., 1899.;

⁷⁷ Грицкевич, В.П. Теория и история источниковедения: Пособие для студентов гуманитарных факультетов / В.П. Грицкевич, С.Б. Каун, С.Н. Ходин. — Мн.: БГУ, 2000. — 221 с.; Пушкарёв, Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л.Н. Пушкарёв. — М.: Наука, 1975. — 281 с.

шилтеме берилгендиги менен алардын теориялык-методологиялык проблемаларына терең изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес.

Эгемендүү Кыргызстандын тарыхын изилдөөдө мыйзам актыларына карата булакка багытталган жобо⁷⁸ (источнико-ориентированный подход) болгону менен ал жобо аркылуу тарыхый изилдөөлөр жок.

Мыйзам актыларын изилдеп жатып бир канча факторлорду эске алуу керек. Кыргызстандын көз карандысыздыгынын алгачкы жылдарындагы мыйзам актыларынын генезиси мамлекеттүүлүк менен байланыштуу. Мурдагы кеңеш доорундагы бекитилип, иштеп жаткан тарыхый булактардын дээрлик көпчүлүгү автоматтык түрдө өзүнүн күчүн жоготкондуктан, жаңы түптөлгөн эркин мамлекеттин саясий түзүлүшүнө, башкаруу системасына жана формасына, идеологиясына туура келген мыйзамдарды иштеп чыгуу жана бекитүү процесстери гана болгон. Анткени мамлекеттин жашоосу, анын өнүгүшүнүн укуктук базасын түптөө, чындоо зарылдыгы жаралып, жаңы мамлекеттин идеологиясына, принциптерине, баалуулуктарына туура келген мыйзамдар иштелип чыга баштаган. Жаңы мыйзамдардын иштелип чыгышы менен өлкөнүн негизги мыйзамы - Конституцияны түзүү жана кабыл алуу иш-аракеттери дагы башталган. Конституция бул бир гана мамлекеттин укуктук жактан фундаментти катары кызмат кылбастан, ошол эле мезгилде мамлекетти башкарган аппаратты – бийликти дагы укуктук жактан кармап турган булак болгон.

Кыргызстандын соңку мезгилдеги саясий тарыхы- бул ХХ кылымдагы кыргыз элинин көз карандысыздыкка ээ болушу, мурдагы советтик системанын кулашы, көз карандысыз өлкөнүн пайда болушу менен мүнөздөлөт. Акыркы 25 жылдагы кыргыз элинин тарыхый басып өткөн жолу улуу өзгөрүүлөргө бай жана Кыргызстан мамлекеттүүлүктүн жаңыча тиби менен өнүгүп келе жаткан Борбор Азиядагы алдынкы катардагы өлкө.

⁷⁸ Дискуссии по проблемам исторической информатики // <http://stat.yartel.ru/index.php/istoriya-statistiki/9-diskussii-po-problemam-istoricheskoy-informatiki>

Мамлекеттин курулуш башаты жана анын түзүмү дал ушул Конституция менен башталат жана аныкталат. Бүгүнкү күндө Конституция түшүнүгү илимде, өзгөчө тарых илиминде укуктук ченемдик актылардын ичинен тарыхый булак катары өзгөчө орду бар маалыматтын булагы. Мамлекеттин түзүлүшүн, түзүмүн анын келечегин жана өнүгүү жолун аныктай турган негизги эрежелер менен стейтменттердин өзөгү - Конституция болгондуктан, ал мамлекеттеги бардык мыйзамдардын башаты болуу менен тарыхый булак катары орду жана маалыматтык потенциалы жогору болгон тарыхый булак.

Бүгүнкү күндөгү Кыргыз мамлекетинин саясий тарыхы жана эгемен мамлекеттин түптөлүп өнүккөн жолун тарыхый жактан изилдөөдө Кыргызстандын Конституциясы негизги тарыхый булак болуп саналат. Конституция бул бардык көз карандысыз деп таанылган өлкөлөрдө мамлекеттин укуктук негизин аныктап, аны кармап турган фундаменти болуп эсептелет⁷⁹.

Кыргыз Республикасынын азыркы мезгилин жана анын өнүгүшүнүн ар тараптуулугу тууралуу сөз болгондо сөзсүз түрдө Кыргызстандын Конституциянын тарыхый булак катары маанисин ачуу зарыл. Анткени, Кыргызстандын соңку мезгилдеги б.а. эгемендүүлүк жылдардагы саясий өнүгүшү бул түздөн-түз анын укуктук өзөгүн түзгөн Конституция менен байланышта болгондугу менен түшүндүрүлөт.

Демек, көз карандысыз Кыргызстан тарыхын изилдөөдө мыйзам актылары тарыхый булак катары орчундуу орунду ээлейт. Анткени, мамлекеттин өзүнүн түзүлүшү жана анын укуктук жактан бекемделиши дал ушул мыйзам актыларынын негизинде ишке ашат. Ар бир көз карандысыздыкка ээ болгон мамлекеттин өзүнүн жашоосунун кепилдигин укуктук жактан коргоп турган булар мыйзам актылары болгондуктан, мамлекеттин тарыхын жазууда негизги булак катары колдонуу зарыл жана аны булактаануучулук жактан изилдөөгө алууга болот. Окумуштуулар Кыргыз Республикасынын мыйзам актыларын атайын тарыхый булак катары

⁷⁹ Расов. С Конституция Кыргызстана: плюсы и минусы.// <http://politcom.ru/10045.html>

анын булактаануучулук маселесине толугу менен кайрылбаса дагы аны өлкөнүн азыркы мезгилдеги тарыхын жазууда учкай кайрылып кетишкен. Ал эми булактаануучулук жактан өзгөчө маани берилип карала элек.

Аксы окуясын изилдөөдө мыйзамдардын анын ичинде Конституциянын тарыхый булак катары ролу жогору. Аксы окуясынын келип чыгуу себебинин негизгилеринин бири болуп бул Акаевдин өзүнүн президенттик укуктарын Конституцияны өзгөртүү аркылуу авторитардык режимди орнотууга алып келүүсү. Албетте саясат таануу, коом таануу жана укук таануу илимдеринде бул суроо кенен каралып, жалпысынан талаш-тартышты жаратпайт. Ал эми Аксы окуясын тарыхый жактан изилдөөдө мыйзам актыларын булак катары колдонууда түрдүү багытта кароого болот. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын конституциясын булак катары кароодо түрдүү суроолорду жаратышы мумкүн. Өзгөчө окуяга тиешеси бар жогун аныктоодо. Биздин оюбузча баш мыйзам окуяга кыйыр түрүндө тиешелүү. Анткени президенттин укугунун конституциялык реформа менен кеңейтилиши Кыргызстандагы саясий окуяларгы таасирин тийгизбей койгон эмес. Эгерде бул окуя болбосо өлкөдө башка саясий тирешүүлөр келип чыкмак. Андыктан маселени ачууда Конституциянын маани-маңызына токтолууга туура келет. Кайсы гана мамлекет болбосун анын биринчи кадам таштаганынан тартып атрибуттук күчкө жана мааниге ээ болгон символу бул Конституция. Конституция бул негизги мыйзам. Аны менен өлкөнүн көз карандысыздыгы, өз алдынчалыгы башкаларга күнкорсуз экендиги аныкталат. КРнын Конституциянын бардык редакцияларында Кыргызстандын өз алдынчалыгын, мамлекеттүүлүгүн аныктаган берене (статья) биринчи берене болуп саналат. **1-берене.** Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) – эгемендүү, демократиялык, укуктук, мамлекеттик башкарууга дин аралашпаган, унитардык, социалдык мамлекет⁸⁰. Ошондой эле Конституция бул мамлекетти сырткы дүйнөгө укуктук жактан тааныткан жана анын мамлекет катары кайсы бир территорияда орногондугун

⁸⁰ Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 1993-2010-жж.

белгилеген жападан жалгыз укуктук-нормативдик документ. Бул нерсе Башмыйзамдын экинчи беренесинде берилген. 2-берене. Кыргыз Республикасы өзүнүн аймагында толук мамлекеттик бийликке ээ, ички жана тышкы саясатты өз алдынча жүргүзөт (Аксы окуясындагы чек ара чатагынын келип чыгышы да дал ушул берененин негизинде болгон).

Конституция бул белгилүү бир аймактагы гана мамлекеттин бардыгын аныктабастан ал ошол эле учурда ал мамлекеттин өнүгүү приоритетин дагы аныктайт. Ал мамлекеттин ар бир структурасынын функционалдык милдеттери менен укуктарын так көрсөтөт. Тактап айтканда Конституциянын тарыхый булак катары саясий тарыхты изилдөөдө өзгөчө мааниге ээ.

Конституциянын тарыхый булак катары мүмкүнчүлүгүн алганда анын пайда болушу, жаралышы, генезиси жөнүндө маселе жаралат. Конституция башка мыйзам актыларынан айырмасы ал жалпы коомдун мүдөөсүн, кызыкчылыгын көздөгөндүгүндө. Конституциянын бекитилиши, жар салынышы жалпы мамлекеттик мааниге ээ болгондуктан, андагы ар бир берененин чечмелениши мамлекеттин ар бир структурасын жана өнүгүү багытын аныктап турат.

Конституция дээрлик бардык укуктук мамлекеттерде мамлекеттин, анда жашаган элдин башкача айтканда өлкө калкынын эң негизги укуктук гаранты болгондуктан ал мамлекеттин же коомдун өнүгүшүнүн векторун аныктоочу укуктук өзөгү болот алат.

Конституциянын тарыхый булак катары кандай орду бар деген суроо да дал ушул анын мамлекетти башкаруудагы башкы укуктук мыйзам болгондугунда. Ошондуктан, негизги же башкы укуктук мыйзам болгондуктан, анда жазылган нерселер коомдун өнүгүшүн аныктайт.

Конституция бул бир гана адамдын же башкаруучунун кызыкчылыгын, мүдөөсүн көздөбөгөн жалпы мамлекеттик мааниге ээ болгон укуктук-ченемдик акт болгондуктан, жалпы коомдун кароосуна, талкууга коюлуп, жогорку мыйзам чыгаруучу бийлиги тарабынын колдоого ээ болуп (же

мамлекет башчы тарабынан) бекитилген укуктук документ. Башка мыйзам актыларына салыштырмалуу күчү жана салмагы боюнча дагы жогору турат жана андагы ар бир берене (статья) так жазылууга тийиш.

Ошондуктан Кыргыз Республикасынын Конституциясы өзүнө чейинки бир катар Конституциялар менен салыштырып, өлкөнүн келечектеги койгон максаты жана анын өнүгүү жолу боюнча так аныкталып кабыл алынгандыктан, баш мыйзам негизги маалыматтарды бере ала турган булактык касиетке ээ⁸¹.

Жогоруда жалпы мыйзам актыларынын жана Конституциянын тарыхый булак катары маанисине токтолдук. Ал изилденип жаткан маселе боюнча Конституцияны тарыхый булак катары кароодо өлкөдөгү конституциялык өзгөрүүлөрдү жана алардын жыйынтыктарын изилдөө маселеси жаралат.

Конституциялык өзгөртүүлөр өлкө эгемендикти алган жылдардагы алгачкы Конституциясыны кабыл алынгандан аз өтпөй эл башталган. Анткени, 1994-жылдын 24-октябрынан тартып, Кыргызстанда Президенттик кызматтын уюштурулушу менен республикада мамлекеттик бийлик системасы жана өлкөдөгү бийликтин башкаруу түзүмдөрү түп тамырынан бери өзгөрүлүп, бийлик бутактарынын ыйгарым укуктары кайрадан карала баштаган. Анткени, 1993-жылдагы кабыл алынган мыйзам боюнча бийлик мамлекеттик органдардын бирине жана бийлик структурасына карата артыкчылык берилген эмес.

Бийликтин жаңы структурасын түзүү жана өзгөртүү боюнча кадамдардын башы Советтер союзу тарай электе, ачык-айкындык саясаты күч алып турганда башталган. Бул болсо республиканын парламенти - Жогорку Советтин 1990-жылы 14-декабрда «О реорганизации системы органов государственной власти и управления в Киргизской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию Киргизской ССР»⁸² аттуу

⁸¹ Голиков А.Г., Круглова Т.А. Методика работы с историческими источниками. М. 2014 23-30-б.

⁸² Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР, 1990. №21.

мыйзамдын кабыл алынышына алып келген. Кыргыз ССРинин 1978-жылдагы кабыл алынган Конституциясына 24-октябрь 1990-жылы өзгөртүү киргизилип, анын негизинде Президенттик Институт уюштурулган⁸³. Белгилүү болгондой бул мезгилде бардык союздук республикалардын Конституциясына ушундай өзгөртүү киргизилген. Ушундай конституциялык жол аркылуу мурдагы советтик башкаруу формасы парламенттик башкаруу формасына алмашылган.

Кыргызстандын Конституциясынын долбоору 1991-1993-жылдардын аралыгында 2 жылга созулган убакытта талкууланган жана 1993-жылы легендарлуу парламенттин атайын комитети тарабынан даярдалып, кабыл алынган. Биринчи президент Аскар Акаевдин башкаруу мезгилинде Кыргыз Республикасынын биринчи Конституциясы беш жолу Президенттик ыйгарым укуктарды күчөтүү жана кеңейтүү, андан сырткары башка нормаларды киргизүү боюнча дагы каралып, 1994, 1996, 1998, 2001, 2003-жылдары өзгөртүүлөр киргизилген. “Конституциялык кеңешме” түзүлүп, ага ар кайсы убакта ар кандай саясатчылар: Өмүрбек Текебаев, Данияр Нарымбаев, Мурат Укушев ж.б. кирип турушкан.

Жогорудагы өзгөртүүлөргө байланыштуу концепция ишке ашырылган. Ал боюнча аткаруу бийлиги Кыргыз ССРинин президентине таандык болуп, Президент парламент тарабынан тандалып, шайланмак. Бул нерсе 1978-жылдагы Конституциянын 98-беренесинде чагылдырылган, ага ылайык Кыргыз ССРинин Жогорку Советине республиканын саясий ишмердүүлүгүндө ички жана тышкы саясатты аныктоого таандык болгон. Конституцияга ылайык президент реалдуу ыйгарым укуктарга ээ болгон эмес анткени анын бийлигин чектеп турган мамлекеттин мыйзам чыгаруу органы болгон.

Тарыхый анализ көрсөткөндөй, реформанын биринчи этабында постсоветтик республикалардын конституцияларынын тексти эң жогорку

⁸³ Советская Киргизия, 25 октября 1990 г.

демократиялык духта кармалгандыгы жана эл аралык стандарттарга дал келгендиги, макулдашылгандыгы менен мүнөздөлөт. Конституциялык реформалоонун тажрыйбасы, тарых далилдегендей өткөөл мезгилдеги коомдук аң-сезимди чагылдырып, өлкөдөгү мамлекеттик-укуктук түзүүлөр менен жаңы укуктук мамилелердин калыптанышын көрсөтөт. Бирок, башкаруу сферасындагы укуктук реформалар жана башкаруунун биринчи толкунунда коюлган пландар менен максаттар өтө бийик болгондуктан, алар декларативдик мүнөздө болуп, практика жүзүндө ишке ашырылбай калган. Конституциянын айрым жоболору укуктук түшүнүктөрдөн сыртта калып калган же конкреттүү иштелип чыккан эмес, натыйжада ал жоболор Кыргызстанда бийликтеги конфликтке алып келген. Демек, мыйзамдын жазылып, иштелип жаткан мезгилдеги тактыгы жана конкреттүүлүгү канчалык зарыл экендигин көрсөтөт.

Кыргыз Республикасындагы укуктаануучулар аткаруу бийлигинин укуктук статусунун өзгөчөлүктөрүнө баа берип жатып, изилденип жаткан мезгилдеги өлкөдөгү бийлик бутагына төмөнкүдөй мүнөздөмө берген: республиканын аткаруу бийлиги өзүнө бир канча деңгээлдеги бийликти камтыйт: президенттик, өкмөттүк жана жергиликтүү аткаруу бийлигин⁸⁴. Бул мааниде алып караганда президент менен аткаруу бийлигинин өз ара карым-катышы күчтүү болгон. Башкача айтканда президенттик бийлик бул аткаруу бийлигин да камтып калган. Бирок, Конституциянын өзүндө республика президенттик башкаруудагы деп көрсөтүлбөстөн 1993-жылдагы Конституция боюнча «Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) - суверендүү, унитардык, демократиялык, укуктук, светтик же динге негизделбеген, социалдык мамлекет»⁸⁵ - деп көрсөтүлгөн. Бирок, Конституциянын кийинки нормаларын анализдеп келгенде, Кыргыз Республикасы президенттик башкаруу формасы дегенге негиз жок болчу.

⁸⁴ Мамбеткулов А.Ш. Вопросы управления в системе разделения и соотношения властей в Кыргызской Республике. Историко-правовой анализ// Вестник КазНУ им.АльФараби. Алматы, 2012// <https://articlekz.com/article/9647>

⁸⁵ Кыргыз Республикасынын Конституциясы 1993

1993-жылдагы Конституциянын 42-беренесине ылайык “Президент мамлекеттин башчысы, Кыргыз Республикасынын жогорку кызматтык орунда турган адамы. Президент элдин биримдигинин жана мамлекеттик бийликтин символу, Конституциянын, адам жана жаран укугунун, эркиндигинин гаранты.”⁸⁶

Конституциядагы принциптерге ылайык мамлекеттик бийликти КРда элдин бийлигинин жогоркулугу президент тарабынан ишке ашырылат. Башкача айтканда мамлекеттеги жогорку бийлик бул президентке таандык деп жазылган. Бирок, президент А. Акаевге бул баш мыйзамда көрсөтүлгөн укуктар аздык кылган. 1993-жылдагы Конституция боюнча ошол кезде эле президенттик бийлик аткаруу бийлик системасынан өзүнчө бөлүнүп турган жана өзүнчө президенттик бийлик бутагын түзүп турган.

Бул алгачкы бийликти бөлүштүрүүдөгү карама-каршылыктуу нерсе болуп саналат. Мындай процесстер постсоветтик өлкөлөрдөгү кеңири таралган көрүнүш болгон. Президенттик бийлик өзүнчө бутак эмес, бирок, анын калган үч бутагына тийиштүү экени даана көрсөтүлбөй калган.

1993-жылдагы Конституция боюнча КРнын президентинин укуктарын караганда төмөнкүдөй ыйгарым укуктарга ээ болгон:

- КРнын Өкмөтүнүн түзүмүн аныктайт жана Жогорку Кеңештин кароосуна бекитүү үчүн жөнөтөт.
- Жогорку Кеңештин макулдугу менен КРнын премьер-министрин дайындайт.
- Премьер-министрдин сунушу жана Жогорку Кеңештин макулдугу менен Өкмөттүн мүчөлөрүн дайындайт.
- Өкмөттүн мүчөлөрүн жана КРнын административдик жетекчилерин кызматтан бошотот.
- Өкмөттүн отставкага кетүү тууралуу өтүнүчүн кабыл алат, өзүнүн жана Жогорку Кеңештин демилгеси менен Өкмөттүн ыйгарым укуктарын кезексиз түзүлгөн кырдаалга жараша чечим кабыл алат.

⁸⁶ Кыргыз Республикасынын Конституциясы 1993.

- Премьер-министрдин сунушу боюнча жана жергиликтүү кеңештин сунушу боюнча обл.административдик мамлекеттик башкаруучуларды дайындайт
- Премьер-министрдин дайындоосун бекитет жергиликтүү райондук административдик мамлекеттик акимдерди жергиликтүү кеңештин макулдугу менен дайындайт

Бирок, жогоруда Конституцияда көрсөтүлгөндөргө карабастан 1994-жылы президент менен парламенттин ортосунда олуттуу конфликт жаралган. Ал конфликттин маңызы бийликтин ыйгарым укуктарын талашуу тууралуу болуп, жыйынтыгы Жогорку Кеңештин тарашына алып келген. Андан кийин Президент конституциялык реформаларды жүргүзүүнү демилгелеп баштаган. Ал демилгенин максаты мыйзам чыгаруу бийлигин конституциялык негизде алсыратууга багытталган.

Президент А.Акаев жана анын айланасындагы президентти колдогон топтор тарабынан Башмыйзамга өзгөртүүлөрдү киргизүү менен президенттик бийликти күчөтүүгө аракеттер башталган. Натыйжада 1994-жылдын 22-октябрында КРнын президентинин 21-сентябрындагы Указына ылайык референдум өткөрүлгөн. Референдумда Башмыйзамга эки жолу оңдоп түзөө киргизилген.

1) КРнын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жана башка мамлекеттин тагдыры боюнча маанилүү суроолор референдумга жалпы элдик добуш берүүгө коюлат.

2) Кыргыз Республикасында Мыйзам чыгаруу бийлигин эки палатадан турган Жогорку Кеңеш жүзөгө ашырат.

Мыйзам чыгаруу жыйыны 35 адамдан турат, туруктуу иш алып барат жана жалпы республиканын калкы тарабынан өкүлчүлүктүн негизинде алардын кызыкчылыгын коргоо негизде шайланат. Ал эми Эл өкүлдөр жыйыны 70 депутаттан турат, сессиялык негизде иштейт, территориялык

кызыкчылыктарды коргоо негизинде шайланат.⁸⁷ Президент ушундай жол менен мурдагы парламентти таркатып, анын ордуна өзүнө көбүрөөк ыктаган адамдардан турган мыйзамчыларды парламентке алып келген. Акырындык менен элдин аң-сезимин манипуляциялоо жолу аркылуу жеке бийлигин чындап, авторитардык режимди орното баштаган. Ушул эле процеске улап, бир катар аракеттерди жасайт. Анын бири 1996-жылдын февраль айында өткөн референдум. Анда мурдагы аралаш формадан күчтүүрөөк президенттик башкарууга же болбосо жарым президенттик башкаруу формасын кабыл алган. Конституциянын жаңы редакциясында президенттик ыйгарым укуктар белгилүү бир деңгээлде кеңейтилген⁸⁸. Эки палаталуу парламенттин ыйгарым укуктары кыскарган жана Президент тышкы жана ички саясаттын векторлорун аныктоого ээ болгон⁸⁹. Ушуга байланыштуу 1996-жылдагы Кыргыз Республикасынын Конституциясынын редакциясында, КРнын Президентинин кеңейтилген бир канча ыйгарым укуктарын бөлүп көрсөтүүгө болот.

- КРнын премьер-министринин кеңеши менен КРнын Өкмөт мүчөлөрүн, административдик ведомстволордун жетекчилерин дайындайт жана аларды кызматынан бошотот.

- тиешелүү жергиликтүү кеңештин макулдугу менен областтык, райондук, шаардык мамлекеттик администрациясынын башчыларын дайындайт жана аларды кызматынан бошотот.

- Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик катчысын дайындайт, анын статусун жана ыйгарым укуктарын аныктайт; Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясын түзөт.

- Өкмөттүн курамына кирбеген аткаруу органдарын түзөт жана жоёт.

⁸⁷ Мурат Укушев, «Легендарный» парламент // газета «Общественный рей-тинг», 18 июня 2009 г., [<http://www.pr.kg/gazeta/number438/743/>].

⁸⁸ Закон КР О внесении изменений и дополнений в Конституцию КР от 16.02.96 г. № 1, Информационная система «Параграф», Бишкек, 2011

⁸⁹ Конституция КР в редакции 1996 года, статьи 7, 42, 46, 58, 66, Информационная система «Параграф», Бишкек, 2011

- Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңешин жана башка координациялык органдарды түзөт жана башкарат.

- Өзүнө баш ийген мамлекеттик күзөт кызматын жана Улуттук гвардияны түзөт.

1996-жылдын 10-февралындагы КРнын Конституциясынын редакциясына ылайык төмөнкүдөй өзгөртүүлөр киргизилген:

- Мамлекеттик жогорку кызматтарга (министрлер, элчилер, жергиликтүү мамлекеттик администрациянын башчылары ж.б.) дайындоо иши президент тарабынан жүргүзүлгөн.
- Мамлекеттик кызматтык орундарга дайындоо парламенттеги палаталардын же алардын макулдугу менен ишке ашкан.
- Президент Конституциялык айрым бир шарттарга карата эки парламентти же бирөөсүн таратууга укугу болгон. Ошол эле учурда Конституцияга ылайык парламент дагы Президентти кызматтан четтетүү маселесин карагоого укугу болгон.

Ушундан тартып парламент өкмөттү отставкага толук курамы менен кетире албайт, бирок премьер-министрге карата ишеним көрсөтпөөгө укугу болгон.

Жогоруда белгилегендей Президенттин ыйгарым укуктары күчөгөн жана эң көп ыйгарым укуктар президенттик бийлик тарапка өткөн, парламент иш жүзүндө мамлекет башчысынын чечимдерине таасир эте алган эмес, ошондой эле калыстык жана тең салмактуулукту кармануу ("сдержек и противовесов") системасы бузулган.

КРнын Конституциясындагы мындай өзгөртүүлөр менен толуктоолордун натыйжасында Жогорку Кеңештин Өкмөттү түзүү боюнча ыйгарым укуктары кыскарган. Демек, аткаруу бийлиги дагы президенттин кол алдына өткөндүгүн белгилөөгө болот. Аксы окуясынын өз учурунда токтотулбаганы, кандуу окуяга айланып кетишине дагы дал ушул аткаруу бийлигинин жергиликтүү өкүлдөрү тарабына туура эмес жасалган кадамдарынын натыйжасында келип чыккан. Экинчиден, ушул 1996-жылдагы өзгөртүүлөрдөн баштап, аткаруу бийлигинин, өкмөттүн

президентке болгон көз карандылыгы күчөп отурган. Акырындан бардык министрлер, жергиликтүү администрация башчылары, премьер-министр өлкө башчысынын каалоосу менен иштеген структурага айланган. Мисалы, жаңы өзгөртүлгөн мыйзамга ылайык Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйыны премьер-министрди дайындоого макулдугун берет андан сырткары Өкмөткө ишеним көрсөтпөөгө укугу бар, а бул болсо президент тарабынан палатаны таратууга алып келмек. Конституциядагы мындай өзгөртүүлөр аралаш башкаруу формасынан президенттик башкаруу формасына өтүшүнө алып келген. Чындыгында Президент А.Акаевдин указы менен өткөрүлгөн 1996-жылдын 10-февралындагы Референдум ошол кездеги башкаруу формасын кардиналдуу өзгөртүп, президенттик башкаруу системасын орноткон⁹⁰.

Ал эми кийинки 1998 жана 2001-жылдардагы КР Конституциясында кабыл алынган өзгөртүүлөр менен толуктоолору структуралык өзгөрүүлөргө алып келген эмес. Андагы өзгөртүүлөр депутаттардын санына байланыштуу болгон. Мисалы, Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаттары 35 тен 60 ка көтөрүлсө, ал эми Эл өкүлдөр жыйынынын депутаттары 70 тен 45 ке азайтылган. Ошондой эле орус тилине расмий статус берилген.

Ошол эле убакта 1998-жылдагы Конституцияда республиканын саясий аренасына тийиштүү орчундуу өзгөртүү киргизилген. Ал боюнча Конституциялык сот А.Акаевдин 2000-жылдардагы президенттик шайлоого катышуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө чечим кабыл алган. Конституцияга ылайык президент эки гана жолу шайланышы керек болчу. Президент Акаев биринчи жолу 1990-жылы жана 1995-жылы декабрда кайрадан шайланган. Акаевдин кайра шайланууга баш мыйзам боюнча укугун жазып беришкен. 1997-1998-жылдары парламенттин өкмөттүк мүчөлөрү президентти кайрадан үчүнчү мөөнөткө шайлоо үчүн конституцияны өзгөртүү максаты менен чыгышкан. Ал гана эмес айрым радикалдуу президенттин жактоочулары А.Акаевди өмүр бою президенттик мөөнөткө дайындоону да көтөрүп чыгышкан. Бул

⁹⁰ Слово Кыргызстана от 4 января 1996 года.

маселени Жогорку Кеңеште 1998-жылдын башында абдан катуу талкуулашкан жана Конституциялык сот президент 2000-жылдагы шайлоого кандидатурасын коё алат деген чечимди чыгарган. Анткени, 1993-жылдагы Конституция боюнча президент бир гана жолу 1995-жылы шайланган деген түшүндүрмө беришкен.

Ушундан улам өлкө президентинин системанын өзгөчөлүгүн белгилөөгө болот. Бул система өзүнө эки институтту бириктирген-либералдык-демократиялык жана традициялык-саясий же кландык мамилелер. Бул жагынан алып караганда президенттин саясаты маанилүү өзгөрүүлөргө учураган. Президенттин алгачкы мезгилиндеги негизги тапшырма Кыргызстан коммунисттик партиясынын (ККП) таасирин, монополиясын ликвидация кылуу жана көп сандаган саясий партиялар менен топторду колдоо болгон. Бул максатта саясий бийликтин маанилүү бөлүгү аймактарга жөнөтүлгөн жана парламенттин таасири начарлаган. Көз карандысыздыктын алгачкы жылдарында доминанттуу болгон мурдагы партиялык номенклатуранын өкүлдөрүнүн таасирин азайтуу керек болуп, бирок, бул саясаттын натыйжасы саясий баланстын бузулушуна алып келген жана ККПны абдан алсыраткан. Ал бийликке карата олуттуу оппозиция болбой калган. Ал эми жаңы партиялар менен уюмдар көпчүлүктүн колдоосуна ээ болуш үчүн өздөрүнүн позициясын бекемдей алган эмес. Натыйжада уруулук кландык патриархалдык система негизги күчкө ээ болгон жана аймактык жиктелүү, аймактык алакалар мамлекеттик институттарга тереңдеп кирген. Регионалдык жана кландык өкүлдөр өздөрүнүн позициясын абдан бекемдешкен. Ал тургай президенттин өзүнө чакырык таштаган фактылар болгон. Анын айкын мисалы катары түштүк кландын таасирдүү өкүлү Бекмамат Осмоновду айтууга болот. Түзүлгөн кырдаалга карата президент өзүнүн саясатын өзгөртүп саясий уюмдарды колдоого ала баштаган. Ошондуктан, 1998-жылдагы 17-октябрдагы референдумда шайлоо системасы өзгөртүлгөн.

1994- жылдын 22-октябрындагы болгон референдумдун жыйынтыгы эки палаталуу парламентти түзгөн. Парламентти өзгөртүүгө болгон аракеттер бул президент А.Акаевдин гана демилгеси менен ишке ашып отурган. Анткени мындай аракеттердин бары жогоруда белгилегендей өзүнүн бийлигин чыңдоого багытталган. Жалпы эле өлкөдөгү Конституциялык өзгөртүүлөрдүн дээрлик жүргүзүлүшү А. Акаевдин президенттик посту кармап турууга жасаган аракети деп баалоого болот. Ал эми кийинки референдум 1996-жылдын 10-февралында болуп, кайрадан Жогорку Кеңеш бир палаталуу болуп түзүлөт. Бул 1996-жылдагы референдум башка өлкөлөрдөгүдөй шайлоо жолу менен өтсө болмок. Ошондуктан, бул референдум көптөгөн сындарды жараткан, ал гана эмес жакындары дагы критикалаган.

1995-жылдын 24-декабрында өлкөдө кайрадан президенттик шайлоо болуп А. Акаев 71,65% менен бийликке келген. Бийликке келээри менен мурдагы саясатын уланткан. Бул шайлоо негизинен 1996-жылга пландалган болчу бирок, президенттик шайлоо мөөнөтүнөн эрте убакытка жылдыралышын изилдөөчүлөр ага карата партиялык топтун өлкө ичинде өнүгө электигин белгилешет⁹¹. Ошондой эле парламенттик шайлоо да партиялык топтордун алсыз болгонун ачык көрсөткөн. Партиялык топтордун алсыз болушу кыргыз коомунда же болбосо регионалдык колдоо менен гана чектелген. Ошондуктан партиялардын таасири жалпысынан алсыз болгон жана республиканын президентин шайлоодо күчтүү кандидатура коё алган эмес. Жыйынтыктап айтканда 1996-жылы февралда президенттик шайлоодон кийин жаңы референдум өткөн, ал боюнча өлкө президентинин ыйгарым укуктары кеңейтилген жана парламенттин бийлиги чектелген. Мындан кийин өлкөнүн саясий турмушунда 2000-жылдагы 2 тур менен өткөн парламенттик шайлоону белгилөөгө болот. Бул шайлоодон кийин 2000-жылдын октябрь айында кайрадан өлкө президентин шайлоо болуп кайрадан А. Акаевдин

⁹¹ Кынев А. В., Кыргызстан до и после “тюльпановой революции”
[//http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html](http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html)

бийликке келиши саясий күчтөр менен оппозицияны күчтөнтүп, президенттин саясатын ачык сындоо башталган. Бирок бул күчтөр эч кандай өзгөртүү алып келе алган эмес. Анткени президент өзүнүн укуктарын партиялык топтор күчкө кире электе Конституцияны өзгөртүү аркылуу калыптандырып алган эле.

Конституцияны улам өзгөртүү жолу менен президент өзүнүн бийлигин чындай берген. Анын натыйжасында мамлекеттик бийликти узурпациялоо болуп, жыйынтыгы тюльпан революциясына алып келген. Бийликтин бир колго өткөрүп же чогултууда жасалган аракет коомдо кайсы бер деңгээлде терс коз караштарды калыптандырып жүрүп отурган. Себеби, мындай башкаруу машинасынын жеке кызыкчылыкка карата иштеши коомдо жарылуунун болушун тездетип отурган. Мындай жарылууга оппозициялык күчтөр да дем берип турушкан. Натыйжада бийликти монополизациялоонун жыйынтыгы коомдо жарылууну пайда кылды. Анткени, Кыргызстанда президенттик бийлик эгемендик алган жылдардан бери күчөп жүрүп отуруп, акырында башкаруу системасы олкону кризиске алып келген. Ал кризистин башаты катары Аксы окуясын алууга болот. Бирок, бул көрүнүп, бышып, жетилип калган кризис мындай окуяны башка жактан да чыгара турган деңгээлге жетип калган болчу.

Кыргызстанда Конституциянын кийинки өзгөрүшү бул Аксы окуясынын кийинки президент А.Акаев тарабынан 2002-жылдын 26-августунда көтөрүлгөн демилгеге таандык. Мында бийлик бутактарында кайра түзүүлөр болгон. Ал боюнча Өкмөттү көзөмөлдөөдө жана түзүүдө ЖКнын ыйгарым укуктары кеңейтилген. Башмыйзам боюнча кайрадан эки палатадан турган парламентти түзүлгөн. Парламент 75 депутаттан турган, андан сырткары президенттин айрым ыйгарым укуктарын Премьер-министрге жана ЖКга берилген. Мисалы Конституциянын жаңы редакциясына ылайык Президент:

- КРнын өкмөтүнүн структурасын аныктайт жана аны ЖКга бекитүүгө алып барат.

- КРнын премьер-министринин сунушу менен жана ЖКнын макулдугу менен КРнын Өкмөтүнүн мүчөлөрүн дайындоо; КРнын прем. сунушу менен административдик ведомосттордун жетекчилерин дайындайт жана аларды кызматтан бошотот.
- КРнын Премьер министринин сунушу менен жана жергиликтүү кеңештин макулдугу менен мам.админ башчыларын дайындайт жана аларды кызматтан бошотот.⁹²

Андан сырткары Президенттин, Жогорку Кеңештин мыйзам чыгаруу ишмердигинде veto кою жөнөкөйлөштүрүлгөн. Ал боюнча мамлекет башчысынын парламентке болгон таасири азайган. Бирок, 2003-жылдагы Конституция, өкмөттүн жоопкерчилиги менен отчеттуулугу президенттин алдында жана ЖКнын алдында өскөн. Президенттин мамлекетти башкарууда таасири азайган, бул жарым президенттик же болбосо Кыргызстандагы президенттик-парламенттик башкаруу формасы болгон. Экинчи тарабынан белгилей кетүүчү жагдай: жасалып жаткан процесстердин бардыгы Акаевдин 2005-жылы парламентти кол бала кылып шайлап алуу жана бийликти өзүнүн “преемнигине” берүүгө байланышкан. Анткени, 2005-жылдардагы парламенттик шайлоонун жыйынтыгында фальсификация болуп, натыйжада бийлик алмашууга алып келди. Себеби, Конституцияны өзгөртүү аркылуу президент А.А.Акаев өкмөттү өзү аныктаган жана министрлер кабинетин өзү дайындап өзү бошоткон, жергиликтүү сотторду дагы өзү дайындап өзү бошоткон. Губернатор менен акимдерди дагы өзү дайындап өзү бошоткон. Мамлекет башчысы бардык экономикадагы кирешелүү тармактарды өзү көзөмөлдөгөн же анын үй-бүлө мүчөлөрүнүн бирине тиешелүү болгон⁹³. Өкмөттүн курамына кирбеген ар кандай бийлик органдарын түзгөн жана аларды жеке өзүнүн администрациясы тарабынан көзөмөлдөгөн.

Башкарууда өкмөттү кайталаган бийлик органдары түзүлгөн. Мындай

⁹² Конституция КР в редакции 2003 года, статья 46, Информационная система «Параграф», Бишкек, 2011

⁹³ Кынев А. В., Кыргызстан до и после “тюльпановой революции”
[//http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html](http://igpi.ru/info/people/kynev/1128082583.html)

органды жаратуу менен, өкмөт өз алдынча иш алып барган, экономикалык жана кадрдык саясатты жүргүзгөн бийлик бутагы эмес президенттик аппаратка кызмат кылган структурага айланган. Президент ошол мамлекеттик иш чараларды мамлекеттик каражат тарабынан каржылоо укугуна ээ болгон. Бул болсо экинчи бюджетти түзүүгө мүмкүндүк берген. КРнын мыйзамына каршы келген указдарды чыгарган, бирок ошондой болсо дагы жогорку юридикалык күчкө ээ болгон.

2000-жылдарга карата президент жеке өзү өлкөнү башкарып калган, бийликтин бардык бутагын өзүнүн көзөмөлүнө алган. Бийликти бөлүштүрүү жана авторитардык режимди күчөтүү саясий чөйрөнүн өкүлдөрүн эмес, калктын дагы кыжырын келтире баштаган. Коомдо бийликке карата ишенимдин жоголушу күчөгөн. Ар бир конституциялык өзгөрүү, референдум демократияга каршы жана коомдун кызыкчылыгы эске алган эмес.

Эгерде артка кайрылсак, 1993-жылдагы кабыл алынган Конституция боюнча башкаруунун формасы аралаш системада болгон. Анын мааниси боюнча мамлекетти башкарууда президенттин да, парламенттин дагы укугу бирдей. Мамлекетте бийлик үч бутакка бөлүнгөн принципте иш алып барат. Бирок, Конституциялык өзгөртүүлөрдүн болушу дал ушул бийлик бутактарынын ортосундагы мамиледен же болбосо бийликти бөлүштүрүүдөн келип чыкты.

Башмыйзамды тарыхый булак катары изилдөөнүн көйгөйү дагы ушунда. Анткени, ага негизделип жазылып калган мыйзамдарды кайрадан өзгөртүүгө убакыт жетпей калган. Улам жаңы кабыл алынган Конституция бир аз убакыт гана өкүм сүргөндүктөн, башка бийлик бөлүштүрүү боюнча токтомдорду жана мыйзамдарды толугу менен оңдоп чыгууга мүмкүн болгон эмес.

Жыйынтыктап айтканда, өлкөнүн Конституциясы бул биринчи кезекте мамлекеттин бар экендигин аныктап турган эң жогорку мыйзам актысы болуп саналат. Аны булактаануучулук жактан изилдөө, Кыргызстандын тарыхын, келечектегин, өнүгүү багытын аныктоого мүмкүндүк берген

маанилүү документ.

Кыргызстандын Конституциясы эгемендүү өлкөнүн тарыхы боюнча негизги тарыхый булак. Аны булактаануучулук жактан тарыхый булак катары колдонууга маалыматтык потенциалы жогору. Конституцияга башка мыйзамдар негизделип жазылгандыктан аны Конституциянын өзүн жана башка мыйзамдарды тарыхый булак катары изилдөөдө бир катар проблемалар кездешет. Анткени, Башмыйзамдын бир канча ирет өзгөртүүгө дуушар болушу, калган кабыл алынган башка мыйзамдарга дагы таасирин тийгизген.

Жалпылап айтканда көз карандысыз Кыргызстандын тарыхын изилдөөдө мыйзам актылары тарыхый булак катары орчундуу орунду ээлейт. Анткени, мамлекеттин өзүнүн түзүлүшү жана анын укуктук жактан бекемделиши дал ушул мыйзам актыларынын негизинде ишке ашат. Ар бир көз карандысыздыкка ээ болгон мамлекеттин өзүнүн жашоосунун кепилдигин укуктук жактан коргоп турган булар мыйзам актылары болгондуктан, мамлекеттин тарыхын жазууда негизги булак катары колдонуу зарыл жана аны булактаануучулук жактан изилдөөгө алууга болот. Кыргыз Республикасынын мыйзамдары, өлкөнүн ичинде кайсы бир мезгилдин ичинде же аралыгында өкүм сүргөн бардык укуктук-нормативдик актылары эгемендүү өлкөнүн тарыхын изилдөөдө жана окуп үйрөнүүдө негизги тарыхый булактын ролун ойнойт. Анткени мыйзам актылары жогорку мамлекеттик бийлик органдары тарабынан бекитилгендиктен, ал жарыя болуп, күчүнө киргенге чейин бир канча этаптан, кароодон өтөт. Башкача айтканда ал адам менен адамдын жана адам менен коомдун ортосундагы мамилени жөнгө салгандыктан, ал мыйзамдын коомдо жашап кетиши, иштеп кетиши (регулятор катары) чоң мааниге ээ. Кандай гана мыйзам актысы болбосун ал идеалдуу коомду курууга багытталгандыктан, алар толугу менен аткарылышы жана иш жүзүнө ашышы – ошол коомдун өнүгүү деңгээлине жараша болот.

Окумуштуулар Кыргыз Республикасынын мыйзам актыларын атайын тарыхый булак катары анын булактаануучулук маселесине толугу менен кайрылбаса дагы аны өлкөнүн азыркы мезгилдеги тарыхын жазууда учкай кайрылып кетишкен. Ал эми булактаануучулук жактан өзгөчө маани берилип карала элек. Мыйзам актыларын тарыхый булактын бир түрү катары карап аларды азыркы өнүгүп жаткан Кыргыз Республикасынын тарыхын жазууда булактаануучулук жактан талдоого алып, анын тарыхый булак катары мүмкүнчүлүгүн аныктоо Кыргызстан тарыхы илиминде өзгөчө мааниге ээ. Соңку мезгилдеги Кыргызстандын тарыхы изилденип жатса дагы анын тарыхын жазууда эгемендүүлүк доорунда жаралган булактар, өзгөчө мыйзам актыларынын тарыхый булак катары мааниси жогору.

2.2. Аксы окуясын изилдөөдө иш кагаздарынын булактаануучулук маселеси

Эгемендүүлүк жылдардагы өлкөнүн саясий-экономикалык жана социалдык-маданий тарыхын изилдөөдө иш кагаздарынын тобу тарыхый булактардын өзгөчө тобун түзөт. Иш жүргүзүү кагаздары жазуу тарыхый булактарынын ичинен окуянын мезгили, убактысы, орду боюнча жана ага катышкан субъектилер: расмий өкүлдөр менен бийликтен сырткары турган адамдардын жасаган иш-аракеттери тууралуу маалымат берүүчү бирден-бир тарыхый булак. Иш кагаздарынын тарыхый булак катары маанисине жана анын башка тарыхый булактардан өзгөчөлүгүнө токтолууда иш жүргүзүү кагаздары же документтер жазуу тарыхый булактарынын бир түрү болуп саналат жана жеке адамдан тартып, ири мамлекеттик уюмдар, мекемелердин ишмердүүлүгүндө жүргүзүлөөрүн белгилөөгө болот.

Иш жүргүзүү кагаздары же документтерге карата илимде бир катар түшүнүктөр менен аныктамалар берилип келет. Мамлекеттик уюмдар менен мекемелердин иш жүргүзүү кагаздарын тарыхый булак катары Аксы окуясын изилдөөдө колдонуу, окуянын маанисин ачып берүүдө маанилүү жана тарыхый булактын бул түрлөрүнө жалпы мүнөздөмө берип кетүү зарылчылыгы бар. Анткени иш жүргүзүү кагаздары мекемелердин

ишмердүүлүк мүнөзүн, структурасын жана иш жүргүзүү боюнча түзүлгөн документтердин маани-маңызын түшүнүүгө жардам берет жана иш жүргүзүү кагаздарын бир канча топторго бөлүп кароого болот:

Тескөөчү документтер – башкаруу процессин жөнгө салат. Бул топтогу документтерге төмөнкүлөр кирет: чечимдер, резолюциялар, буйруктар, инструкциялар, циркулярлар, тескемелер (распоряжение), тапшырмалар(поручение), предписаниелер, наказдар. Белгиленген топтогу документтер мамлекеттик уюмдардын негизги ишмердүүлүгүн көрсөтөт.

Коллегиалдык органдардын документтери - булар советтер жана коллегиялар. Буга коллегиалдык органдардын протоколдору-токтомдору, стенограммалар, жыйындардын журналдары кирет.

Каттар – уюмдардын ортосундагы кат түрүндөгү маалымат алмашуулар. Алардын төмөнкүдөй түрлөрү бар: кат, кызматтык кат алышуулар, дипломатиялык документтер.

Пландык документтер, каттоо документтери – булар анкеталар, бакракчалар, каттоо журналы, реестрлар, табелдер, тарифтер, эсептер, тизмелер.

Көзөмөлдөөчү документтер – ревизиянын, текшерүүнүн материалдары менен корутундулары.

Отчеттук документтер – булар жылдык, айлык, кварталдык отчеттор, жыйынтыктар, билдирүүлөр, рапорттор.

Ошондой эле иш жүргүзүү кагаздары *түп нуска* жана *жасалма* болуп бөлүп бөлүнөт. Алар иштеп чыгышы боюнча долбоор, чиймелер, акыркы варианттар деп бөлүнөт. Ал эми формасы боюнча *черновик* жана *беловик* болуп бөлүнгөн. Иш жүргүзүү функциясы боюнча *оригинал* жана *көчүрмө*. Басмага жарыяланган түрү боюнча датасын аныктоого болот. Документтин үстүнкү бурчуна штамп коюлат.

Аксы окуясын изилдөөдө бул райондун администрациясынын жана жергиликтүү бийликтердин иш жүргүзүү кагаздарынын булактын потенциалы менен мүмкүнчүлүгүн ачып көрсөтүү керек. Архивде чачыранды

түрдө сакталып калган архивдик материалдар жергиликтүү архивдик уюмдардын иш уюштурулушу ХХ кылымдын башында али жөнгө салына электигин көрсөтөт. Биз Аксы окуясына тиешелүү райондук архивде сакталган мамлекеттик иш жүргүзүү кагаздарын бул окуя жөнүндө айкын маалымат алууда жана бул трагедиялуу окуяны туура түшүнүүгө көмөк берет.

Негизинен иш жүргүзүү кагаздарына булактаануучулук талдоо жүргүзүүдө үч багытка бөлүп карасак болот:

- а) башкаруу;
- б) уюштуруу;
- в) маалымат менен камсыз кылуу.

Аксы окуясын изилдөөдө иш кагаздарынын булактаануучулук маселесин кароодо коюлган негизги суроолордун бири – *жергиликтүү бийлик өкүлдөрүнүн жоопкерчилигин туура аныктоо*. Бул багытта канчалык жергиликтүү бийлик кырдаалды тейлөө үчүн өз ишин алып бара алганын алардын чыгарган буйруктары аркылуу чагылдырса болот.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынын депутаты А. Бекназаровду жактоочу – демилгечи тобунун Кербен кыштагында митинг өткөрүүгө уруксат берүү боюнча кайрылган 2002-жылдын 15-январындагы арызын канааттандыруу үчүн Аксы райондук администрациясынын 2002-жылдын 25-январында Кара-Суу айыл өкмөтүнүн имаратынын алдында митинг өткөрүүгө уруксат берилсин деген буйругунун негизи катары Кыргыз Республикасынын Конституциясынан сырткары укуктук негизи СССР Жогорку Советинин Президиумунун 1988-жылдын 28-июлундагы «Демонстрация, митинг, көчө жүрүштөрдү, чогулуштарды уюштуруу жана өткөрүүнүн тартиби жөнүндөгү» указы каралган.⁹⁴ Көрсөтүлгөн документтин негизинде Кыргызстан эгемендүүлүктү алгандан баштап, депутат А. Бекназаровдун камалашына байланыштуу окуялардын биринчи жолу болушу, массалык түрдө митингдерди жана башка каршылык

⁹⁴ Буйрук 21 январь 2002-ж. №11-б

көрсөтүү кыймылдарын тынчтандыруу багытында мамлекеттик, анын ичинен тартип сактоо органдарынын тажрыйбасыздыгын көрсөтөт. Демек, Аксы окуясынын келип чыгышынын бирден бир себеби өлкөдө мыйзамдык деңгээлде мындай иштерди тейлөө, көзөмөлгө алуу практикасы жоктугу болгон. Буга кошумча далил катары **24-апрель 2002-ж. №138-буйругуну мотивирующий бөлүгү эсептелет:** «Депутат А. Бекназаровдун жактоочу – демилгечи тобунун кайрылган арызын (8-апрелде келип түшкөн № вх-45) мыйзамга ылайык чечүүдө, СССР Жогорку Советинин Президиумунун 1988-жылдын 28-июлундагы «Демонстрация, митинг, көчө жүрүштөрдү, чогулуштарды уюштуруу жана өткөрүүнүн тартиби жөнүндөгү» Указына негиз жана 2002-жылдын 23-апрелиндеги «135-Б буйругуна өзгөртүү киргизилгендигине байланыштуу»⁹⁵.

Жалпысынан буйруктар булак катары жергиликтүү бийликтин жүргүзгөн иштеринин негизги багыттарын көрсөтө алат. Архивдик булактардын негизинде Аксы окуясынын келип чыгышы жана анын чыңалышы депутат А. Бекназаровдун үстүнөн жүргүзүлгөн тергөө иштери менен түздөн түз байланышта болгон. Алгачкы буйрук 16-январда Аксы райадминистрациясы тарабынан чыгарылып, ага ылайык коомдук тартиптин сакталышын, элдин бейкуттугун камсыз кылуу боюнча деп багытталган документте негизги көңүл «депутат А. Бекназаровдун камакка алынгандыгы үчүн ачкачылык жарыялаган атуулдардын ден соолугун көзөмөлдөө» деп аныкталган жана жалпысынан «мыйзам чегинде иш жүргүзүү»⁹⁶ керектиги көрсөтүлгөн. Комиссиянын курамына райондук жергиликтүү бийликтердин өкүлдөрү кирген:» Досматов М.Б. – райондук мамлекеттик администрациясынын башчысынын орун басары, комиссиянын төрагасы; Кулуев Д. - ички иштер бөлүмүнүн башчысы; Барчаев Н. - райондук оорукананын башкы врачы; Шырдаков А.- райондук билим берүү бөлүмүнүн башчысы; Жоробаев У. – райондук СЭСтин башкы врачы; Абдылдаев Д. -

⁹⁵ 24-апрель 2002-ж. №138-буйругуну

⁹⁶ 16 ЯНВАРЬ 2002 –Ж № 8-Б Буйрук

райондук аялдар кеңешинин төрайымы жана айыл өкмөт башчыларынын бардыгы». Буйрукта жүрүп жаткан нааразычылыктарды токтотуу тууралуу конкреттүү чаралар каралган эмес. Негизги көңүл “Ушундай курамдагы комиссия айыл өкмөттөрүндө түзүлүп иш жүргүзүү жагы айыл өкмөт башчыларына милдеттендирүүлүсү жана комиссия мүчөлөрүнө аткарылып жаткан иштер боюнча күндө райондук мамлекеттик администрациясына маалымат берип туруусу милдеттендирилген”.⁹⁷ Мындай үстүртөдөн пассивдүү түрдөгү райондук администрациясынын позициясы башкарууну толук кандуу жүргүзбөгөнү конфликттин андан ары чыңалышына жана демилгечи тобунун Кербен кыштагында митинг өткөрүүгө уруксат берүү боюнча кайрылган 2002-жылдын 15-январындагы арызын канааттандыруу жана азыркы учурдагы сууктун катуулугунан, жолдор тайгак болуп, райондун борборуна чогулууга мүмкүнчүлүк болбогондугуна жана элдерди транспорт коопсуздугунан сактоо максатында митинг 2002-жылдын 25-январында Кара-Суу айыл өкмөтүнүн имаратынын алдында өткөрүүгө уруксат берилүүсү жөнүндө буйрук менен чектелген.⁹⁸ Сакталып калган архивдик материалдардын негизинде райондук администрациясы кырдаалды алдын алуу үчүн башкаруу иштерин жүргүзбөстөн, негизги ишмердүүлүгү - келип чыккан ар бир жаңы чыңалууну жайгаштырууга багытталганы көрүнүп турат. Бул жөнүндө 19-февраль 2002-ж. № 44-б. Буйругу далил «Жогорку Кенештин Мыйзам чыгаруу жыйынын депутаты А. Мадумаровдун депутат А. Бекназаровдун убактылуу кармоодо жаткан жеринде ургулап кеткен деген негизсиз телевидениеден чыгып сүйлөгөн сөзүнөн кийинки Кара-Суу айыл өкмөтүндө түзүлгөн кырдаалды, айыл өкмөттөгү тургундардын арасында түшүндүрүү иштерин жана эл арасында тынчтыкты, коопсуздукту сактоо максатындагы⁹⁹ буйругу.

“Кара-Суу айыл өкмөтүнүн тургундарынын арасында пикет, жүрүш, митинг өткөрүү жолдорун түшүндүрүү жана эл арасында тынчтыкты,

⁹⁷ 16 ЯНВАРЬ 2002 – Ж № 8-Б Буйрук

⁹⁸ Буйрук 21 январь 2002-ж. №11-б

⁹⁹ 19-февраль 2002-ж. № 44-б. далил

коопсуздукту сактоо боюнча тийиштүү иштерди жүргүзүү жагы райондук ички иштер бөлүмүнүн начальниги Д. Кулуевге персоналдык жоопкерчилик менен милдеттендирилет”. Бул буйрукта биринчи жолу жеке жоопкерчилик комиссияга эмес райондук ички иштер бөлүмүнүн начальниги Д. Кулуевге берилгенин көрсөткөн. Бирок 19-февралдан 17-мартка чейин райондук ички иштер бөлүмүнө жүктөө менен 16-февралга чейин чечкиндүү иш аракеттерди жүргүзгөн эмес. 16-мартта гана төмөнкү мазмундагы буйрук чыгарылган. «Акыркы күндөрү аты аталган айыл өкмөттөрдө 20-30 кишинден турган А. Бекназаровдун жактоочулары көчөлөрдө топтолушуп, кээ бир күндөрү көпүрө, жол тосууларды уюштуруп мас абалда, тынч жүргөн атуулдарга, орган адамдарына акаарат жасап, жалпы элдин тынчтыгын бузуп дүрбөлөңгө салып коюуда.

Кара-Суу, Кара-Жыгач, Кызыл-Туу, Жаны-Жол, Ак-Жол айыл өкмөттөрүндө убактылуу 17 –марттан 1 -апрелге чейин спирт жана спирттик ичимдиктерди сатууга, ошондой эле ташып киргизүү, чыгарууга кату тыюу салынсын.

Кара-Суу, Кара-Жыгач, Кызыл-Туу, Жаңы-Жол, Ак-Жол айыл өкмөттөрүндө ок дары, жарылуучу жана наркотикалык заттарды, мыйзамсыз сактап, колдонуп жаткан атылуучу куралдарды пайдаланууга жана ташып киргизүү, чыгарууга жол берилбесин жана кату көзөмөлгө алынсын».¹⁰⁰

Бирок ошол учурда да абалга карата туура баа беришкен эмес «Депутат А. Бекназаровдун үстүнөн сот процесси жүрүп жаткандыгына байланыштуу Кара-Суу, Кара-Жыгач, Кызыл-Туу айыл өкмөттөрүндө кырдаал бир аз татаалдашууда»¹⁰¹ (20-март 2002-ж. №82-б) деп гана берип келишкен. Демек, келтирилген булактардын негизинде Аксы окуясына чындыгында жергиликтүү бийлик өз учурунда чара колдонбогон деп баалоого болот.

17-18-марттагы окуялардан кийин администрация жабыр тарткандарга материалдык жардам көрсөтүү жана бөлүштүрүү иши жөнүндө гана

¹⁰⁰ 16-март 2002-ж. №74-б

¹⁰¹ 16-март 2002-ж. №74-б

буйруктарды чыгарып келген. Анткени кийинки документтер Аксы райадминистрациянын негизги башкаруу функциясы жабыр тарткандарга жардам берүүгө жана түзүлгөн комиссиянын иши негизинен Аксы окуясынын кесепетин жоюуга багытталган. **«Үй-бүлөлөргө узун-өмүр, бакубат турмуш каалоо менен бирге** Өкмөт тарабынан берилген 250 миң сом акчалай жардамды ар бир үй-бүлөгө 50 миң сомдон таркатып берүү үчүн төмөнкүдөй курамда комиссия түзүлсүн:

М.Досматов -Райадминистрациянын башчысынын орун басары

А. Карабаев - Райадминистрациянын аппарат жетекчиси

А.Апсаматов – Райондук айыл-чарба департаментинин директору

М.Мырзакматов – Райондук айыл-чарба департаментинин адиси

К. Сооданбеков – Райадминистрациянын башкы бухгалтери»¹⁰²

Материалдык чыгымдарды калыбына келтирүү менен Аксы райондук администрациясынын буйругу окуя болоор алдындагыдай эле түшүндүрүү иштерин жүргүзүүгө багыттаган «2002-жылдын 18-мартындагы Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин кайрылуусун ар бир жамаатта жана жер-жерлерде чогулуш өткөрүп талкуулоо жана электр энергияга болгон тарифтердин кымбаттаганына байланыштуу калкты социалдык жактан коргоо, калктын аз камсыз болгон катмарын компенсациялоо чараларын эл арасына түшүндүрүү иштерин жүргүзүү үчүн түзүлгөн график бекитилсин».¹⁰³

17-марттан кийин Аксы окуясынын кийинки кырдаалдын чыңалышынын негизги себеби катары А. Бекназаровдун үстүнөн жүргүзүлүп жаткан сот процесси экени анык болсо да жергиликтүү бийлик кырдаалга ыкчам реакция жасаган эмес. Мисалы депутат А. Бекназаровду жактоочу – демилгечи тобунун 8-апрелде кайрылган арызын 24-апрелде гана төмөнкү буйрук аркылуу жооп кылышкан “...митинг өткөрүү жөнүндө кайрылган арызын канаттандыруу үчүн 2002-жылдын 27-апрелине саат 11.00дон 16.00

¹⁰² 20-март 2002-ж. №82-б; 1 апрель 2002 –ж. № 94-б

¹⁰³ 4-апрель 2002-ж. №101-б

го чейин райондун борборундагы «Алтын –Казык» кинотеатрынын алдында митинг өткөрүүгө уруксат берилсин.

Митинг өткөрүү учурунда **коомдук тартиптин сакталышын жана мыйзам бузуучулукка жол бербөө жагы митингди уюштуруучу** топтун башчыларына Т. Тенирбердиевге жана топтун мүчөлөрүнө милдетендирилсин.

Митинг өткөрүү учурунда **мыйзам бузуучулукка жол бербөө, коомдук тартиптин сакталышын** камсыз кылуу райондук ички иштер бөлүмүнө (Шералиев М.) милдетендирилсин.

Райондук мекеме уюмдардын жетекчилерине 2002-жылдын 27-апрелинде өтүүчү митингде **кол астында иштеген кызматкерлердин тартибин сактоо** жагы жүктөлсүн.

2002-жылдын 25-апрелинен 28-апрелине чейин райондун аймагындагы спирт ичимдиктерин сатуучу жайларга спирт ичимдиктерин сатууга тыюу салынсын жана аны катуу көзөмөлгө алуу райондук салык инспекциясына (Б.Наркулов), райондук ички иштер бөлүмүнө (М. Шералиев) милдеттендирилсин.

Митингге жашы жетпеген өспүрүмдөрдүн ошондой эле мектеп окуучуларынын катышуусуна жол бербөө райондук билим берүү бөлүмүнө (А.Шырдаков) жана мектеп директорлоруна милдеттендирилсин».¹⁰⁴

Аксы администрациясынын кийинки айларда негизги буйруктары митингдин 17-марттан кийин өлкөдө абал чыңалса да мыйзам деңгээлинде чечим кабыл алуу мурдагыдай эле СССР Жогорку Советинин Президиумунун 1988-жылдын 28-июлундагы «Демонстрация, митинг, көчө жүрүштөрдү, чогулуштарды уюштуруу жана өткөрүүнүн тартиби жөнүндөгү» Указына таянып буйрук чыгарылып турган. Негизинен чыгарылган буйруктар өзүнүн мазмуну жактан абалдын чыңалганына карабастан мурдагылардан айырмаланган эмес: «.. митинг өткөрүү жөнүндө

¹⁰⁴ 24-апрель 2002-ж. №138-б.

кайрылган арызын канаттандыруу үчүн 2002-жылдын 4-июнунда саат 10.00дон 14.00 го чейин райондун борборундагы стадиондо митинг өткөрүүгө уруксат берилсин.

Митинг өткөрүү учурунда **коомдук тартиптин сакталышын жана мыйзам бузуучулукка жол бербөө жагы** депутат А. Бекназаровду коргоо комитетине (Т.Тенирбердиев, Т. Туралиев) милдетендирилсин.

Митинг өткөрүү учурунда **мыйзам бузуучулукка жол бербөө, коомдук тартиптин сакталышын** камсыз кылуу райондук ички иштер бөлүмүнө (Шералиев М.) милдетендирилсин.

2002-жылдын 3-июнунан 5-июна чейин райондун аймагындагы спирт ичимдиктерин сатуучу жайларга спирт ичимдиктерин сатууга тыюу салынсын жана аны катуу көзөмөлгө алуу райондук салык инспекциясына (Б.Наркулов), райондук ички иштер бөлүмүнө (М. Шералиев) милдетендирилсин».¹⁰⁵

Жалпысынан алганда буйрук жазма тарыхый булактардын чоң тобу болгон иш жүргүзүү кагаздарынын маанилүү бир бөлүгүн түзүү менен бийликтин башкаруу жөндөмдүүлүгүн чагылдырат. Аксы райондук администрациясында сакталып калган архивдик материалдардын ичинен буйруктарды карап көрүп жалпысынан райондун администрациясы кырдаалды алдын ала көрө билип элдин арасында чыңалууну жок кылуу үчүн конкреттүү, эффективдүү чечим кабыл ала алган эмес. *Агитация жүргүзүү, спирт ичимдиктерин сатуу комиссияны түзүү менен гана чектелген.*

Иш кагаздардын кийинки түрүнө кирген токтомдор- Аксы окуясын изилдөөдөгү булак катары мааниси жергиликтүү бийликтин райондогу кырдаалды түздөө багытында кандай уюштуруучулук иштерди жүргүзгөнү боюнча маалымат алуу жагынан баалуу. Биз Аксы окуясынын келип

¹⁰⁵ 31-май 2002-ж. №192-б.

чыгышына чейинки (17-18-март) жана андан кийинки бир канча токтомдорду карап көрөбүз.

Январь айында Аксы районун мамлекеттик администрациясында өткөрүлгөн коллегиясынын күн тартибинде *«Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенешини Мыйзам чыгаруу жыйынын депутаты А. Бекназаровдун иши боюнча элге түшүндүрүү иштерин жүргүзүү, элдин тынчтыгын, бейкуттугун сактоо жөнүндө»* деген суроону коюп райондун деңгээлиндеги эл арасында түшүндүрүү, ар кандай түшүнбөөчүлүккө жана мыйзам бузуучулукка баруунун алдын алуу иштери жүргүзүлсүн деген чечим кабыл алышкан.¹⁰⁶ Коллегиянын чечиминин негизинде аким буйрук чыгарып чечкиндүү иштерди алып барбай түшүндүрүү иштерин жүргүзүү менен чектелишине алып келген.

7-марттагы Аксы районун мамлекеттик администрациясында өткөрүлгөн коллегиясынын күн тартибинде райондун Кара-Суу, Кызыл-Туу жана Кара-Жыгач айыл өкмөттөрүндө түзүлгөн кырдаалды стабилдештирүү каралып, токтомдо абалдын чыңалып баратканына карбастан коллегия: *«Элдин арасында түшүндүрүү иштерин жүргүзүү, түзүлгөн кырдаалды стабилдештирүү максатында Кара-Суу, Кызыл-Туу жана Кара-Жыгач айыл өкмөттөрүндө жооптуу болуп, коллегия мүчөлөрүнүн райондук кеңештин төрагасы Э. Озокеев, Жаны-Жол, Ак-Жол жана Авлетим айыл өкмөттөрүндө; райондук администрациясынын башчысынын орунбасары М. Досматов, Кербен, Кашка-Суу жана Жерге-Тал айыл өкмөттөрүнө; райондук мамлекеттик администрациясынын башкы адиси А. Курбанов Кош-Дөбө, Ак-Суу жана Үч-Коргон айыл өкмөттөрүнө райондук агро департаментинин директору А. Апсаматов бекитилсин»*¹⁰⁷.

Аксы районун мамлекеттик администрациясында 13-мартта өткөрүлгөн коллегиясынын күн тартибинде *«Райондун Кара-Суу айыл өкмөтүндө түзүлгөн кырдаалды стабилдештирүү үчүн мыйзамдын чегинде ишти*

¹⁰⁶ **Протоколдор** 2002-жыл 10-январь

¹⁰⁷ Токтлм №15-т, 2002-ж,7-март

күчөтүү жөнүндө» деп каршылык көрсөтүү башталгандан баштап биринчи жолу конкреттүү түрдө чечим кылып төмөндөгүдөй токтом кабыл алган: «1. Райондун Кара-Суу айыл өкмөтүндө түзүлгөн кырдаалды стабилдештирүү үчүн мыйзам чегинде иш аракеттер күчөтүлсүн; 2. Ар кандай жалган маалыматтарды таркатып элди дүрбөлөңгө салып, кырдаалды курчутуп жаткан атуулдарга, мыйзам бузган адамдарга укук коргоо органдары мыйзам чегинде чара көрүшсүн; Кара-Суу айыл өкмөтүнө барып ар бир мектеп директорлору ата-энелер менен сүйлөшүп балдарын мектептерге жөнөтүү боюнча түшүндүрүү иштерин жүргүзүү коллегия мүчөлөрүнө Э. Озокеевге, М. Досматовго жана райондук билим берүү бөлүмүнүн башчысы А.Шырдаковго милдеттендирилсин.»¹⁰⁸ Бирок протоколдун угулду деген бөлүгүндө токтомдон айырмаланып Кара Суу айыл өкмөтүнөн башка дагы - райондук мамлекеттик администрациянын башчысынын орун басары Кара-Суу айыл өкмөтүндө түзүлгөн кырдаал «Кызыл-Туу айыл өкмөтүнүн Жылгын айылында да болууда»¹⁰⁹ десе райондук Кеңештин төрагасы «Кызыл-Кол, Турдук айылдарынын айыл башчылары, мектеп директорлору менен жолугушканбыз 4-класска чейинки окуучуларды бир-эки күндүн ичинде мектепке жөнөтөбүз деп айтышты»¹¹⁰ - деп коллегияда сүйлөгөн. Демек, коллегиянын токтомунда Кара-Суу айылын гана көрсөтүү жергиликтүү бийликтин кырдаал жөнүндө маалыматы болсо дагы толук кандуу иш жүргүзбөгөнү, башкача айтканда Кара-Суу айылы менен гана чектелиши ишке жоопкерчиликтүү мамиле кылбай, кырдаалды толугу менен район боюнча оңдоого, турукташтырууга умтулбаганы, чечкиндүү аракеттер көрүлбөгөн деп жогорку токтомдун негизинде баса белгилөөгө болот.

Аксы окуясынан кийинки коллегиянын токтомдору жергиликтүү бийликтин өз алдынча уюштуруу, кырдаалды андан-ары күчөтпөө багытында алдын-ала иш жүргүзө албаганын, окуя болоор алдындагыдай эле *негизги*

¹⁰⁸ 13-МАРТТАГЫ 2002 –Ж. №16-Г Аксы районун мамлекеттик администрациясында откорулгон коллегиясынын токтому **4 б.**

¹⁰⁹ 13-МАРТТАГЫ 2002 –Ж. №16-Г Аксы районун мамлекеттик администрациясында откорулгон коллегиясынын токтому **2 б.**

күчтү түшүндүрүү ишине багыташкан. Мисалы, Аксы районун мамлекеттик администрациясында өткөрүлгөн 23-апрелдеги кеңешменин күн тартибинде Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам Чыгаруу жыйынын депутаты А. Бекназаровду колдоочу-демилгечи топтун Кербен кыштагында өткөрүүгө уруксат берүү жөнүндө маселеси каралып, митингди «Ленин» эстелигинин алдында эмес «Алтын-Казык» кинотеатрынын алдында өкөрүү жөнүндө буйрук чыгарылсын - деп чечим кабыл алынган.¹¹¹

1-июлдагы чыгарылган токтом биздин оюбузду тастыктайт, коллегиянын отурумунда Кыргыз Республикасынын Аксы окуясына күнөөлүүлөргө мунапыс берүү жөнүндөгү мыйзамын элге түшүндүрүү иштерин жүргүзүү жөнүндө жана бул иштерди алып баруу жөнүндө топтордун тизмесин түзүү бир жумада бир жолу маалымат берүү жөнүндө чечим кабыл алган.¹¹²

Биздин оюбузду ушул чогулушта Ж.Шарипов – Жалал-Абад облустук мамлекеттик администрациясынын башчысынын сөзү: «Аксы окуясына биринчи кезекте жергиликтүү бийликтин айтарлык деңгээлде күнөөсү бар. ... Менин оюмча А. Бекназаров оппозициянын куралы болуп калды, мен А. Бекназаров менен бир нече жолу сүйлөштүм. Ал эми Аксы окуясынын келип чыгышына бийликтин да оппозициянын да күнөөсү бар деп ойлоймун. ***Жергиликтүү жетекчилер иштебей жатат деп баса айта алам, айрыкча айыл өкмөт башчылары.*** Кээ бир айыл өкмөт башчылары митинге чыккан эл менен кошо жүрүшөт, мунун өзү туура эмес. Кээ бирлерини өзүнүн туруктуу көз карашы жок»¹¹³ деп кыйыр түрдө тастыктайт. Ошону менен бирге эле протоколдун негизинде чогулушта чагылдырылган маселелерге көңүл буруп, анын негизинде аким буйрук чыгарса Аксы районунда болуп жаткан кырдаал тез арада теске салынмак. Кайнаров А. – Ак Жол айыл өкмөтүнүн башчысы: «Чындыгында Аксы коогаланы оор жоготууларды алып келди, азыр элдин арасында кырдаал курч бойдон

¹¹¹ 23-апрель 2002 –ж. №5-п Протоколу- 2 б.

¹¹² 1-июль 2002-Протоколу №10-п

¹¹³ 1-июль 2002-ж, протокол №10-п 3-б

калууда. Элге ок аткандарды так айтып, жаза колдонсо эл эбак эле тынчып калат болчу. Учурдан пайдаланып дагы айта кетүүчү нерсе Райкомол мектеби 1962-жылы фин долбоору менен салынып, бүгүнкү күндө оор абалда».¹¹⁴

Ушул эле чогулушта курман болгон атуулдар жашаган Кара-Суу, Кара-Жыгач, Жерге Тал, Кербен айыл өкмөтүнөн Кара-Жыгач айыл өкмөтүнүн башчылары катышып, Кара-Жыгач айыл өкмөтүнүн башчысы Н. Каратаевдин сөзүндө гана рационалдуу кырдалдан чыгуунун негизги жолун: «Бийлик менен оппозиция бир пикирге келмейинче бул маселенин аягына чекит коюлбайт»¹¹⁵-деп белгилеген. Эгерде айтылган сунуштарга туура баа берилсе анда оппозиция менен бийликти бир консенсуска келтире турган реалдуу иш чаралар көрүлүп, чечимдерде чагылдырылмак.

Бул токтомдо белгилөөчү жагадай республикалык жетекчилердин катышуусу менен өтө турган кеңешмеге арналып, чогулуштун токтому башкалардан кыскача конкреттүү чечимдердин кабыл алынышы менен айырмаланат:

«Кербен кыштагынын көчөлөрүн асфальттоону тез аранын ичинде баштоо, ишти ДЭП-12 жана Кербен айыл өкмөтүнө жүктөө;

Кербен кыштагындагы эки негизги көчөнү жарык кылуу иши РЭСке жүктөлсүн;

Негизги эки көчөнүн боюндагы мекеме уюмдардын жана соода дүкөндөрүнө грилянда коюп, кооздоп иштетилсин;

Коомдук жайларда, эл көп келүүчү мекемелерде уран, чакырыктарды лозунга жазып илип коюу колго алынсын;

Парктагы бий аянтчасына прожектор коюу, скамейкаларды чечип берүү, суусундуктарды сатуучу жай уюштуруу боюнча иш жүргүзүлсүн»¹¹⁶

¹¹⁴ 1-июль 2002-ПРотоколу №10-п. 2 б.

¹¹⁵ 1-июль 2002-ПРотоколу №10-п. 2 б.

¹¹⁶ 15 август 2002-ж.ПРОТОКОЛУ №18-п.

16-августтагы областтык кеңешмедеги токтомдодо Аксы районун көйгөйлүү маселелери каралган (Л.2).

Анда Танаев Н. «Негизинен жакында Аксы району боюнча өкмөттүк программа иштелип чыккандыгы жана атайын фонд түзүлгөндүгүнө токтолгон. Мындан сырткары Аксы районунда бардык **проблемаларды өз убагында орундатып туруу үчүн ар бир министрликтердин өкүлдөрү иштөөсүн** баса белгилап айткан.

Жумалиев К. - Жалал-Абад областы боюнча жолдорду ремонттоого **16,7 млн. сом каралса, анын 6 млн. сому** Аксы районуна бөлүнүп берилгендигин, Кызыл-Алма жолун ремонттоо каралып, жылдын акырында иш башталуусун, Ак-Терек жолунун ремонтун келерки жылы башталарын, азыркы мезгилде Жаны-Жол, Ак-Жол, Кара-Суу айыл өкмөттөрүнүн камсыз кылуучу телевышканы алмаштыруу каралып жаткандыгын белгилеп кетти.

Костюк А.В. - иштелип жакан чаралар менен бир **Аксы районундагы кайра иштетүүчү ишканалардын иштерин колго алуу максатында** Кытай өлкөсүнөн 1 млн. юань бөлүнгөндүгүн белгилейт.

Жыйындын жүрүшүндө бийлик өкүлдөрүнө эл тарабынан ар кандай мазмундагы суроолор берилген. Элдин суроолоруна жооп берүүдө (С. 3.) Н.Т. Танаевке берилген 9 суроонун 4 суроосу Аксы окуясына байланыштуу, ал эми калгандары социалдык абал боюнча берилген. Мисалы, Питомник көчөсүндөгү жашоочу Боронбаеванын сел алган үйү боюнча өзгөчө кырдаалдар министрлиги аркылуу жардам берилет. Кредиттик союздар боюнча райондо региондалдык бөлүм ачылды, ошол аркылуу микро кредиттерди берүү ишке ашырылат.

Ал эми Аксы окуясына карата берилген суроолор төмөнкүлөр:

А.А. Бекназаров. Кыргыз Республикасынын Башкы прокурору А. Абышкаев күнөөлүлөр 15 күндө аныкталып чара көрүлөт деди эле, бүгүн 6 ай болду чара көрүлгөн жок; Чүйдөн жер беребиз дедиңер эле берилген жок; Аксы окуясында жабыр тарткандарга ушул күнгө чейин пособия берилген

жок; Ошондой эле курман болгон М. Бекмуратовдун үй-бүлөсүнө эч кандай жардам берилген жок, ушуну карап берсениздер.¹¹⁷

Токтомдун материалдары жогоруда келтирилген мисалдардан улам Аксы районундагы социалдык абалдын оорлугун, көйгөйлөрдүн көптүгүн көрсөтөт. Тилекке каршы кандай чечим кабыл алынса да жергиликтүү бийлик тарабынан толук аткарылган эмес. Ал жөнүндө 2-сентябрдагы Аксы районундагы мамлекеттик администрациясында өткөрүлгөн кеңешменин протоколу айкындайт. Биздин жогоруда үстүртөн жергиликтүү бийликтин иштегени жөнүндө оюбузду ушул кеңешмедеги Бекболотов Ж. Аксы райондук администрациясынын башчысынын сүйлөгөн сөзү тастыктайт: «Урматтуу жолдоштор, биз өткөндө ушул жерде отуруп ар бириңерди тизме менен жер- жерлерге барып элдерге түшүндүрүү иштерин жүргүзгүлө деп бөлдүк эле. Бирок, силер элге барып сүйлөшүп иш аткарганынарды мен көргөн жокмун, иштебей жатасынар. Эгер жакшы иштесек бизде мындай кырдаал болмок эмес. Силер ортодо илең-салаң болуп жүрөсүнөр, муну токтотуу керек.»¹¹⁸

Шарипов Ж.: Урматтуу жетекчилер, эгер менин жаныман өтүп кетет бул окуя деген адам чоң жанылат. Райондо 95% эл тынч жатат, ал эми 5% ти гана чуркап жүрөт. Эмне 95% эл, 5%ке баш ийишибиз керекби. Эгемендүүлүк күнү митингге чыгат деген эмне?- бул мамлекетти сыйлабагандык.¹¹⁹

Жалпысынан райархивдик документтердин арасындагы райадминистрациясынын окуяны алдын алууга жасаган аракеттерин изилдп, кароодо протоколдор Аксы окуясынын келип чыгышын, анын кесепетин жоюуну алдын-алууга багытталган маанидеги материалдарга арбын. Бирок, алардын аракеттери негизинен кырдаалды алдын ала албагандыгын көрсөттү.

¹¹⁷ Протокол №19, 16-август, 2002-ж, 3,4-б

¹¹⁸ 2 сентябрь 2002-ж.ПРОТОКОЛУ №23-п. 1 б.

¹¹⁹ 2 сентябрь 2002-ж.Протоколу №23-п. 1 б.

Иш жүргүзүү кагаздарын изилдөөдө Аксы окуясы 17-мартта 2002-жылы болсо дагы ага чейин бийлик органдары ага карата кандай чара көрүлгөндүгү тууралуу жазылган документтерди кезиктирүүгө болот.

Жалал-Абад облусунун Аксы райондук администрациясы тарабынан 16-январь 2002-жылы буйрук чыгарылган¹²⁰. Ал боюнча ЖК депутат А.Бекназаровдун камакка алынгандыгы үчүн ачкачылык жарыялаган атуулдардын ден соолугун көзөмөлдөө, мыйзамдын чегинде иш жүргүзүү үчүн атайын комиссия түзүлгөн. Ал комиссиянын курамына райондук администрациясынын башчысы, райондук ИИМдин башчысы, райондук оорукана башкы врачы, рай БББ башчысы, рай СЭСтин башкы врачы, райондук аялдар кеңешин төрайымы жана бардык айыл өкмөт башчылары кирген. Ал буйруктун негизинде район аймагында түзүлгөн кырдаал боюнча күнүнө райондук администрацияга кабар берилиши жана аны көзөмөлдөө иши райадмин орун басары М.Досматовго жүктөлгөн.

Бийлик өз учурунда Бекназаровду жактоочу демилгечи топтун Кербен кыштагына митинг өткөрүү арызын канааттандырган жана 21-январда ага кол коюлган¹²¹.

2002-жылдын 10-январында 34 адам кеңешме өткөн (№1-п. Протоколу). Күн тартибине – КРнын мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаты А.Бекназаровдун иши боюнча элге түшүндүрүү иштерин жүргүзүү, элдин тынчтыгын, бейкуттугун сактоо жөнүндө болгон. Бул кеңешмеде айыл өкмөттөрүнө бөлүнгөн жетекчилер айыл өкмөттөрүндөгү элдин арасында эч кандай түшүнбөстүктөр жок экендигин айтты¹²². (Түшүндүрүү иштери жөнүндө да айтылган). Буга окшогон туура эмес маалыматтар окуянын өнүгүп кетишине шарт түзгөн, абалды жергиликтүү бийлик жакшы түшүнгөн эмес.

¹²⁰ КР Жалал-Абад облусунун Аксы райондук мамлекеттик администрациясынын Буйругу 16-январь, 2002-ж. № 8-б.

¹²¹ КР Жалал-Абад облусунун Аксы райондук мамлекеттик администрациясынын Буйругу 16-январь, 2002-ж. № 11-б.

¹²² Аксы райондук мамлекеттик администрациясында өткөрүлгөн кеңешменин токтому. 2002-жыл 10-январь. Кербен кыштагы. 2-б.

Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад облусунун Аксы райондук мамлекеттик администрациясынын атайын 19-февраль 2002-жылы буйругу чыккан¹²³. Анда Мадумаровдун А, Бекназаров убактылуу кармоодо жаткан жеринде ургулап кеткен деген негизсиз телевидениеден чыгып сүйлөгөн сөзүнөн кийинки Кара-Суу айыл өкмөтүндө түзүлгөн кырдаалды жөнгө салуу боюнча болгон.

Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад облусунун Аксы райондук мамлекеттик администрациясынын коллегиясынын 7-март 2002-жылдагы чечими боюнча райондун Кара-Суу, Кызыл-туу жана кара жыгач айыл өкмөттөрүндө түзүлгөн кырдаалды стабилдештирүү жөнүндө токтому чыккан¹²⁴.

Иш жүргүзүү кагаздарынын бир чоң бөлүгү Жалал-Абад областык администрациясынын борборго берген маалыматы. Областык архивде сакталган облустар администрациясынын борборго 2002-жылдын март айынан баштап декабрга чейинки жиберген маалыматын карап чыктык.

Маалыматтын өзүн 2 чоң топко бөлүп караса болот. Күн сайын аймактагы оперативдик кырдаалды өз учурунда Өкмөткө жана Республикалык штабка билдирип турушкан. Анткени билдирүүлөр бир канча күндү камтыган. Президенттин администрациясына кайсы бир кырдаалдын татаалданышына карата жалпыланган маалыматты беришкен. Себеби берилген билдирүүлөр бир эле адамдын же мамлекеттик кызматтагы адамдын билдирүүлөрү. Берилген билдирүүлөрдө Жалал-Абад областындагы абалды чагылдыруу боюнча күнүмдүк маалыматы Өкмөткө жана Республикалык штабдын төрагасына бир нече күндүк абалга берген маалыматтын ортосунда чоң айырмачылык бар.

¹²³ КР Жалал-Абад облусунун Аксы райондук мамлекеттик администрациясынын 19-февраль 2002-жылы буйругу чыккан . 19-февраль 2002-жыл №44-б.

¹²⁴ КР Жалал-Абад облусунун Аксы райондук мамлекеттик администрациясынын коллегиясынын токтому. 7-март. 2002-март. №-15т.

Төмөндө бир канча даректерди карап көрөбүз. Архивде 3-9 июнга¹²⁵ чейинки жана ар бир күнгө карата түзүлгөн маалыматтарды¹²⁶ салыштырып карап көрсөк, булактагы фактылардын тактыгы, толуктугу боюнча булактаануучулук маселелер бар экени айкын көрүнөт. Айтылган даректерге талдоо жүргүзөөрдүн алдында бизге маанилүү болгон Жалал-Абад областынын администрациясынын башчысынын орун басары А. Акпаралиевдин И.И. Исаковдун дарегине 1-январдан 21-июнга чейин коомдук-саясий абал жөнүндөгү маалыматтына кайрылуу туура болот. «С 4 по 10 июня в г. Таш-Кумыр на 477 км дороги Ош-Бишкек продолжали пикетировать около 200-250 человек, сторонники А. Бекназарова».¹²⁷ Документ «Информация об общественно-политической обстановке Жалал-Абадской области с 3 по 9 июня 2002 года» деп аталып, жекшембиден баштап кийинки ишембиге чейинки абалды чагылдырып, керек болсо, булактын өзүндө 4-июндан, башкача айтканда дүйшөмбүдөн башталат. Ал эми 3 июнда түзүлгөн документте жалпы бул күнгө тиешеси жок маалыматтар берилген: «В целях стабилизации общественно-политической ситуации в области и по разъяснению вопросов Кыргызско-китайский границы, выплаты компенсаций Правительства Кыргызской Республики в условиях повышения тарифов на электроэнергию во всех районных государственных администрациях, мэриях городов и айыл өкмөтх работают идеологические штабы. 114 лекторскими группами прочитаны 530 лекций и выступлений»¹²⁸. Оперативдүү маалымат берүүчү дарекке төмөндөгүдөй маалыматтын кетиши «В Тогуз-Тороуском районе наряду с лекторскими

¹²⁵Информация об общественно-политической обстановке Жалал-Абадской области с 3 по 9 июня 2002 года. № 3-5/672 от 07.06. 2002. Л. 159-160;

¹²⁶Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 3 июня 2002 года №3-5/638 от 3.06. 2002 л.167-168; на 4 июня 2002 года №3-5/645 от 4.06. 2002 л.160-161; на 5 июня 2002 года №3-5/652 от 5.06. 2002 л.163-164; на 6 июня 2002 года №3-5/661 от 6.06. 2002 л.55-56; на 6 июня 2002 года №3-5/674 от 7.06. 2002 л.57-58; на 8 июня 2002 года №3-5/677 от 8.06. 2002 л.

¹²⁷Председателю комитета по вопросам государственной безопасности ЗС ЖК Кыргызской Республики Исакову И.И №3-5/782 от 26.06.2002

¹²⁸ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 3 июня 2002 года №3-5/638 от 3.06. 2002 л.167

группами для разъяснительной работы используют и другие возможности. Например во время празднования 10-летия образования Вооруженных Сил Кыргызской Республики (29 мая 2002 г.) была проведена викторина на эту тему. Работа в этом направлении продолжается.»¹²⁹. биздин ойду толуктайт. Жогорудагы келтирилген шилтемеге таянып булактаануучулук багытта 2 маселени айкын чагылдырса болот. Биринчиден, *документтин аты менен ичиндеги мазмуна дайыма эле дал келбейт*; экинчиден *документ маалымат деп түзүлгөнү менен кырдаалды чагылдырууда* анын авторлору толук чагылдырууга умтулбаганын далилдейт. Буга кыйыр түрүндөгү далил катары документтин аягында гана «По оперативным данным УВД области 4 июня 2002 г. 10.00 часов на стадионе с. Кербен Аксыйского района, по инициативе членов комитета по защите депутатат А. Бекназарова, планируется провести санкционированный митинг»¹³⁰ деген мисалды келтирүүгө болот. Ал эми документтин аягы ошол кырдаалды курчуткан маалымат менен аяктайт: «По неофициальным данным жителями Аксыйского района планируется 4.06.2002 г. перекрыть автотрассу «Бишкек-Ош», в районе г. Таш-Комур и для участников блокирования дороги на местах якобы идет сбор денежных средств»¹³¹. Эгерде 3-июндагы документте «общественно-политическая ситуация стабильная» деп башталса, 4-июндагы документ боюнча «и контролируемая» дегени абалдын курчушу жөнүндө кыйыр түрүндөгү маалыматты берет. Бул документте жалпыга белгилүү болгон саат 11.30 дагы Кербен айылындагы «Алтын-Казык» кинотеатрынын жанында болуп өткөн митинг жөнүндө анын негизги талабы «полностью оправдать депутата А. Бекназарова с сохранением депутатского мандата» привлечь лиц виновник в событиях 17-18 марта к ответственности» деп чагылдырганы менен, митингге чыккандардын жалпы коомчулукка кеңири белгилүү же ачык

¹²⁹ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 3 июня 2002 года №3-5/638 от 3.06. 2002 л.168

¹³⁰ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 3 июня 2002 года №3-5/638 от 3.06. 2002 л.168

¹³¹ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 3 июня 2002 года №3-5/638 от 3.06. 2002 л.168

болбогон талабын көрсөтүлгөн. «Кроме того, митингующие и члены комитета направили письмо в адрес Госдумы Российской Федерации, в котором выразили недовольство решением председателя Кара-Кульского городского суда А. Момбекова, что в Кыргызстане нет справедливости и просят Кыргызстан включить в состав России или Узбекистана»¹³². Бул келтирилген мисалга таянып митингге чыккандардын талабы саясий гана мүнөзгө ээ экендигин жана ал аткарылбаса Кыргызстандын бүтүндүгүнө доо келтирүү жөнүндө ниетин - «намерениесин» көрсөтөт. Мындан улам Аксы окуясынын келип чыгыш себеби саясий аренада экендигинде деп кароого болот. Бул маалымат Кыргызстандын эгемендуу доорун изилдеген тарыхчылардын илимий ой-толгоолорун ар тараптан терең объективдүү кароого өбөлгө түзөт.

Ушул эле 4-ноябрдагы маалыматта бардык маалыматтар толук кеткен эмес, кийин кырдаалдын өрчүшү менен 3-9-июнга карата түзүлгөн маалыматка кошумча 4-июнь күнүнө карата кошумча маалымат киргизген «4 июня несмотря на проведенную разъяснительную работу среди жителей-табаководов Ала-Букинского района, в результате непринятия необходимых и конкретных мер руководством ГАК «Кыргызтамекиси» и АО «Сары – Алтын» г. Таш Комур для решения вопросы оплаты табаководам района за сданный в Ала-Букинский ТФЗ табак-сырец, в районе напряженная обстановка. Так, к зданию райгосадминистрацию пришли представители в количестве 60 человек с намерением организовывать несанкционированный митинг. Только в результате длительных переговоров удалось снизить накал страстей. Руководство АО «Сары –Алтын» взяло на себя ответственность до 14 июня этого года полностью удовлетворить требования табаководов.»¹³³ Бул 4 июнда болгон АО «Сары –Алтындын» тамикечилерге болгон карызына карата нааразы болгондордун митинги күнүмдүк маалыматтарда 6-июнда

¹³² Информация об общественно-политической обстановке в Жалал-Абадской области с 3 по 9 июня 2002 года. № 3-5/672 от 07.06. 2002. Л. 159; Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию ; на 4 июня 2002 года №3-5/645 от 4.06. 2002 л.160

¹³³ Информация об общественно-политической обстановке в Жалал-Абадской области с 3 по 9 июня 2002 года. № 3-5/672 от 07.06. 2002. Л. 159

гана чагылдырылган.¹³⁴ Демек, тарыхый булактар менен иштегенде окуянын хронологиясын чагылдырууда тыкандык менен булактардагы маалыматтарды текшерип тактоо, толуктоо жүргүзүү керек.

5-июндагы маалыматта митинг кандай уюшулуп жатканы тууралуу тыкан текшериле турган маалыматтар бар. «На собрание членов комитета по защите депутата А. Бекназарова ставилось условие не пропускать даже своих, знакомых автомашин, а также не допускать к месту пикетирования тех людей (своих), которые стоят только днем, а ночью уходят ночевать (отдыхать) в город. Высказывались мнения наказывать таких людей 20 ударами плетки.

По не подтвержденным данным, возможны среди них (пикетирующих) вооруженных лиц, готовых к любым провокационным действиям».¹³⁵ Берилген маалыматтардын чындыгын, аныктыгын башка булактар аркылуу сурамжылоо, мезгил басма сөздөрү же эпистолярдык булактарды колдонуу менен талдап, митингге чыккандардын бир бөлүгү мажбурлоо аркылуу дагы чыккандыгы тууралуу потенциалдык булактардын маалыматынан алсак болот.

Күнүмдүк берилген маалыматтардын арасында жыйынтыктоочу маалыматка кирбеген, бирок, маанилүү фактыларды кездештирүүгө болот. Мисалы 8 июндагы документте «Заблаговременное суждение о причастности Кулуева (начальник РОВД) к Аксыйской трагедии, без установления его степени виновности следствием и судом будоражит жителей Ала-Букинского района и негативно влияет на общественно-политическую ситуацию. Руководством области, Ала-Букинского района совместно с активами ведутся разъяснительная работа среди родственников Д.Кулуева»».¹³⁶ Биринчиден бул фактыларды объективдүү реалдуулук менен салыштырып, чындыгын

¹³⁴ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию: на 6 июня 2002 года №3-5/661 от 6.06. 2002 л. 56

¹³⁵ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 5 июня 2002 года №3-5/652 от 5.06. 2002 л. 164;

¹³⁶ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 8 июня 2002 года №3-5/677 от 8.06. 2002

аныктоо менен, болуп жаткан митингдер негизинен коомдук жана мамлекеттик ишмерлер менен түздөн-түз байланыштуу болгонун аныктаса болот. «18-19-20 июня митингующие в количестве 200-250 человек находились в г. Жалал-Абад (около театра им. Барпы и парка им. Токтогула) ждали решение суда по делу Бекназарова А. Часть митингующих в количестве 280-300 человек находятся в Ошской области»¹³⁷. Бул келтирилген документтерди Аксы окуясын изилдөөдөгү дагы бир булактаануучулук жактан татаал маселени талдоого багыттайбыз башкача айтканда митинге катышкандардын саны жөнүндө.

Күнүмдүк маалыматтарга ылайык, 17-июнда “пешие пикетчики в количестве 1300-1500 человек организованно, колоннами вошли на территорию города Жала-Абад и собралась около театра им. Барпы”¹³⁸ деп катышкандардын санын көрсөтсө, а жыйынтыктоочу маалыматтарга карата анализдегенибизде алардын саны азыраак көрсөтүлгөн «17 июня жители Аксыйского, Базар-Коргонского, Сузакского районов, г. Таш-Комур участники пешего хода около 1000 сторонники Бекназарова А. пришли в г. Жалал-Абад»¹³⁹ и пикетирующие договорились 18.06.02. в 10:00 собраться на том же месте¹⁴⁰ 18-июнда саат 10:00до митинге 600 дүн тегерегинде¹⁴¹, 19-июнда «Количество пикетчиков с каждым днем уменьшается. Их осталось на сегодняшний день около 400-450 человек¹⁴², 20-июнда пикетчиктердин саны «В 6:30 часов из лечебного источника курорта «Шор-Булак» начали движение колонны пикетчиков численностью 441 человек, в основном из

¹³⁷ Председателю комитета по вопросам государственной безопасности ЗС ЖК Кыргызской Республики Исакову И.И №3-5/782 от 26.06.2002

¹³⁸ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 17 июня 2002 года №3-5/726 от 17.06. 2002 л. 26;

¹³⁹ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области с 17 по 23 июня 2002 года;

¹⁴⁰ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 17 июня 2002 года №3-5/726 от 17.06. 2002 л. 27;

¹⁴¹ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 17 июня 2002 года №3-5/732 от 18.06. 2002 л. 27;

¹⁴² Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 19 июня 2002 года №3-5/742 от 19.06. 2002 л. 29;

молодежи в возрасте от 20-35 лет¹⁴³» Ал эми 24-30 июнга чейинки жыйынтыктоочу маалыматта пикетчиктерди саны дагы да мурункудан азыраак көрсөтүлгөн: «С 17 июня часть митингующих около 150-200 человек находятся в г. Жалал-Абад на площади театра им. Барпы и парка отдыха им. Токтогула, ждет решение суда по делу депутата ЖК КР Бекназарова...»¹⁴⁴. Жогорудагы көрсөтүлгөн маалыматтарга караганда негизинен пикетке катышкандардын жалпы санын тактоо мүмкүнчүлүгү жок. Бирок митингдин башында уюштуруучулар тарабынан көп адамдын катышуусу камсыз кылынса, сот процессин улам создуктурулушуна карата митинге катышкандардын саны улам азайып турган. Жалпысынан митингдин башында 1000 дин тегерегинде болсо, 2-3 күндөрү алардын саны 2 эсеге көбүрөөк кыскарган жана алардын курамы жаңырып турган. Жогорку Кеңештин депутаты И.Исаковго жөнөткөн маалыматтарында катышуучулардын санын өзүлөрү түзгөн ар күндүк жана жыйынтыктоочу маалымат дарегине карабастан 2 жана 2,5 эсе аз көрсөтүшкөн. Демек, пикетке чыккандардын санын аныктоо толук мүмкүн эмес, анткени кызыкдар тараптар жана кайсы максат менен кимге карата даярдалган маалымат болгон эске алып, маалыматты берүүчү тарап пикетчиктердин санын өзгөртүп (произвольно) турган. Мисалы Республикалык штабга же өкмөткө 1500, 1000, 600, 450 десе, оппозициялык маанайдагы депутатка 200-250 адам деп көрсөтүшкөн. Андан сырткары жыйынтыктоочу маалыматта Жалал-Абаддагы пикетке чыккандардын бир бөлүгү Ош областына багытталган жүрүштү «20 июня около 15 часов количество 350-380 пикетчики направились в сторону г. Узген Ошской области»¹⁴⁵ деп беришкен.

Мындай жагдай булактаануучулук изилдөөнү бир топ татаалдандырып, талаш-тартыштырдарды жаратат. Ошондуктан пикетке катышкан

¹⁴³ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 20 июня 2002 года №3-5/749 от 20.06. 2002 л. 28

¹⁴⁴ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области с 24 по 30 июня 2002 года;

¹⁴⁵ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области с 17 по 23 июня 2002 года

адамдардын болжолдуу санын ар кайсы булакка таянып аныктап, андан кийин анын динамикасынын багытын аныктап, потенциалдык маалыматтарга таянып өзгөрүү темптерине мүнөздөмө берген туура болот.

Андан ары 19-июнда пикеттин болбогонун жана митинг уюштуруунун жаратылышын түшүндүрүүгө баалуу маалымат расмий органдар тарабынан жалпыга эмес өкмөткө жана республикалык штабка жиберген маалыматтан көрсө болот. «По неофициальным данным, правозащитник передал слова депутат А. Бекназарова двум лидерам пикетчиков, в частности он сказал, что люди устали, их нечем кормить, нет продукты, аксакалы хотят уехать домой, надо их морально поддерживать».¹⁴⁶

Президенттик администрацияга 24-30-июнга чейин берилген билдирүүдө областтагы абал татаал болсо дагы, кыскача гана бир барак көлөмүндө маалымат берилген. Эгерде өз учурунда А.Турсунбаев штабка, өкмөткө берген маалыматтарды президенттин администрациясына жөнөткөндө балким өлкөдөгү кырдаалдын курчтугун ылдыйлатса болот эле. Буга далил катары штабка берген маалыматтарды мисал катары келтиребиз:

«В Сузакском районе во всех айыл өкмөтү созданы группы, которые вели с 24 на 25 июня *ночью* разъяснительную работу среди населения»¹⁴⁷. Бул жүргүзүлгөн жумуш депутат А. Бекназаровдун келишине байланыштуу болгонун «Сегодня 12:50 часов к театру им. Барпы приехали депутаты Законодательного собрания Жогорку Кеңеша А. Бекназаров и Б. Асанов». андан ары « А. Бекназаров попросил пикетчиков ждать до 11.00 26.06.2002 г. Если их требования не удовлетвориться, то они завтра к 11:00 будут пикетировать возле здании Жалал-Абадской областной государственной администрации»¹⁴⁸ деп берип, ал эми 26-июнда саат 11.00 дө пикетчиктер Ленин көчөсү менен 200 метр басышып, андан кийин Октябрь көчөсүнө

¹⁴⁶ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 19 июня 2002 года №3-5/742 от19.06. 2002 л. 28;

¹⁴⁷ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 19 июня 2002 года №3-5/776 от25.06. 2002 л. 153;

¹⁴⁸ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 25 июня 2002 года №3-5/776 от25.06. 2002 л. 154

бурулуп облустук сот жана облустук администрациянын алдына саат 13.00 го чейин турушканын, ошону менен бирге эле Аксы районунун Кербен айылында да ушул эле учурда 200 адам Жалал-Абаддан кабар күтүп чогулганы¹⁴⁹ айтылса да, бул маалыматты Президенттин администрациясына жөнөткөн жалпы маалыматта чагылдырган эмес. Ошондой эле абал 27-июндагы окуяларга байланыштуу, Жалал-Абад облусунун администрациясынын жетекчиси А. Турсунбаев өкмөткө жана республикалык штабка пикетчиктерге саат 8:00 220-230 адам чогулганын жана соттук процесстин чечимин күтүп 18:40 чейин болгону, Аксы районунда администрациянын тегеринде 200дөй адам турганы кабарланган¹⁵⁰. Ал эми 28-июндагы маалыматында Аксы окуясына карата күч органдарынын кайыруулусу жана нараазычылыгы көрсөтүлгөн «27 июня 2002 года личный состав ОВД Жалал-Абадской области принял обращение и направил 10 вышестоящим организациям. В частности, в обращении выражено недовольство и возмущение по поводу выступлений депутатов ЗС ЖК Кыргызской Республики Д.Садырбаева, К. Байболова, О. Текебаева и др., которые в статье «Район на район, род на род» (Дело №22 от 26.06.02 г.), высказывались за одностороннее применение Закона об амнистии по Аксыским событиям и выступлением по телевидению Генерального Прокурора Кыргызской Республики Абышкаева Ч.С. в отношении Калбаева А.А.»¹⁵¹ маалыматтар бар.

24-28-июнга чейинки күндө республикалык штабка жана өкмөткө жөнөткөн маалымат менен 24-30 июнга чейинки абалды президенттин администрацияна берген маалыматын салыштырып, Аксы окуясынын жүрүшүн тактоодо күн сайын берген маалыматка таянып, андагы фактыларды илимий айлампага киргизүүдө тыкыс булактаануучулук талдоо

¹⁴⁹ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 26 июня 2002 года №3-5/785 от 26.06. 2002 л. 145

¹⁵⁰ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 27 июня 2002 года №3-5/796 от 27.06. 2002 л. 143

¹⁵¹ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 28 июня 2002 года №3-5/804 от 28.06. 2002 л. 142

зарылчылыгы келип чыгат. Жалпысынан айтканда бул маалыматтарга таянып, Аксыдагы болгон окуя депутат А. Бекназаровдун соттук иши менен байланышканын айдан ачык көрүнүп турары билинди. Бирок ошол эле учурда кээ бир социалдык проблемалар дагы көтөрүлүп турган.

Маалымат түрүндө берилген тарыхый булактын бир түрү бул ыкчам түрдө ар бир күнгө карата түздөн-түз Президенттик администрацияга Жалал-Абад облусундагы кырдаал жөнүндөгү маалыматтары. Негизинен бул берген маалыматтар Аксы окуясына себеп болгон, Аксы окуясынын күнөөкөрлөрү деп табылган мамлекеттик кызматкерлерди жана укук коргоо органдарынын үстүнөн болуп жаткан соттук процесс жана мамлекеттеги саясий реформаны жүргүзүүгө байланыштуу. Тактап айтканда Конституцияга өзгөртүү киргизүү боюнча жүргүзгөн иш-аракеттер менен байланышат. Аксы окуясын изилдөөдө мындай тарыхый булактар да чоң мааниге ээ. Анткени бул окуянын негизинде Конституциялык реформа ишке ашырылган. Аксыдагы кырдаалды салыштырмалуу түрдө калыбына келтирүү гана өлкөдө андан аркы туруктуулукту орнотуу менен, саясий реформаны жүргүзүүгө шарт түзүлмөк. Биз бул багытта ноябрь-декабрь айындагы маалыматтын булактык маселесин карап көрөбүз. Жалал-Абад областынын аппаратынын жетекчисинин орун басарынын түзгөн 5-ноябрдагы¹⁵² маалыматын карап көрсөк, айтылган документтердин мазмуну 6 ноябрдагы¹⁵³ маалымат менен окшош. Негизинен Президентин Кайрылуусу жана «О внесении и изменений и дополнений в Конституцию Кыргызской Республики» деген Закондун проектиси талкуулоонун жүрүшүн жана оппозициялык күчтөрдүн тегеринде Ү. Сыдыковду ЖК шайлоодон четтетүү менен байланыштуу нараазычылыктарды көрсөтүшкөн. Баса белгилеп кете турган нерсе, 6-ноябрга түзүлгөн маалыматтын $\frac{3}{4}$ бөлүгү 5-ноябрдагы маалыматты толугу менен кайталанат. Акыркы жыйынтыктоочу жагына гана 5-ноябрда түштөн

¹⁵² Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 5 ноября 2002 года №35-5/1525 от 05.11. 2002 г.

¹⁵³ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 6 ноября 2002 года № 3-5/1534 от 06.11. 2002 г.-л.50

кийин 270-300 жакын адам Ү. Сыдыковдун жактоочулары Таш-Көмүргө бет алганы, алардын ичинен 20-30 адам Ноокенден Ү. Сыдыковдун туугандары экенин, ал эми Таш-Көмүргө алар менен сүйлөшкөнү областтан 600 ашык адам келгенин кабарлашып, жетекчилерден губернатор, Жалал-Абад боюнча президенттин куратору А. Карашев болгонун көрсөтөт. «К существующим может присоединиться незначительные количество жителей г. Таш-Көмүр и Аксыйского района»¹⁵⁴.

Президенттик администрацияга мындай үстүртөдөн берилген маалыматтан бөлөк дагы Президентке оперативдүү толук маалыматтар жетип турган деп эсептегенге негиз болуп, ага айтылган документтин аягындагы эки сүйлөм мисал боло алат «В целом оперативная обстановка как на территории области стабильная. Информация о проводимой работе, о принимаемых мерах будут направляться дополнительно».¹⁵⁵

«Несмотря на проводимые разъяснительные работы среди населения области, родственники, близкие знакомые и сторонники депутата А. Бекназарова выехали в столицу», андан-ары Аксы районунан 70-80 адам өздүк транспорттору менен Бишкекке чыкканы кабарланат¹⁵⁶ жана ушул сыяктуу багыттагы Аксы окуясына байланыштуу соттук процесстин жүрүшүнө карата жүрүп жаткан нааразычылыктарды чагылдырып маалыматтар менен жеткирип турган.

Биз бул документтерден Конституцияны өзгөртүү боюнча жүргүзүлгөн чогулуштардын санын жана ага катышуучулардын санын колдонуп бийлик тарабынан жасалган иш аракеттердин динамикасын мүнөздөп берүү менен булак менен иштөөнүн дагы бир ыкмасын колдонуунун жолун чагылдырдык. Бийлик тарабынан уюштурулган митингдер жүрүшү чагылдырылат. 6-ноябрга

¹⁵⁴ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 6 ноября 2002 года № 3-5/1534 от 06.11. 2002 г.

¹⁵⁵ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 5 ноября 2002 года № 3-5/1525 от 05.11. 2002 г. Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 6 ноября 2002 года № 5-5/1534 от 06.11. 2002 г.-л.50

¹⁵⁶ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 16 ноября 2002 года № 5-5/1592 от 16.11. 2002.

карата 389 чогулуш жана 31336 адам, а 16 ноябрга карата 827 чогулушка 72408 адам, 20-ноябрда 893 чогулуш жана 77468 адам¹⁵⁷, 22-ноябрдагы документте ошол эле 893 чогулуш жана 77468 адам¹⁵⁸ 23-ноябрда 907 чогулуш жана 78690 адам¹⁵⁹, 20-декабрда 1334 чогулуш өтүлүп, ага 152229 адам катышкан деп көрсөтүлгөн.¹⁶⁰

Таблица №1

Убактысы	06.11.	16.11.	20.11.	22.11.	20.12.	10 күндө (06.11-16.11)	Бир айда 20/11-20/12
Чогулуштун саны	389	827	893	893	1334	438	441
Катышкан адамдардын саны	31336	72408	77468	77468	152229	41072	74761
Бир чогулушка катышкан адамдардын орточо саны	81	88	87	87	114	94	161

Жогорудагы сандык методдун жөнөкөй ыкмасын колдонуу менен ноябрдагы чогулуштардын саны декабрга карганда көп болгону менен, ар бир чогулушка катышкан адамдардын орточо саны декабрда 94төн 161 адамга өскөн. Мындайча айтканда Жалал-Абад областында тынымсыз иш жүргүзүү менен жергиликтүү элдердин арасындагы түшүндүрүү иши өзүнүн оң жыйынтыгын берүү менен, коомдогу тирешүүнүн чыңалуусу ылдыйлап,

¹⁵⁷ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 20 ноября 2002 года № 3-5/1621 от 20.11. 2002. Л.130

¹⁵⁸ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 22 ноября 2002 года № 3-5/1638 от 22.11. 2002. Л.132

¹⁵⁹ Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 23 ноября 2002 года № 3-5/1644 от 23.11. 2002. Л.132

¹⁶⁰ Жала-Абад областынын аймагында коомдук-саясий абалды турукташтыруу боюнча журуп жаткан чаралар жонундо Маалымат 20 декабрь . № 3-5/1787 20.12.2002.

2003-жылы Конституциялык реформаны өткөрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлгөн десе болот. Бирок андан кийинки окуялардын өнүгүшү башкаруу системасы Аксы окуясынын алгачкы чыңалуусунан тиешелүү сабак албаганы өлкөдөгү бар потенциалдык өнүгүүнүн мүмкүнчүлүгүн колдоно албаганын көрсөттү.

III БАП. АКСЫ ОКУЯСЫНЫН МАССАЛЫК МААЛЫМАТ КАРАЖАТТАРЫНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

3.1. Аксы окуясынын басма сөз булактарында чагылдырылышы

Аксы окуясын изилдөөдө жалпыга маалымдоо каражаттары (ЖМК) анын ичинде айрыкча гезиттердин тарыхый булак катары мааниси жогору. Эгемендүү Кыргызстандын 2000-жылдардын башындагы жалпы коомдук өнүгүүсүн ала турган болсок, маалымат таратуу жана алмашуунун негизги булагы катары гезиттер биринчи орунда болуп келген. Ошондой эле өлкөбүздүн тарыхында басма сөз каражаттары төртүнчү бийлик аталып, өзүнчө коомдук эркин институт катары орду жана таасири күчтүү болгон. Дүйнөдө бул учурда ааламдык түйүн же интернет кеңири тарап колдонулганы менен өлкөнүн жалпы коомдук социалдык экономикалык деңгээлине байланыштуу интернет маалымат таратууда башка маалымдоо каражаттарына салыштырмалуу алдыңкы орунга чыга алган эмес. Коомдун муктаждыгы мезгилдүү басма сөздүн өнүгүшүн шарттаган. Эгемендүү Кыргызстандын өнүгүшүн чагылдырууда жана коомдук институттардын өнүккөндүгүн көрүүдө ММКнын ролу абдан жогору. Ошондой эле коомдук эркин гезиттердин пайда болушу коомдук аң-сезимдин калыптанышына абдан таасирин тийгизген. Борбор Азия өлкөлөрүнүн ичинен Кыргызстанда басма сөз каражаттарынын коомго, калктын аң-сезимине тийгизген таасири өзгөчө байкалып турган. Бул бөлүмдө жалпыга маалымдоо каражаттарынын Аксы окуясын чагылдыруу маселеси жана анда чагылдырылган материалдардын булактык потенциалы менен тарыхый маалыматты берүү мүмкүнчүлүгү каралат.

Массалык маалымат каражаттарынын ичинен гезит – башка тарыхый булактан айырмасы коомдо болуп жаткан окуяга карата баа берилип, бир эле учурда адамдарды тарбиялоочу каражат катары дагы колдонулат, анын идеологиялык таасири коомдо багыттоочу дагы күчкө ээ. Пресса коомду башкаруунун, тарбиялоонун гана каражаты болбостон, ошол эле учурда жогорудагы ишмердүүлүктөрдүн натыйжаларын чагылдырган булак болуп

дагы саналат. Ошондой эле коомдук суроо-талаптардын, коомдун кеңири катмарынын массасынын көз карашын, маанайын чагылдырган каражат болуп эсептелет.

Басма сөз каражаты болгон гезитти тарыхый булак катары изилдеп жатып анда окурмандар аудиториясынын таасирин анын бир орчундуу мүнөздөмөсү катары караш керек. Ошондуктан пресса калктын кеңири массасына багытталган маалымат каражаты катары каралат.

Гезиттер мазмуну боюнча окурмандарды бир канча аудиторияларга социалдык-профессионалдык топторго бөлүп, аларга ылайык материалдар жазылат. 1990-2000-жылдарга таандык гезиттердин мазмуну негизинен саясий мүнөздө болгон. Айрыкча коомдук-саясий багыттагы оппозициялык маанайды карманган “Агым”, “Аалам” гезиттери бийликке каршы позицияны карманган жана элдин ой-пикирин дагы ошого карата бура алган басылмалардан болгонун белгилөөгө болот. Бул мезгилдер аралыгында жарыкка чыккан расмий гезиттер менен өкмөттүк эмес гезиттердин ортосунда маалыматты чагылдыруудагы ажырым күчтүү болгондугу байкалат. Бирок, эки багыттагы басма сөздүн экөөндө тең мамлекеттеги болуп жаткан окуялар түз жана кыйыр түрдө чагылдырылган. Гезиттик материалдарда мамлекетте жашаган калктын абалы, коомдогу болуп жаткан окуялар, алардын жүрүшү жана жыйынтыгы мезгил-мезгили менен берилип турат. Ал эми калктын кабарлар менен камсыз болушу жана кабардар болуу деңгээли - калктын экономикалык жана социалдык абалынан көз каранды. Анткени, эгемендүүлүктүн 1990-2000-жж. борбордо болуп жаткан окуялардын аймактарга таралуусу азыркыдай тез болгон эмес. Ошондой эле эң башкы маалыматтык-аналитикалык программаларды камтыган ММК - Кыргызтелерадио корпорациясы (азыркы коомдук канал) бийликтин саясатын колдогон багыттагы маалыматтарды чыгарып жеткирип турган. Ошондуктан калкка маалымат жеткирүү боюнча мүмкүнчүлүгү чектелүү болгондугун эске алууга болот. Ал эми Аксы окуясын изилдөөнүн булактаануучулук базасын алып караганда гезиттердин ролу жогору. Окуяны

чагылдыруудагы бирден-бир каражат болуп кызмат кылган негизинен гезиттер болгон.

Аксы окуясын изилдөөдө анын тарыхый булактарынын ичинен гезиттерди тарыхый булак катары изилдеп жатып калктын социалдык-экономикалык абалына таасир кылганын эске алуу керек. Тарыхый булак катары изилдегенде маалыматты чагылдыруу, таркатуу материалдын ичиндеги аргументтердин системасын караш керек. Диссертациялык иштин алкагында кайсы бир гезиттеги окуя жөнүндө жарыяланган бир-эки материалды алып кароо мүмкүн эмес. Анткени, гезиттеги окуя жөнүндө берилген маалыматтар мезгил-мезгили менен жарык көрүп тургандыктан, аларды бир бүтүн катары кароо туура болот.

Басма сөз каражаттарынын башка тарыхый булактардан айырмасы алар социалдык маалыматты таратып, ичине бир канча түрдөгү тарыхый булактарды камтыйт. Гезиттерге бир эле убакта актуалдуу маалымат кабарлар менен бирге мыйзам актылары, расмий жана расмий эмес иш кагаздар, статистикалык документтер, мемуарлар жана башкалар басылып чыгарылат. Ошондой эле басма сөз материалдары мазмунуна карап бир канча спецификалык жанрларга бөлүнөт. Алар: маалыматтык, аналитикалык жана көркөм-публицистикалык.

Маалыматтык топко төмөнкүлөр кирет: заметка, отчет, репортаж, интервью. Булардын жалпы мүнөздөмөсү окуяны болгон факты жөнүндө так маалыматты берүүгө умтулгандыгында болуп саналат.

Кыскача билдирүүлөр - бул фактынын болгонун гана белгилеген нерсе. Анда маалымат өтө чектелүү болуп, эч кандай окуяга карата баа берүү учуру жок.

Отчет - окуяларды сүрөттөөдө, баяндоодо толук маалыматты (иш-чаранын сөздөрү мазмуну катышуучулардын саны жана аталышы) бергендиги менен айырмаланат. Отчет – көбүнчө маалыматтын минималдуу көлөмү олуттуу учурларды өткөрүп берүүнү талап кылган дипломатиялык

сүйлөшүүлөр, жолугушуулар, маанилүү коомдук иш-чараларды сүрөттөө үчүн колдонулат.

Аналитикалык жанрга корреспонденциялар, рецензиялар, көз караштар, макалалар кирет. Бул материалдардын негизги максаты - окуяны, фактыны гана чагылдырбастан автордун ошол болгон окуя жөнүндө көз карашын ой-жүгүртүүсүн дагы чагылдырат. Ушуга байланыштуу автордук интерпретация болгон окуянын фактысын баяндоодо салыштырмалуу биринчи орунга чыгат.

Биздин пикирибиз боюнча, мезгилдүү басма сөз булактарына жарыяланган, мазмуну жана көлөмү боюнча ар түрдүү болгон кабарлар, билдирүүлөр бири-бири менен айырмаланып турганы менен ошол эле мезгилде, мазмуну боюнча бири-бирин толуктаган өзгөчөлүккө да ээ.

Мезгилдүү басма сөз булактарына карата изилдөөлөрдө ар кандай аныктама түшүндүрмөлөр айтылып келет. Бирок гезиттеги материалдардын топтому жөнүндө окумуштуу М.Н. Черноморский гана “гезит материалдарынын курамы” – деген терминди колдонгон. Бир катар окумуштуу булактаануучулар гезиттерге тарыхый булак катары мүнөздөмө, түшүнүктөрдү кеңири берип, гезиттик материалдардын булактык өзгөчөлүгүнө карата түрдүү бааларын беришкен.¹⁶¹

Булактык бирдик катары бир чыгарылыштагы гезит эмес, гезиттеги ар бир публикация – булак катары каралат. Гезиттеги жарыяланган материалдарды изилдөөнүн булактаануучулук негизги маселеси дагы дал ушул көп кырдуу материалдардын бир тарыхый булакта: гезитте чагылдырылышы менен

¹⁶¹ *Селезнев М.С.* О классификации исторических источников в связи с построением курса источниковедения в вузах // Источниковедение истории советского периода. М., 1964. С. 320–342.

Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. М., 1970. С. 245; Панфилова А.М. Советская периодическая печать как исторический источник: Учеб.-метод. пособие. М., 1974. С. 7; *Источниковедение: Теория, история, метод. Источники российской истории: Учеб. пособие для гуманитарных специальностей / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. М., 2004. С. 451.*

Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. С. 243–247; Источниковедение истории СССР: Учеб. / Под ред. И.Д. Ковальченко. М., 1981. С. 325–338; Панфилова А.М. Указ. соч. С. 21–29.
Черноморский М.Н. Периодическая печать: Учеб. пособие по источниковедению истории СССР. М., 1956. С. 32.
Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М., 1975. С. 226. Там же. С. 226–227.

байланыштуу. Ал эми маалыматтык-кабардык булактардын баалуулугун бир канча аспектилер менен баалоого болот: биринчиден, алардын жеткиликтүүлүгү (гезиттин өзү жок болуп кеткен же болбосо жабык турган документтерди толуктап турат). Анткени, бир субъектинин колунда турган же болбосо алууга мүмкүн болбогон документти өтө кыска аралыкта коомчулукка жеткирүүгө болот. Экинчиден, изилдөөчү окумуштууга документалдык биринчи булактар жөнүндө маалымат берет жана изилдөөчүлөрдү маанилүү архивдик документтерди издеп табууга багыттайт.

Гезитте жарыяланган бардык булактардын же материалдардын барын тең документалдуу башкача айтканда чындыкты чагылдырган булак же материалдардын бар болушу мүмкүн эмес. Гезиттердеги маалыматтын тактыгын аныктоодо башка документтер же тарыхый булактар менен салыштыруу зарыл. Бирок, көпчүлүк учурда изилдөөчүдө мындай мүмкүнчүлүк болбогондуктан, гезиттеги маалыматка түздөн-түз шилтемелер берилип калат. Ошондуктан изилдөөчүнүн өзүндө изилдеп жаткан проблемасы боюнча билими жана жеке интуициясы башкача айтканда басма сөздөгү материалдар боюнча жалпы билими болуш керек.

Гезиттеги тексттин кароодо же андагы текст менен иштөөдө биринчи булакка карата жакындыгы автордун чынчылдык деңгээли менен гана байланыштырып кароого болбойт. Анткени автор маалыматты жазганга чейин канчалык деңгээлде өзүнө чек койду деген маселе жаралат.¹⁶² Мындан тышкары, текст, текстин маалыматка жакындык көлөмү, адатта, катуу алдын ала чектелген маалымат мейкиндиги үчүн гана берилет.

Жалпылап айтканда мезгилдүү басылмалар бир гана маалыматты таратууда, кабарларды жеткирүүдө түз гана мааниде эмес, ошол эле убакта кыйыр маанидеги баалуу маалыматты камтыйт. Ошондуктан, Аксы окуясын изилдөөдө окуяга кыйыр түрүндө байланышы бар маалыматтардын чагылдырылгандыгын байкоого болот. Анда изилденип жаткан мезгилдеги

¹⁶² [Рынков В.](http://polit.ru/article/2010/08/09/periodika/) Периодическая печать: место в системе исторических источников // <http://polit.ru/article/2010/08/09/periodika/>

бийликтин саясаты, мамлекетти башкаруудагы идеологиялык куралдар менен баалуулуктар, ага карата коомчулуктун көз карашы, окурмандардын ошол кездеги саясий системага карата мамилеси автордун көз карашы аркылуу берилгендигин байкоого болот. Буга далили катары бүгүнкү күндөгү бир нече окумуштуулар өздөрүнүн көз карашында соңку мезгилдин, азыркы доордун тарыхынын негизги бөлүгү прессада берилгендигин белгилешет.¹⁶³

Аксы окуясынын келип чыгышын жана себептерин ачып көрсөтүүдө массалык маалымат каражаттары, андагы жарыяланган материалдар жалпы изилдөөнүн жол-жоболорунун негизинде тарыхый илимий изилдөө ишинин ыкмасын иштеп чыгуу керектигин талап кылат. Аксы окуясын тарыхый жактан изилдөөдө массалык маалымат каражаттары аркылуу анда окуянын келип чыгуу себептерин, өбөлгөлөрү жана жүрүшү менен жыйынтыктарын кароого болот.

Бизге белгилүү болгондой аталган окуяга объективдүү баа берүүдө изилдөөнүн методологиялык проблемасы жана изилдөөдөгү жетектөөчү методологиялык жол-жоболор алдыңкы орунда турат. Ал эми окуянын өзү жана келип чыгышы тууралуу бүгүнкү күнгө чейин бирдиктүү көз караш жок болгондуктан, талаш-тартыш маселелерди жаратып келүүдө. Окумуштуулар рынок экономикасынын шартында социалдык-саясий багыттагы бир топ изилдөөлөрдү жүргүзүп келгени менен мындай изилдөөлөр адатта, бийлик, коом жана жеке инсандын пикири менен дал келбей калууда.

Соңку жаңы тарыхтагы бул окуя мезгилдүү басма сөз булактарында кеңири чагылдырылгандыктан, Кыргызстандагы саясий туруктуулук өзгөрүп турган мезгилде чыккан басылмаларды изилдөө бир жагынан кызыктуу, бир жагынан татаал жумуш. Анткени, изилдөөчү-тарыхчы өзүнүн мезгилиндеги идеологиянын шары менен түз айтылган сындардын ички жана тышкы маалыматтарына туруштук бере албай калат. XXI кылымдын башында коом өзү трансформацияланган сыяктуу эле массалык маалымат каражаттары дагы

¹⁶³ Олехнович Д. Особенности изучения периодической печати и устных сведений как исторического источника // <http://www.hist.bsu.by/konference/olexnovich.htm>

ошого дуушар болду. Ошондуктан ар тараптуу жана объективдүү маалыматты жакындан түшүнүш үчүн мезгилдүү басма сөз каражаттары менен саясий агымдардын идеялогиялык багытын салыштыруу керек. Мындай мезгилдүү басма сөз каражаттарындагы салыштыруу тарыхчынын ишмердүүлүгүнө кенен жол ачып берет. Изилдөөчү мезгилдүү басма сөз каражаттарындагы материалдарды изилдөөдө жана сын пикирлерге түз кароодо алдыдагы изилдеп жаткан суроолоруна жооп табуу менен бирге коом менен инсандын ортосундагы жана коомдогу индивид-бийлик мамилесин, ошол кездеги адамдын социалдык-психологиясын ачык көрсөтө алат.

Соңку мезгилдеги Кыргызстандын тарыхын булактаануучулук багытта мезгилдүү басма сөз каражаттарындагы материалдарды туура жана так анализдөө актуалдуу. Бирок, бүгүнкү күндө мезгилдүү басылмаларды баалуу тарыхый булак катары кароо талаш-тартышты жаратып, мындай булактардын топтомуна анализ жүргүзүү тарыхчы үчүн кыйынчылыктарды туудурууда. Мындай жагдайды бир нече факторлор менен түшүндүрүүгө болот. Биринчиден, мезгилдүү басылмалардагы материалдарды бир түрдө кароого, комплекстүү булак же түрдүү багыттагы булак катары жайгаштырууда атайын жыйынтыка келе элек. Мезгилдүү басылмалардын беттериндеги түрдүү жанрдагы текстердин жайгашуусунан улам изилдөөчү бир түрдүү комплекстүү булак катарында кароо маселесинен баш тартса В. М. Рынков газета-журналдагы ар бир жарыяланган баалуу макаланы алып кароону сунуштайт. Л. Н. Пушкарев, берилген ар түрдүү материалдардын баары бир түрдүү булак болуу менен, бирдей комплекске ээ маалыматтарды камтыганын көрүүгө болот дейт. Гезиттик материалды илимий айлампага киргизүүдө жогорудагы эки ыкманы тең пайдаланууга болот. Бирок, иштин алкагында окуя боюнча жарыкка чыккан материалдардын комплекси башкача айтканда, расмий жана оппозициялык маанайдагы гезиттерде жарыяланган макалалардын топтому алынат. Экинчиден, мезгилдүү басылмалардагы берилген текстердин аныктыгын кароо тарыхчы үчүн

алдыга коюлуучу маселе. Гезиттердеги жазылган материалдарга анализ жүргүзүү бул бир канча процедуралардан тургандыктан бул маселе боюнча постсоветтик доордогу Кыргызстан тарыхын басма сөз материалдарынын негизинде изилдөөдө, өз алдынча илимий изилдөөнүн проблемасы болуп алынган эмес жана мында газеттик материалдар жалпы мүнөздөгү илимий макалаларда гана берилген.

Гезиттик материалдарга анализ жасоодо берилген окуянын өзүнө эмес белгилүү бир социалдык топтордун кызыкчылыгына, алардын өз ара тирешүүсүнө, салгылашуусуна орун берилип, окуянын так өзүнө жана андагы карапайым адамдардын ролун, жергиликтүү элдин абалын толук ача албаган материалдар кездешет.

Эгемендик доордогу басма сөз каражаттары бир гана маанилик мазмундук жактан эмес саны жана позициясы боюнча дагы өзгөчөлүктөргө ээ. Анткени, басма сөз каражаттары сан жагынан динамикалык негизде өсүп турган. Ал эми мазмундук маанисин алып караганда дагы мамлекеттик же оппозициялык маанайдагы гана эмес, гезит ээлеринин, жеке бир канча адамдардын, саясатчылардын кызыкчылыктарын, мүдөөлөрүн көргөзгөн материалдар чыга баштаганы менен мүнөздүү. Ошондой эле гезиттер саны жана түрү боюнча чектелбегендиктен коомдун аң-сезимине таасирин тийгизип, маалыматтык талаада гезиттик материалдар негизги орунга чыкты. Маалыматтык талаада прессанын ролу 2010-жылдарга чейин өзүнүн ордун башка маалымат каражаттарынын арасында доминанттык кылып келди. Ал эми 2010-жылдан кийин негизги маалыматтык талаада маалымат каражаттарынын ичинен интернет булактары, маалыматтык сайттар алдыңкы орунга чыкты.

Гезиттик материалдардын жана эгемендик жылдардагы прессанын дагы өзгөчөлүгү бул анда ар бир гезиттин белгилүү бир саясий конъюктурага жараша гана бир беткей маалыматтарды тараткандыгы менен ошондой эле кабарды жазуудагы жана таратуудагы профессионализмдин төмөндүгү менен айырмаланат. Ошондой эле гезиттеги маалыматтар кескин айтылганы,

курчтугу, авторлорунун кесиптик сабатсыздыгы менен дагы айырмаланат. Өзгөчө болуп жаткан “ысык фактыларды” берүүдө бири-бирине чаташкан, окуялардын жүрүшүн жана каармандарды алмаштырып берүү убактысынын ирети менен берилбегендигин белгилөөгө болот. Бирок, кыргыз прессынын белгилүү бир окуяны чагылдырууда ар тараптуулугу, маалыматтардын берүүдө - жыштыгы менен айырмаланат. Көп кырдуу маалыматтардын берилиши жана анын мазмуну окуянын өзүнө карата саясий топтордун кызыкчылыгынын күрөшү күчтүү, татаал болгондугун көрүүгө болот. Мындан улам ошол кездеги кыргыз элитасынын жалпы абалын дагы байкоого негиз бар деп айтууга болот.

Дагы бир белгилөөчү жагдай газета – журналдар кайсы бир мезгил үчүн идеологияга каршы курал катары пайдаланылат. Андай маалыматтар дискуссияга анчалык ээ эмес, ал маалыматтардан оппоненттердин бири – бирине каршы пикирлерин ошондой эле жалган маалыматтарын да кезиктирүүгө болот. Ошондуктан басылмадагы материалдардан ачык көрсөтүлгөн маалыматты гана тандап алып кароого болот.

Аксы окуясынын тарыхын изилдөөдө массалык маалымат каражаттарындагы жарыяланган макалаларды “өкмөттүк жана оппозициялык” - деп бөлүп карабаганда: республикадагы бардык чыккан газеталардагы макалалар окуяны чагылдыруудагы объективдүүлүгү менен айырмаланбастан, ар түрдүү көз караштарга да ээ. Мезгилдүү басма сөз каражаттарынан Аксы окуясын чагылдырган гезиттерди так мамлекеттик же коомдук, бийликчил же оппозициячыл маанайда деп бөлүп коюуга болбойт. Анткени, алардын арасында эки жактан тең позициясын бирдей чагылдырган авторлордун макалалары да бар. Ошого карабастан мезгилдүү басма сөз каражаттары коомдук жана саясий түзүлүштү чагылдыруу менен маалыматты саясий күчтөр өздөрүнүн куралы катары пайдаланышып, прессы - бул ар кандай топтордун кызыкчылыгын коргогон курал болуп калды. Ошондой эле басылмалар формалдуу түрдө коомдук ойду чагылдырып, социумду манипуляциялап тургандыгын белгилөөгө болот. Ошондуктан

мезгилдүү басма сөз каражаттарындагы жарыяланган материалдарды тарыхый анализдөөнүн өзгөчө ыкмаларын жана механизмдерин кароо зарыл маселелерден. Мына ушундай жагдайдан улам Аксы окуясын изилдөөдөгү массалык маалымат каражаттарындагы жарыяланган макалаларды булактаануучулук багытта анализ жүргүзүүнүн өзгөчө ыкмасын талап кылууда. Андыктан массалык маалымат каражаты катары гезиттердин ишмердүүлүгүндөгү материалдардын булактаануучулук маселеси кароого туура келет.

Гезиттин ишмердүүлүгүнө байланышкан цензура маселеси коомдогу өзгөрүүлөрдү, идеологиялык жактан саясий күчтөрдүн жана коомчулуктун күрөшү катуу жүрүп турган кезде мезгилдүү басма сөздөрдү изилдөө татаал булактаануучулук жумуш болуп саналат. Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө окуяны чагылдырган маалыматтардын татаалдыгы менен кескин карама-каршылыктуу мүнөздө болушу булактаануучулук талдоону оор жолун талап кылды. Анткени, цензура маселеси - мамлекеттик расмий гезиттерге дагы эркин коомдук саясий гезиттерге дагы таасирин тийгизип турат. Ошондуктан, гезиттин идеологиялык багытына карата бир тараптуу жыйынтык чыгарууга болбойт. Бирок, расмий жана расмий эмес гезиттерде жарыяланган материалдардын мазмунуна карата, бири-бирине каршы антогонисттик саясий агымдарды чагылдырылышына карап, салыштырып талдоого болот.¹⁶⁴

Кыргызстандагы расмий жана коомдук-эркин гезиттерде дагы ушундай мазмундук өзгөчөлүктөр ачык байкалат. Айрыкча авторитардык режимдин күчөшү менен оппозициялык маанайдагы Аалам, Агым гезиттеринде бийликке карата кескин сөздөр айтыла баштаган. Ошол эле учурда расмий

¹⁶⁴Олехнович, Д. Особенности изучения периодической печати и устных сведений как исторического источника / Д. Олехнович // XXI век: актуальные проблемы исторической науки: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ. Минск, 15–16 апр. 2004 г. / Редкол.: В. Н. Сидорцов. (отв. ред.) и др. – Мн: БГУ, 2004. – С. 98–99

гезиттерде бийлик өкүлдөрүн ашкере мактап көтөрмөлөп жазылган макалалар дагы байма-бай жарыяланганын байкоого болот¹⁶⁵.

Окумуштуу изилдөөчүлөр мезгилдүү басма сөздүн маалыматты чагылдырууда эки негизги функциясын бөлүп көрсөтүшкөн: биринчиси, болуп жаткан реалдуулукту, чындыкты чагылдырышы; экинчиси, коомдо болуп жаткан окуялар жөнүндө көз караштардын коомдо калыптанышы.¹⁶⁶

Мындагы экинчи функция - Аксы окуясын изилдөөдө жарыкка чыккан материалдардын топтомун изилдеп жатып, чындыгында бул мезгилдүү басма сөз каражатындагы материалдардын экинчи функциясын ишке ашыраарын ачык байкай алабыз. Анткени, ошол учурда чыккан коомдук саясий гезиттер элдин, коомчулуктун аң-сезимин ойготуп, окуяга карата пикирдин калыптанышына алып келди. Айрыкча борбордон алыс турган аймактагы окуяларды өлкөнүн туш-тарабына жеткирүүдө жана бийликке карата өзгөчө пикирдин калыптанышына расмий эмес басылмалардын ролу жогору болгон.

Булактаанууда мезгилдүү басма сөз менен иштешүүнүн эки негизги жол-жобосу көрсөтүлүп жүрөт жана ар биринин өз алдынча булактаануучулук изилдөө өзгөчөлүгү бар. Биринчиси, мезгилдүү басма сөз органын бир бүтүн тарыхый булак катары (бир тема катары) изилдөө. Экинчиси, мезгилдүү басма сөздөн б.а. белгилүү бир басылмадан өзүнчө тексттерди издөө. Тема боюнча өзүнчө тексттерди изилдөө. Бул учурда бир гезиттик орган эмес, бир канча басылмалардагы тексттер тарыхый булак катары изилденет. Ошол эле мезгилде бул эки жобону бирибиринен бөлүп кароого жана карама-каршы койууга болбойт.¹⁶⁷

Аксы окуясын изилдөөдө мезгилдүү басма сөз каражаттарында жарыяланган материалдардын тарыхый булак катары мааниси өзгөчө экендигин белгилөө менен окуяны коомдун терең катмарына жеткирүүдө

¹⁶⁵ 2000-2005-жылдар аралыгындагы жарыкка чыккан Агым, Аалам, Кыргыз Туусу, Эркин Тоо гезиттеринин сандары

¹⁶⁶ Черненко Е.В. Образ постсоветской России в немецком еженедельном иллюстрированном журнале «Шпигель» (источниковедческое исследование). АВТОРЕФЕРАТ диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук Москва – 2009 10-11-б

¹⁶⁷ Дмитриев С.С. Периодическая печать / Источниковедение истории СССР. Под ред. И.Д. Ковальченко. М., 1981. С. 223-224.

жана коомдук аң-сезимди калыптандырууда газеталардын ролу жогору болгон. Айрыкча, саясий окуяларды: бийлик менен оппозициянын ортосундагы мамилелерин жана алардын өз алдынча аракеттерин чагылдырууда гезиттер өзгөчө орунду ээлейт.

Гезиттердеги материалдарды изилдөөдө жана тарыхый булак катары колдонууда, калыбына келтирүүдө таанып билүү каражаты катары илимий айлампага киргизээрден мурда анын булак катары өзгөчөлүгүнө токтолуп кетсек.

Мезгилдүү басма сөз булар – мезгил мезгили менен узак убакыттын аралыгында жарыкка чыгуучу; аткарган кызматы боюнча коомдук пикирди калыптандыруучу жана жаратуучу; мамлекеттин идеологиялык векторун жана анын таасирин коомдо көрсөтүүгө багытталган; башкаруу системасы менен байланышты түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон тарыхый булактардын түрү болуп саналат¹⁶⁸.

Мезгилдүү басылмалар - коомдогу жайылтылган материалдар болуп эсептелинет. Буларды жайылтууда мазмуну жана көлөмү жагынан эки түргө бөлүп каралат. Биринчиси, жарыкка чыкчу маалыматты бастыруу менен анын санын типографиялык ыкмада көбөйтүү. Экинчиден, басылмалар белгилүү бир убакытта кайрадан жаңы маалыматтарды камтуу менен жарык көрөт. Мисалы, күн сайын, жума сайын, айына бир чыгуучу басылмалар.

Мезгилдүү басма сөз каражаттары үч түрдүү топторго бөлүнөт: гезиттер, журналдар жана илимий коомчулуктун ишмердүүлүгүн чагылдырган мезгил-мезгили менен жарыкка чыгып турган басылмалар. Аксы окуясынын булактаануучулук маселесин карап жатып, мезгилдүү басма сөз каражаттарынын ичинен гезиттерди окуяны чагылдыруу өзгөчөлүгү жана жарыяланган материалдардын булак катары потенциалы, деңгээли каралат.

Мезгилдүү басма сөз каражаттары (МБСК) көп кырдуу жана кенен тематикада жарыяланган материалдардын арасынан татаал формадагы

¹⁶⁸ Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И.Н.Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева. - М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. - 702 с.

тарыхый булактарды колдонуп пайдаланууда түрдүү ыкмаларды жана мамилени талап кылат. Алсак, эгемендүүлүктү алган жылдардан тарта мезгилдүү басылмалардын саны арбып, түрдүү аталыштагы гезиттер жарык көргөн. Мамлекеттик гезиттердин өсүүсү бул мезгилде анча көрүнбөйт тескерисинче жеке менчик гезиттер көбөйүп алардагы маалыматтар саясий багыттагы материалды камтыган. Анткени, гезиттердин негизги максаты пайда көрүү ошондой эле маалыматты түрдүү экономикалык, турмуштук маалыматтар менен толуктап, басылмалар аркылуу акча табуу болгон. Бирок, финансылык каражатка ээ болуп же пайда табуу гезиттердин негизги максаты болгону менен ошол учурда анын коомдук пикирди жаратуудагы жана мамлекеттик идеологияны таратуу функциясы артта калган эмес. Башкача айтканда гезиттер жөн гана жарыяланган маалыматты сатып пайда көрбөстөн ошол эле учурда коомдук пикирди жаратууда өзгөчө орунда турган. Бул багытта айрыкча ошол мезгилде чыгып турган оппозициялык маанайдагы гезиттерди айтууга болот. Алар коомдук пикирди жаратууда өзгөчө орунда турган деп айтууга мүмкүн. Мисалы, коомчулук, карапайым эл бийликке карата кескин түрдө айтылган сын пикирлерди оппозициялык маанайдагы гезиттерден окуй алышкан жана бийликке карата ишенбөөчүлүк көз караштарын ачык билдиришкен. Ушул жерде белгилей кетүүчү жагдай, коомдук гезиттердеги жарыяланып жаткан материалдарга карата цензура маселеси келип чыгат.

Гезиттердин экинчи багыттагы материалдарды чагылдырган тобу расмий же мамлекеттик, өкмөттүк басылмаларды алууга болот. Мамлекеттик идеологияны жүзөгө ашырууда дал ушул багыттагы гезиттердин аткарган кызматы жогору болгон. Анткени, Кыргызстандагы расмий статуска ээ болгон гезиттерде мамлекеттик идеология, өлкөнүн бүтүндүгү, элдин ынтымагы үчүн бүтүндүк, көз карандысыздык сыяктуу идеалар кайра-кайра жарыяланып, таратылып турган. Бирок, аталган топтогу гезиттерде өлкөдөгү кырдаалга объективдүү баа берилбестен, бир жактуу гана бийликтеги адамдардын көз карашын, алардын пикирлерин байма-бай жарыяланып

турган. Натыйжада коомчулук бул гезиттерге карата ишенимин жоготуп, алардын окумдуулугун төмөндөткөн.

Массалык маалымат каражаттарын изилдөөдө салттык ыкманын негизинде библиографиялык жана тарыхый адабий ыкманы колдонууга болот. Библиографиялык ыкмада периодикалык басылмалардын бардык санын жана так номерин карап, ал эми тарыхый-адабий ыкма менен басылманын аталышын, редакторун, авторун, материалдын тематикасын, жанрын, коомдук – саясий багытын кароого мүмкүн.

Аксы окуясын чагылдырган мезгилдүү басылмаларды салттык ыкманын негизинде тарыхый булак катары ийгиликтүү пайдаланууда биринчиден, бардык газета журналдардагы Аксы окуясына тиешелүү жарыяланган материалдарды таамай, кылдат, тикеден-тике тиешелүүсүн же кайсы бир деңгээлде тиешелүүсүн карап чыгуу зарыл. Андыктан материалдардын баарын же изилденүүчү объектиге тиешелүүсүн, башкача айтканда жалпы материалды бөлүмү, корреспонденти, автордун көрсөтүүсүндөгү кабарлардын аталышы жана жанры (рубрикасы) боюнча атайын бөлүккө бөлүп алуу керек. Экинчиден, системалап, тематикасын топтоп (группировкалап), фактылардын жалпылыгын ачып көрсөтүү зарыл. Башкы багытты жана изилденүүчү же изилденүүгө тиешелүү суроолорду бөлүп алуу менен материалдарды системалоо аркылуу изилденип жаткан аспекти тереңдеп изилдөөгө болот. Ошондуктан өлкөбүздө жарык көргөн гезиттерди *оппозициялык* жана *позициялык* деп бөлүп карап, андагы темага тиешелүү материалдардын тематикасына көңүл буруп, макаланын бөлүгүн (рубрикасын) *атайын жарык көргөн (учкай)* материалдар, *кыска маалымат катары жарыяланган* материалдар, окуя тууралуу *мыйзамдардын жарыяланышы* жана окуяга карата *кайрылуулар* деп бөлүп алууга мүмкүн.

2002-жылдагы Аксы окуясын чагылдырууда Кыргызстандык массалык маалымат каражаттарынын ичинен мамлекеттик жана оппозициялык позициядагы газеталардын ролун белгилөөдө: биринчиден, ал маалымат бурчу булак, экинчиден массалык маалымат каражаттары коомдун аң-

сезимин калыптандыруу менен бирге базар экономикасынын шартында каражат талап кылынат. Кыргызстандагы мамлекеттик, коомдук жана жеке менчик газеталарды алып караганда, мамлекеттик газета жана журналдар республикалык казынадан каржылангандыктан эл арасына таралуу маселеси актуалдуу болбостон, өлкөдөгү болуп жаткан ар кандай коомдун бардык сферасындагы маалыматтарды жайылтуу негизги максаттарынан болуп саналган.

Жогоруда айтылгандарга таянып, тиражы жана сапаты жагынан оппозициялык маанайдагы газеталар мамлекеттик газеталардан айырмаланып аз болсо да маалымат жагынан коомго тийгизген таасири чоң экендигин белгилеп өтүү зарыл. Ошондуктан, коомдук аң сезимди калыптандырууда жеке менчик же өкмөттүк эмес газеталар калктын терең катмарынын кызыкчылыгын эске алуу менен материалдар жарыялангандыктан, коомдук аң сезимди калыптандырууда чечүүчү ролду ойнойт. Аксы окуясын чагылдыруу боюнча маалымат жаатында да ушундай абал болуп, оппозициялык жана позициялык гезиттердин ролу жогору болгон.

Булактаануучулук багытта, эки багыттагы позициялык жана оппозициялык 2000-2010-жж. газеталарды салыштырууда жана анализ жүргүзүүдө жөнөкөй эле газеталардын сандык өсүшүн салыштырып отуруп, оппозициялык маанайдагы гезит - журналдардын өскөнүн көрүүгө болот. Ал эми ошол эле газеталардын тиражынын динамикасын салыштырууда жеке менчик газеталардын кескин өнүккөнү көрүнүп турат. Алсак, ошол мезгилдеги окуяны байма-бай чагылдырып турган оппозициялык “Агым” газетасынын сандык тиражы 10000, ал эми өкмөттүк “Кыргыз Туусу” газетасынын сандык тиражы 7000ди көрсөттү. Газеталардын региондорго таралышын карап көргөндө, областтардын, райондордун деңгээлинде газеталар базарларда товар катары сатылган. Мындай гезиттер албетте көркөм жасалышы, курч материалдардын жазылышы боюнча базардагы жеке менчик товар катары каралган оппозициялык газеталардын өтүмдүүлүгү

арбын. Өтүмдүүлүктү камсыз кылыш үчүн да оппозициялык маанайдагы газеталар 3-4-беттерин калкты кызыктыра турган маалыматтарды жарыялап турган. Мында белгилей кетүүчү жагдай, айыл жергесиндеги калктын тургундары дээрлик газета сатып алган эмес, бирок газеталар региондордо окулгандан кийин керектелүүчү товар катарында экинчи колго өтүп турган. Ал эми мамлекеттик газеталар болсо мугалимдерге, мамлекеттик кызматкерлерге жана ар кандай уюмдарга, дээрлик мамлекеттик каттоо аркылуу милдеттендирилип таратылган.

Мамлекеттик басылмалардын арасынан аймактык басылмаларда да материалдар жарыкка чыгып андагы материалдар аймактын түрдүү сферасындагы маалыматтарды камтып, милдеттүү түрдө мамлекеттик кызматтарда иштегендерге таратылып берилген. Бирок аймактык гезиттер Аксы окуясын оппозициялык маанайдагы гезиттердей материалдарды чагылдыра албагандыгы менен айырмаланат. Алсак, Жала-Абад обласынын жергиликтүү “Аймак” гезити 1991-жылдын апрель айынан тарта жарыкка чыгып келсе, Аксы окуясын чагылдырган материалдар 2002-жылдын 9-январындагы № 2 (473) санында окуя жана факт “Депутат А. Бекназаров неге кармалды?”¹⁶⁹ деген аталыштагы алгачкы жолу окуя жөнүндө материалы жарыкка чыккан. Окуяны андан ары август айына чейин түрдүү аталышта жана түрдүү мазмунда чагылдырган. Белгилей кетүүчү нерсе бул гезит облустук деңгээлде жумасына 2, айрым учурларда 1 жолудан чыгып позициялык гезит болуп эсептелинет. Ошондуктан мындагы берилген маалыматтар бийликтин оюн жана республикалык “кыргыз Туусу” газетасынын айрым макалаларын¹⁷⁰ берип турган. Андагы жарыяланган маалыматтарды төмөнкү таблица менен көрүүгө болот:

Коомдук-саясий “Акыйкат”- 2002-ж.

Таблица №2

№	Гезиттин саны	Макаланын аталышы	Автору	Жарыяланган бети	Мазмуну
---	---------------	-------------------	--------	------------------	---------

¹⁶⁹ С. Стамбеков, О. Карасартов “Депутат А. Бекназаров неге кармалды?” //Акыйкат №2(473), 2002-ж,1-2-б

¹⁷⁰ Тентимишев М “Бир депутат камалганга кейийбиз...” //Акыйкат №9, 2002-ж, 1-2 б.

1	2(473) 9-январь	Депутат А. Бекназаров неге кармалды?	С. Стамбеков О. Карасатов	1-2	5-январда А.Бдун камакка алынышы, облпрокурор З. Кудайбергенов прес-конф.өткөн.
2	5 (476) 18-январь	-А. Бекназаров кылмышкерби, баатырбы?	К. Токтогулов.	1-2	
		-Бекназаровду бекер эле камаштыбы?	Абды Самат	2	
3	6 (477) 23-январь	Аксы Кыргызстандын көңүл борборунда. Эне үчүн?	С. Байматов	1	
4	9 (480) 1-февраль	-Кедейчиликтен чыгуунун Аксыдагы жолу	С. Стамбеков	1	
		-Бир депутат камалганга кейийбиз...	М. Тентимишев , “Кыргыз туусу”	2	
5	23-24 (494-495) 21-март	-Жалал-Абад облусунун Аксы районундагы окуяларга байланыштуу КРнын президенти А. Акаевдин кайрылуусу		1-2	Элди ынтымакка чакыруу.
		-Аксыдагы жолугушуу үзүрлүү болду	Обл.адм.пре сс-кызматы	2	
		-Баарынан кымбаты	“Кабар”	2	Премьер мин.-К. Бакиев, ИИМ-Т.

		элдин тынчтыгы			Акматалиев, ген.прок. Ч Абышкаев пресс- конф.
		-Ачууга алдырбайлы!Акыл- эс менен чечели. Момун мусулман зомбулукка барбайт	З. Жамашев эл аксакалы Дилмурат ажы Орозов обл.мусулм. казысы	2	Элди биримдикке чакыруу
		-А. Бекназаров убактылуу бошотулду	“Акыйкат- пресс”	2	
6	27 (498) 3-апрель	Дүбүрт: Аксыдан кино тартылабы	“Акыйкат- пресс”	1	Депутат д. Садырбаевдин Аксы окуясы тартылган 45 мүнөттүк видео тасма
		ЖК депутаттарынын КРнын элине кайрылуусу	ЖК депутаттары	2	Элди ынтымакка чакыруу, мамлекеттик комиссия түзүү
7	28 (499) 5-апрель	Элди бөлүп жаруу эмес аны бириктирүү керек Алаамат айтып келбейт, Аксы окуялары муну аныктады “Алтын мурас” кайрылат	Жалил Сапаров А. Бекилов “акыйкат”	1 2 2	Ынтымакка чакыруу жана жазгы иштер менен алектенүү Аксакалдардын кайрылуусу
8	29 (500) 10-апрель	Алаамат айтып келбейт, Аксы окуялары муну	А. Бекилов	1-2	

		аныктады			
9	30 (501) 12-апрель	Ынтымак болсо эл өсөт		1,3-б	КРнын президенти А. Акаевдин 2002-ж.10-апрелинде Аксы районунун активи жана аксакалдар менен жолугушуудагы сөзү.
10	40 (511) 17-май	Саясатка да сабыр керек	С. Жолчубеков	1	Пикетчилерди, жол тоскондорду таратуу
11	47 (518) 12-июнь	Таш-Көмүрдө кандай иш болду?	“Акыйкат-пресс”	1	
		Дин өкүлдөрү менен масилет	“Акыйкат-пресс”	1	Аксы окуясынын тегерегиндеги окуялар ж.до сүйлөшүлүп элге кайрылуу жасады
12	49 (520) 19-июнь	Ынтымагы бар элдин, бак-таалайы ачылат. Ынтымагы жок элдин, тапканы бекер чачылат		1	Элди жүрүш жасабоого чакырат
		Акыл жүгүртөлүчү, адамзаада!		1	Акыйкат гезитине элден түшкөн кайрылуулар жарык коргон. Элдин тынчтыгы үчүн.
13	50 (521) 21-июнь	Келишти. Көрүштү. Жарымы кетишти...	А. Арстанбаев	1	Таш-Көмүрдөн атайын жүрүш менен келишкендер
		Аксы окуясы адам укугун жараттыбы, же адам укугу аксы окуясын жараттыбы?	С. Абдукеримов	3	

14	51-52 (522-523) 26-июнь	Аптапка сызгырылган саясат Аксы окуясы адам укугун	А. Арстанбаев	1-2 3	
		жараттыбы, же адам укугу аксы окуясын жараттыбы?	С. Абдукеримо в		Экинчи макала аксылыктардын айланасында Кыргызстан –адам укуктарынын олкосү тууралуу
15	53 (524) 3-июль	Азимбек кантип акталды	И. Токтогулов	1,3-б	Сот процессин кабарлайт
16	54 (525) 5-июль	“Бүгүн республикабыз Аксы окуясына чейинки республика эмес”	А. Пазылов	1-2	КРнын премьер- министри Н. Танаевке “Кыргыз туусунун” суроолору
		Мунапыс чыкты, натыйжа кандай	С. Жолчубеков	1-2	Аксы окуясы боюнча кабыл алынган мунапыс тууралуу
17	55 (526) 10-июль	Мунапыс: керкибизди да, кемтигибизди да кечиришели	С. Абдукеримо в акыйкаттын саясий баяндамачы сы	1	
18	58 (529) 19-июль	Диалогду каалабагандар диалогу	Абды Самат	1	
		Телерадиону тегиз угабызбы?	С. Абдукеримо в	1	
19	59 (530) 24-июль	Аксынын балдары Ысык-Көлдө эс алат	Акыйкат- пресс	1	Жабыр тарткандардан 20 бала эс алат.

20	60-61 (531-532) 26-июль	Из страниц центральных газет: Без закона нет страны	С. Кронин ("СК")	1	
21	66-67 (537-538) 16-август	Президент Аксыда болду	Расмий кабар	1	
22	68 (539) 21-август	Азимбек жаңы өкмөттү колдоп, премьер-министрге ырахмат айтты	О. Карасартов обл.адм.прес с катчысы	1,4	
23	69 (540) 23-август	Президент төрт кишинин талабы менен отставкага кетпейт!	Акыйкат	1-2	Президенттин азыркы абал жөнүндө...
		Спикер эл аралап	О. Карасартов	1	

Жогорудагы келтирилген таблицага таянып, облустук деңгээлдеги "Акыйкат" гезитинде окуя тууралуу маалымат негизинен байма-бай чагылдырылганын белгилөөгө болот. Мындагы келтирилген материалдар жалпысынан 40тан ашуун (айрым гезиттердин архивде саны жок) макала жарыяланган. Тематикасы жагынан окуяны көбүнчө пресс-кабар катары жарыялашкан жана бир нече кайрылуулар менен берилген. Кайрылуулардын мааниси элди ынтымакка чакыруу менен бийликтин позициясын билдирип турган. Темасынын аталышы менен анализдеп келгенде түрдүүлүгүн учуротууга болот. Анткени макаланын автору бир адам болбогон. Ушундан улам мааниси да түрдүү көз карашта берилген.

Газета-журналдардагы материалдарга булактаануучулук анализ жүргүзүүнүн дагы бир ыкмасы катары ар түрдүү басылмалардагы материалдарды башка бир булактар менен болжолдуу салыштырып кароого болот. Мындай салыштырып кароодо материалдын чындыгын жана

жеткиликтүүлүгүн билүү зарыл. Ал үчүн жарыяланган материалдын мүнөзүн аныктоого туура келет. Эгерде жарыяланган материал сын пикирге ээ болсо, анын баалуулугу, жеткиликтүүлүгү да сын пикирге ээ булак катарындагы газета жана журналга кирип калат. Эгер материал позитивдүү, оң болсо, жарыяланган материалдын баалуулугун гана эске албастан редакциянын мамилесин да эске алуу керек. Анткени, оң таасирге ээ болуусу материалдын түздөн-түз, терең жана сапаттуулугу менен анын маалыматты камтыгандыгында. Ошондуктан газетадагы материалдын кандай берилгендигин анализдөөдө маалыматты берүүдөгү тажырыйбага ээ экендигин, ушул же башка иш чара эффективдүү баалангандыгын, салыштыруу менен жыйынтыктоо керек.

Массалык маалымат каражаттары Аксы окуясын чагылдырууда окуя тууралуу маалыматтарды март, апрель, май айларында өзгөчө көп санда чагылдырып келген. Алсак, окуянын чыгышына шылтоо болгон депутат А.Бекназаровдун камакка алынышы, сот жараяны тууралуу маалыматтар январь айынан башталып, калкка таралып турса дагы март айындагы Аксыда болгон трагедия ММКда күндүн темасына айланып, ал жөнүндө маалымат-кабарлар басымдуулук кылган. Анткени, А.Бекназаровдун камакка алынышы бийликтик жана оппозициялык маанайдагы гезиттердин бири-бири менен болгон кайым-айтышууларын жарыялаган макалалары элди алдоого гана карата басылган басылмалардай болуп калып, 17-марттагы окуя бийликчил гезиттердин мурункудай оппозиция менен беттешүүсүн токтотуп, окуянын негизги өңүн берүү менен алмаштырылат. Мындай материалдар бийликчил гезиттер үчүн апрель айларына чейин гана созулган жана бул эки элдешкиз топтогу гезиттердин материалдары, кайрадан бири-бирин сыңдоосу уланып жүрүп отурган. Демек, мындай эки маанайдагы гезиттердин окуя тууралуу материалдарды чагылдыруусу март, апрель, май айларында жогорку деңгээлге өскөн. Анткени окуянын негизги өзөгү ушул айларды түзөт. Ал эми калган айлардагы материалдар башка нукка бурулуп, мазмуну негизги өзөктү түзбөйт.

Жогорудагыга мисал кылып оппозициялык жана позициялык маанайдагы газеталар 2002-жылдын март, апрель, май айларындагы сандарында окуяга байланышкан макалаларды жана кыскача кабарларды чагылдыруусунун динамикасын жана интенсивностун карап көрөлү:

Таблица №3

Газетанын аталышы	МАРТ	АПРЕЛЬ	МАЙ
Мамлекеттик жана өкмөттүк гезиттер			
Эркин Тоо	10	27	11
Кыргыз Туусу	24	36	10
Слова Кыргызстана	9	7	6
Коомдук-саясий гезиттер			
Агым	<i>№17-25сандары 64</i>	<i>№26-34сандары 94</i>	<i>№35-42 сандары 82</i>
Аалам	<i>17 №8-11</i>	<i>28 №12-16</i>	<i>20 №16-20</i>
Заман Кыргызстан	2	6	4
Дело №	<i>10 №9-11</i>	<i>10 №12-15</i>	<i>7 №16-19</i>

Таблица көрсөткөндөй маалыматты чагылдырууда оппозициялык газеталар ар тараптуу чагылдырса ал эми мамлекеттик газеталар бир тараптуу, көпчүлүк учурда элди ынтымакка чакыруу, оппозициялык гезиттерде чагылдырылган макалаларды сыңдоо¹⁷¹ жана окуяны жаап жашыруу максатында жарыяланган материалдар басылып чыккан¹⁷². Ошону менен катар эле Аксы окуясын саясий курал катары колдонууну да көздөгөн макалалар кездешип, анда макаланын мааниси негизинен келечекке карай бурулган¹⁷³. Ошондой эле окуя болуп жаткан мезгилдеги (март айындагы) жана апрель, май айындагы жарыяланган макалалардын сандык өзгөчөлүгүнө токтолууда (таблицада көрүнүп тургандай) бул шарттуу түрдө белгиленген

¹⁷¹ Айткылачыата салтта бар беле “Дүжүр чал” деп карыларын жериген. //Кыргыз Туусу №25.

¹⁷² Мадумаровду “мат” кылган Кочкоров.//Кыргыз Туусу №18, 2002-ж.

¹⁷³ Кыргызстан коогалаңдын эпицентри болобу? // Аалам №20, 2002-ж.

үч айдын ичинен апрель айында мурдагыга жана кийинки айга салыштырмалуу макалалардын саны көп болгондугу байкалат. Анткени бул мезгилде бийлик менен элдин ортосундагы чыңалуунун тирешинин өнүккөн мезгилине туура келет.

Аксы окуясын чагылдыруу канчалык деңгээлде кандай багытта жүргөндүгүн анализдеш үчүн макаланын аталышын талдап бир канча категория-түшүнүктөргө бөлүү менен салыштырууга болот. Анткени, газеталардагы кандай гана жарыяланган макала болбосун окурмандарды аталышы менен кызыктырат. Мамлекеттик газеталардагы жарыяланган макалалар, кыскача кабарлар элди ынтымакка чакыруучу кайрылууларды: “Иштин ак карасын бир ууч саясатчылар эмес, сот гана аныкташ керек”, “ачууга алдырбай ынтымакка келели”, “чоочулоого себеп жок”, “ынтымак ырашкерликти жана сабырдуулукту сактайлы”, “сабырдын түбү сары алтын”, “саясий куйтулук ынтымакка доо кетирет”¹⁷⁴ ж.б темалары менен окуяны бийликтин максатына ылайыктуу жарыялашкан. Ал эми окуяны чагылдырууда 2002-жылдагы жарыяланган макалалар басымдуулук кылып, кийинки мезгилдерде бул темага болгон көз-караштар улам өзгөрүп турган. Ошондуктан категория-түшүнүктөргө бөлүүдө 2002-жылдын март, апрель, май айларындагы оппозициялык газеталардагы жарыяланган макалаларды мисал катары төмөнкү таблицадан көрүүгө болот:

Таблица №4

“А. Бекназаров”	22 макала
“Кербен, Аксы окуясы, атылган ок, төгүлгөн кан”	76 макала
“Ак үй, бийлик, президент жана коом”	52 макала
“Үзөңгү Кууш, чек ара, жер”	27 макала

Мындагы келтирилген категория-түшүнүктөрдөн улам оппозициялык маанайдагы маалыматтар бул окуяны ар кыл тараптан чагылдырылгандыгын

¹⁷⁴ Эркин Тоо, Кыргыз Туусу газеталарынын март айындагы сандары

көрсөттү. Мындан сырткары куйкум сөздүү ырлар¹⁷⁵, аскиялар¹⁷⁶, чет мамлекеттиктердин берген баасын¹⁷⁷, саясий лидерлердин көз караштарын¹⁷⁸ билдирген макалалар, кыскача кабарлар да жарыяланып турган. Ошондуктан аналитикалык же кыскача кабарлар аркылуу берилген материалда илимий-тарыхый маалыматтардын камтылгандыгын кароодо аларда жарыяланган маалымат тереңирээк изилдөөнү талап кылат. Мезгилдүү басылмаларда жарыяланган материалга карата коомдун реакциясын, баасын эске алуу да зарыл маселелерден.

Мына ушундай жагдайдан улам Аксы окуясын изилдөөдөгү массалык маалымат каражаттарындагы жарыяланган макалалар булактаануучулук багытта анализ жүргүзүүнүн өзгөчө ыкмасын талап кылат. Ошондой эле коомдук – саясий багыттагы басылмалар окуяларды түз мааниде чагылдыруусу менен айырмаланат. Мисалы “Агым”, “Республика” газеталары алардын негиздөөчүлөрүнүн формалдуу көз караштарынан чыга алган эмес. Агым жана Республика гезиттеринин формалдуу түрдө ар кандай саясий топтордун кызыкчылыктарын беришкен эмес. Ал эми мамлекеттик “Кыргыз Туусу”, “Слово Кыргызстана”, “Эркин Тоо” гезиттери республиканын бийлик органдарыныкы болгондуктан андагы жарыяланган материалдар бир тараптуу болгон. Эгерде Аксы окуясынын мисалында гезиттердеги материалдарды окуяны чагылдыруу деңгээлиндеги маселесин алсак, анда окуя жүрүп жаткан мезгилде жарык көргөн макалалар өзүнүн курчтугу жана окуянын өз учурунда баяндап берүүсү менен айырмаланган. Ал эми убакыттын өтүшү менен материалдарда окуянын чагылдырылышы төмөндөп, же болбосо дээрлик жокко эсе болуу менен, башка мазмундагы макалаларда фрагментардык гана мүнөздө чагылдырылат. Анткени, XXI кылымда базар эканомикасынын шартында гезиттерди сатып өткөрүү жана реализациялоо ишинин негизги маселеге айланганын эске алуу керек. Андан сырткары мурдагыдай системалуу түрдө жазылуу жок болгондуктан,

¹⁷⁵ Тескери учкан жагалмай //Агым №27. 2002-ж.

¹⁷⁶ Аалам аскиясы: АКШ Аксыны бомбалайт.//Аалам №8, 2002-ж

¹⁷⁷ Сырттан бизге сын көз салышууда.//Агым№41,2002-ж.

¹⁷⁸ Эркебаев менен Султанов кыйкырышып, Аксыга байланыштуу каникул жарыялады.// Агым№32, 2002-ж.

макаланын заказчиктери тарабынан курал катары өздөрү сатып алып турган. Мындай бекер таратуунун негизинде маалыматтын таралуу ареалы кеңейген бирок, ал саясий заказ болгондуктан ага карата атайын суроо талаптын же маалыматтын чындыгына карата окурмандардын баалоо деңгээли жоголгон.

Гезиттердин эгемендүүлүк жылдардагы өзүн-өзү каржылоосу бул өтө саясатташкан мазмундагы макала, кабарлар билдирүүлөрдүн көбөйүшүнө түздөн-түз шарт түзгөн. Саясий багыттагы гезиттин өзү калктын аң-сезимин дагы ошол нукка буруп, негизги коомдук аң-сезимди калыптандыруучу фактор болуп калды. Бул бийликтен сырткары турган коомду өтө күчтүү саясатташтырууга алып келди. Мамлекеттик бийлик органдарынын жүргүзгөн саясаты анын ичинде ири талаш-тартышты жараткан Үзөнгү-Кууш маселесине байланыштуу материалдар абдан көп жана үзгүлтүксүз түрдө берилип турду. Бул мезгилде борбордук бийлик органдарынын жана борбордогу чыгуучу мезгилдүү басма сөз каражаттарынын мазмуну дагы, материалдары дагы бир беткей чыга баштады. Анткени жергиликтүү басма сөз каражаттары ошол кездеги болуп жаткан окуяны бийликтин цензурасынан алыс чыгып жарыялай алган эмес. Буга себеп катары анын ошол аймактагы ролу жана окурмандардын ага болгон суроо-талабын көрсөтүүгө болот. Ошондой эле Аксы окуясы өлкөдөгү биринчи жолу бийлик менен элдин ортосундагы кандуу тиреш болгондуктан, ага коомчулук жана массалык маалымат каражаттары абдан көңүл бурушкан. Эл менен оппозициянын ортосундагы мындай тирешүү, же саясатчылардын карапайым калкты саясий курал катары колдонушу, анын натыйжасынын тескери болушу коомчулуктун көңүлүн өз кезегинде абдан буруп турган.

Жыйынтыктап айтканда Аксы окуясын чагылдырган басма сөз каражаттарын изилдөө ыкмасына жана андагы материалдарга баа берүүдө *салттык* жана *спецификалык* формалар менен бирге ушул багыттагы тарыхый булактардын комплексин изилдөөдө *диахрондук* жана *синхрондук* анализди айкалыштыруу жолун колдонуу керек. Бул багыттагы тарыхый булакты илимий айлампага киргизүүдө тарыхый – илимий методдорду гана

колдонбостон *лингвистиканын* дагы ыкмаларын колдонуу зарыл. Булактаануучулук анализде мезгилдүү басма сөз материалдарын анализдөө процедурасы бир катар төмөнкүдөй илимий изилдөө деңгээлин кароого болот:

1. Республикалык жана чет өлкөлүк конкреттүү материалдарды изилдөөдө республикадагы кыргыз тилдүү гезиттерге компаративдик изилдөөнү жүргүзүү керек. Анда ички жана сырткы маалыматтар билдирүү иретинде берилип турган. Мезгилдүү басма сөз каражаттарындагы материалдарга анализ жүргүзүүдө жарыяланган макаланы болжолдуу түрдө мазмунуна, автордун чагылдырган материалынын мазмуна карата бөлүп алып талдоо жалпы маалыматтык талаада Аксы окуясы тууралуу берилген маалыматтар, сюжеттер окуянын алгачкы күндөрүнөн тартып бир жыл аралыгына чейинки материалдарды бөлүп алып изилдөөгө болот.

2. Диохроникалык анализ жүргүзүүдө ар бир басылмадагы (газета, журнал ж.б) материалдар коомдук-саясий, финансы-экономикалык жана идеологиялык жактан бирдей эволюцияга ээ.

3. Тарыхый-салыштырмалуулук ыкманы колдонууга болот. Ар түрдүү басылмалардагы материалдарды синхроникалык салыштыруу менен карама-каршы жана бир жактуу семантикалык талдоо жүргүзүп берилген тексттерди жана сюжеттерди диохроникалык контексте - катышуучулардын окуяны эскерүүлөрү “интервью” жана башкаларды кароого мүмкүн. Ал үчүн материалдарды төмөнкүдөй бир нече баскычта бөлүп алып талдоого болот:

- Маалымат талаасындагы бардык фактылар жана сюжеттер;
- Оппозициялык маанайдагы гезиттердеги факты жана сюжеттер;
- Мамлекеттик басылмалардагы фактылар жана сюжеттер;
- Жергиликтүү, райондук жана областык басылмалардагы фактылар жана сюжеттер;

Ар бир көрсөтүлгөн баскычты талдоодо мезгилдүү басма сөз каражаттарындагы материалдарга булактаануучулук багытта изилдөө жүргүзүүгө болот. Анткени, өлкөнүн акыркы эгемендикке ээ болгон

жылдарындагы тарыхын саясий, социалдык жана экономикалык жактан изилдеп, өтө ири массивдеги тарыхый булактардын комплексин илимий айлампага бүгүнкү күндөгү окумуштуу, изилдөөчүлөр киргизип жатышат. Бирок, атайын булактын бир түрүн алып ага карата изилденип жаткан проблеманын же окуянын изилденип берилиши дээрлик жокко эсе. Тарыхый булактардын өзгөчө жана негизги комплекси болгон жалпыга маалымдоо каражаттары анын ичинде гезиттердин илимий айлампага киргизилиши, талдоого алынбаган. Гезиттердеги басылып чыккан түрдүү мазмундагы материалдар тарыхый булак катары ата мекендик тарыхнаамада атайын же жеткиликтүү түрдө баасын ала элек. Тарых илиминде мындай тенденциянын болуп жатышы толугу менен түшүнүктүү. Бир жагынан официалдуу маалымат булактары калктын гана эмес илимий коомчулук тарабынан алардын назарына алынбастан, салттык түшүнүк менен алардын көз карашы бүдөмүк түшүнүктү берет. Экинчи жагынан Аксы окуясы боюнча гезиттеги маалыматтар ар түрдүү оппозициялык көз караштар менен берилгендиктен аларды мазмунуна карата белгилүү бир системага салуу мүмкүн эмес. Ошого карабай бийлик жана оппозициялык гезиттерден белгилүү бир деңгээлде олуттуу айырмачылыкты байкоого болот. Алсак, идеологиялык жактан алганда “Кыргыз туусу”, “Слово Кыргызстан”, “Агым” ж.б. гезиттеринин ортосунда тиреш курч. Ал эми гезиттеги жарыяланган материалдарды чагылдыруудагы сөз эркиндиги, ынанымдуулугу, андагы фактылардын тактыгы тууралуу маселе дагы деле талаш бойдон калууда. Ал эми Аксы окуясында “ким биринчи ок чыгарган”, “ким күнөөлүү” деген сыяктуу материалдар гезиттердин ортосундагы айырмачылыктарга карабастан ар биринде жазылып, берилген материалдарда бирдей көз-караш жок. Ушундан улам Аксы окуясын изилдөөдө жалпыга маалымдоо каражаттарынын чыныгы ордун, баалуугун эске албай туруп, тарыхый булак катары кароого болот. Мындан сырткары эки тараптын тең позициясынан сырт чет өлкөлүк басма сөз каражаттары да окуяга карата сын-пикирлерин, ойлорун беришкен. Мындай сырткы көз карашты үчүнчү тараптын пикири катары ата мекендик

гезиттер чагылдырышкан. Демек, мындай маалыматтар менен биздин гезиттер өздөрүнүн оюн чет өлкөлүк басма сөздөгү маалыматтар аркылуу да чагылдыра алышкан. Андагы маалыматтарды изилдегенибизде чет өлкөлүк маалыматтарда окуя тууралуу ойлорун билдирүү менен чектелип, түздөн-түз конфликтке аралашкан ойлору жарыяланган материалдарда берилген эмес.

Мезгилдүү басма сөз каражаттарынын бир тармагы болгон гезиттер тарыхый окуяларды изилдөөдө жана калыбына келтирүүдө өзгөчө мааниге ээ. Айрыкча эгемендүү Кыргызстандын тарыхында болуп өткөн ири саясий окуялардын болушуна шарт түзгөн жана коомдук пикирди жарата алган дал ушул гезиттик материалдар болгон. Изилденип жаткан тарыхый окуянын булактаануучулук маселесин кароодо гезиттердин тарыхый булак катары орду өзгөчө болгон. Андагы чагылдырылган материалдар жана алардын коомдук пикирди жаратуудагы жана жалпы эле окуяны калыбына келтирүүдөгү орду каралды.

3.2. Интернет булактарында Аксы окуясынын чагылдырылышы.

Дүйнөлүк желедеги реалдуулукту илимий жактан таанып билүү илимде татаал болуп жатат. Бирок, айрым окумуштуулар дүйнөлүк желени изилдөөнү төрт деңгээлде карашат: техникалык же бири-бири менен телефон же башка байланыш каражаттары аркылуу дүйнөлүк желеде бириккен компьютерлердин жыйындысы; маалыматтык т.а. сайттардын мазмуну андагы бардык контенттер; антропологиялык, бул адамдар интернеттин колдонуучулары; төртүнчүсү метомаданий деңгээл – адамдардын интернетти кабыл алуусу жана ал жөнүндө түшүнүгү¹⁷⁹.

Интернетте жайгашкан документтердин тарыхый булак катары колдонуу зарылчылыгы кандай жана канчалык деңгээлде маалыматтык дарамети бар экендиги жөнүндөгү маселеде, интернет 24 саат бою маалымат менен камсыз кылгандыктан, ал башка жалпыга маалымдоо каражаттарына салыштырмалуу маалыматты таратуу ылдамдыгы жогору жана бул Интернет

¹⁷⁹ Осипова Е.Н. Теоретические основы изучения интернета: предмет и методология исследований. Информационный бюллетень Ассоциация Историч и компьютер №30 июнь 2002 Москва, 2002 262-263- б

сайттардын башка жалпыга маалымдоо каражаттарынан айырмалап турган тарабы болуп саналат. Интернеттин дал ушул жогорку ылдамдыкта маалыматты таратуу ыкмасын коомчулук ар кандай максатта колдонулуп келет. Ал эми дүйнөлүк желенин ылдамдыгын башка традициялык ММКынын түрлөрү дагы өздөрүнө колдонуп жатышат.

Акыркы мезгилдерде Интернет ЖМКсы абдан жогорку деңгээлде өнүгүп, учурда маалыматты берүүнүн эффективдүү жолу гана болбостон, саясий чөйрөгө таасир этүүчү перспективдүү инструментине айланды¹⁸⁰. Интернет сайттарынан даректерди издеп табуу атайын программалык браузердин негизинде жүргүзүлөт. Окумуштуулар интернеттен издөөнүн төмөнкүдөй ыкмаларын сунушташат:

1) гиперссылкалар аркылуу б.а. электрондук даректеги шилтеме. Мындай шилтеме башка дарекке карата жетелеп, кемчилиги катары гиперссылканын түзүлүшүнө көз каранды болушу;

2) машиналык издөө. Ал өз ичинен бир нече топторго бөлүнөт: тематикалык каталогдор (индекстер) аркылуу тема же ачкыч сөз менен издөө жүргүзүлөт; издөө системалары аркылуу; мета деңгээлдеги издөө системасы; ылдамдатылган издөө программасы аркылуу¹⁸¹.

Интернеттин башка тарыхый булактардан айырмасын жана анын коомдогу болуп жаткан окуяларды чагылдырышын же маалыматтын артынан башка окуянын, маалыматтын келиши бул интернет мейкиндигинин ээн-эркин мүнөзүнө байланыштуу. Мисалы, басма документтердин түрүн же китептерди окуганда ыраттуулукта, биринен-экинчисине өтүп окулат же колдонулат. Ал эми интернеттеги жайгашкан даректердин, жаңылыктардын өзгөчөлүгү көп кырлуу көп тараптуу мейкиндикте (виртуалдык мейкиндикте) орун алгандыгында жана аны болуп жаткан окуяны же боло туруучу окуяны алдын-ала жетектөөсү дагы ушуга байланыштуу. Мында традициялык

¹⁸⁰ Водолагин, А.Л. Интернет-СМИ как арена политической борьбы // *Общественные науки и современность* 2002, №1 56-59-б

¹⁸¹ Internet для историков // *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер»*, № 23, 1998, С.172 – 194.

тексттер же ар кандай аудиовизуалдык маалыматтар болгону менен алар бири-бирине тематикасы же датасы аркылуу окшош болуп, сайттагы шилтемелер аркылуу бири-бирине өтүп турат. Дагы бир өзгөчөлүгү интернеттеги даректер же жаңылыктар өзүнүн ичинде башка интернет баракчасында жайгашкан түшүнүк менен белгилери окшош болсо, аларга карата түз шилтеме кетип, бутакташып кетет. Бул тарыхчылар үчүн интернет булактары менен иштешүүдө бир эле убакытта тектеш тарыхый булактардын бир канчасы менен таанышууга колдонууга мүмкүндүк берет.

Тарыхый булакты издеп табуу маселеси маалыматтык коомдун шартында традициялык башка булактар сыяктуу дыкат иликтөөнү талап кылат. Коомдун маалыматтык деп аталышы бул бардык маалыматты алып жүрүүчү каражаттар ачык-айкын жана колдонууга бардык убакытта жана территорияда (айырм мамлекеттердеги интернеттеги маалыматка карата фильтрация жана интернетте кошулуунун төмөндүгү же жоктугу) мүмкүнчүлүк бар дегенди түшүндүрбөйт. Ошондуктан интернет ресурстарын тарыхый булак катары издеп табуу көйгөйү анын издөө ареалына түздөн-түз байланыштуу болуп саналат. Интернет ресурстарынын тарыхый булак катары тарыхый таанып билүүдө жана болуп өткөн реалдуулукту түшүндүрүүдө аны издеп табуу жана издөө жолу автоматтык негизде ишке ашат жана тарыхчынын традициялык тарыхый булактарды издеп табуудагы иш аракетинен жогорку ылдамдыкта болгондугу менен айырмаланат. Традициялык методдон айырмаланып, керектүү маалыматтарды чагылдырган булак табылбай калышы мүмкүн. Анткени, өзөк сөздөр менен табылган документтер толугу менен бардыгын камтыбайт. Интернет ресурстарынын издөө көйгөйүндө изилдөөчүнүн издеп жаткан дарек боюнча канчалык деңгээлде билими же маалыматты бар экендиги да чоң роль ойнойт. Анткени, дүйнөлүк желе системасында жайгашкан даректер белгилүү бир стандартка түшүрүлбөгөндүктөн жана атайын коддор менен аныкталбагандыктан анын ичиндеги мазмуну менен аталышында чоң

айырмачылык келип чыгышы мүмкүн жана бул издөөчү үчүн чоң тоскоолдук жаратат.

Интернетте даректи издеп жатканда издөөнүн так хронологиялык алкагы, географиялык аймагы, тили сыяктуу так критерийлер менен издөө жүргүзбөсө, көз ирмемде миллиондогон даректерди чыгарып берет жана андан изилдеп жаткан маселе боюнча керектүү тарыхый булактарды тандап алуу оорго турат бул тарыхчынын ишин бир кыйла татаалдандат. Окумуштуулар интернеттен издөө системалары аркылуу даректерди издөөнүн эң негизги кемчилиги катары ушуну көрсөтүшөт¹⁸².

Сайтка маалыматты жайгаштырып жатканда аны жайгаштырган адамдын ошол окуяны таанып билүүдөгү жеке билим деңгээли, окуяны андап түшүнүүсү, интуициясы, окуяга карата антипатия же симпатиясын эсепке алуу интернеттен даректи издеп жаткан адамда да болот. Анткени, изилдөөчүнүн өзүндө изилдөө объектисине жараша өзүнүн субъективдүү көз карашы болот. Ал эми виртуалдык чөйрөдө маалымат издөөдө дагы окуянын аталышын издөө системасына киргизүүдө өзүнө жат жана түшүнүксүз аталыш терминдер менен издөө туура эмес жыйынтыктарды алып келет. Интернеттеги тарыхый булактарды издеп табуу маселеси бул жалпы интернетти бардык илимдер тармагында изилдөөнүн атайын объектиси же илимий изилдөөнү ишке ашыруу үчүн колдонуу маселеси менен тыгыз байланышта.

Кыргызстандын соңку мезгилиндеги болуп өткөн саясий окуяларды изилдөөдө маалыматтык интернет сайттарынын дагы орду чоң. Ал эми эгемендүү Кыргызстандын соңку мезгилдеги тарыхы боюнча тарыхый булактарды издеп табуу маселесин интернет сайттарына карата талдоодо төмөнкүлөргө токтолууга болот.

Кыргызстандагы соңку мезгилдеги окуялардын бири бул 2002-жылдын июнь айында болгон Аксы окуясы эсептелинет. Аксы окуясы Кыргызстандын тарыхында өткөөл мезгилде болуп өткөн, мамлекеттик

¹⁸² Грицкевич, В.П., Каун, С.Б., Ходин, С.Н. Теория и история источниковедение. Минск, 2000 112-б

бийлик бир режимден экинчи режимге өтүп жаткан кездеги окуя болгондуктан, анын келип чыгуу себебин, жүрүшүн жана жыйынтыктарын аныктоодо ар түрдүү ой-пикирлер айтылып, окуя болгондон тартып, бүгүнкү күнгө чейин дүйнөлүк желеде, интернетте байма-бай талкууну жаратып, карама-каршылыктуу ой-жоромолдор берилүүдө. Интернеттеги сайттардын маанилүү тармагы болгон маалыматтык сайттар Аксы окуясынын келип чыгышынын себептерин дүйнөлүк желеге байма-бай чагылдырып жатат. Ал эми интернеттеги жайгашкан окуя тууралуу ар кандай жаңылыктар, аналитикалык талдоолор, популярдуу эмгектер, колдонуучулардын пикирлери булактаануучулук жактан изилдөөгө муктаж. Аксы окуясынын интернет сайттарында чагылдыруу маселесин изилдөө үчүн тарыхый булактарды издеп табуу маселеси бар. Мисалы, Аксы окуясы боюнча интернеттеги тарыхый булактарды издеп табууда издөө сайттары жана жеке маалыматтык сайттардын өздөрүнө суроо жөнөтүү аркылуу жүргүзүүгө болот. Бирок, Аксы окуясы тууралуу тарыхый булактарды интернеттен издөөдө бир катар көйгөйлөр бар. Интернет сайттарынан даректерди издеп табуу маселесин жолго коюуда интернеттеги ресурстардын жоктугуна карабай, анда кандай ресурстар бар экендигин карашыбыз керек. Интернеттен даректерди издөөдө керектүү документти автоматтык түрдө издеп табуу көйгөйү. Бирок, айрым учурда ар бир даректин контентине карата бирдиктүү аталышты берилбегени анык нерсе, ал болсо интернеттин хоастугу менен байланыштуу¹⁸³. Ал эми жок ресурстарды түзүү бул электрондук ресурстарды виртуалдык дүйнөгө максаттуу түрдө илимий чөйрөгө ылайыктап түзүлгөн иш-аракеттери менен байланыштуу карашыбыз керек. Мындан сырткары интернет сайттарынан даректерди издеп табуудагы көңүл буруучу жагдай *тил* болуп эсептелинет. Анткени, виртуалдык чөйрөдө маалыматтын кайсы тилде берилиши дагы чоң роль ойнойт. Колдонуучулардын аудиториясынын тили кайсы тилде суроо талапты

¹⁸³ Доорн, П. Электронный лабиринт: возможности и “ловушки” системы INTERNET для историков. //Круг идей. М, 1995. 137-149-б

жогору койсо даректердин тили дагы ошого жараша болот. Кыргызстандын шартында маалыматтык сайттар негизинен кыргыз тилинен башка, орус жана англис ж.б. тилдеринде иш алып барышат. Ал эми жалпы виртуалдык чөйрөдө дүйнө тилдеринин дээрлик көпчүлүгүндө тилди алып жүрүүчүлөрдүн MKT боюнча сабаттуулугуна жараша чагылдырылат жана анын ал тилдин виртуалдык дүйнөдөгү жашоосу дагы ошого жараша уланат. Интернеттеги издөө сайттарына Аксы окуясы жөнүндө издөө сөздү жөнөтүүдө бир канча аталыштардын варианттары кыргыз орус жана англис тилдеринде жиберилиши шарт. Анткени, Кыргызстандагы болуп өткөн окуялар тууралуу маалыматтын дээрлик көпчүлүгүн ушул тилдерде алышат. Аксы окуясы тууралуу жалпы маалыматты издеп табууда издөө сайттарынын ичинен эң негизгилери болгон www.google.kg, (www.google.ru, www.google.com) www.yandex.ru, (www.yandex.com) www.rambler.ru, жана www.bing.com [205., 206., 207., 208.] сайттарын тандап алдык. Аксы окуясы боюнча жогорудагы үч тилдин негизинде издөө сайттары аркылуу издеп табуунун эң жөнөкөй формасында, тактап айтканда, окуянын көпчүлүк арасындагы аталышы менен жүргүзүүдө, аталган төрт издөө сайтынын маалыматтык базасын билүү үчүн “Аксы окуясы” жана “Аксы окуясы 2002” деген аталыш менен издөө жүргүзүп, жыйынтыгында “Аксы окуясы 2002” сурообузга караганда “Аксы окуясы” сурообузга жооптор салыштырмалуу көп табылды. (1-апрель 2016-жылдагы издөө боюнча)

Таблица №5

№	Сайттардын аталышы			
	www.google.kg	www.yandex.ru	www.rambler.ru ,	www.bing.com
Аксы окуясы 2002-ж	234 000	1 000	1030	179
Аксы окуясы	336 000	3 000	3000	1700

Ушул эле суроонун орус тилинде жогорудагы сайттардын өзүнө суроо жөнөткөндө жыйынтыгы төмөнкүдөй болду.

Таблица № 6

№	Сайттардын аталышы			
	www.google.kg	www.yandex.ru	www.rambler.ru	www.bing.com
Аксы́йское событие 2002-г	81 400	65 000	65 000	12 600
Аксы́йское событие	121 000	415 000	415 000	19 000

Ал эми англис тилиндеги жогорудагы сайттарга сурак жөнөткөнүбүздө жыйынтыгы:

Таблица №7

№	Сайттардын аталышы			
	www.google.com	www.yandex.com	www.rambler.ru	www.bing.com
<i>Аксы́йское событие</i>	707 000	45 000	47 000	8 490 000
<i>Аксы́йское событие 2002</i>	2 370 000	125 000	125 000	1 170 000

Жогорудагы таблицадан көргөндөй кыргыз тилинде жүргүзүлгөн “Аксы окуясы” жана “Аксы окуясы 2002” деген эки аталаштагы издөөдө www.google.kg издөө сайтында жайгашкан ресурстардын саны жагынан көп экени көрүнүп турат. Ал эми орус тилинде жөнөтүлгөн издөөдө “Аксы́йское событие 2002” аталыш менен www.google.kg издөө сайттында электрондук даректер көп болсо, “Аксы́йское событие” деген аталыш менен www.yandex.ru, www.rambler.ru сайттарында даректердин саны артыкчылык кылат. Көрсөтүлгөн жыйынтыктардан улам интернеттеги электрондук даректердин саны кыргыз тилине салыштырмалуу орус жана англис тилинде басымдуу экендиги белгилүү болду. Бул адамдар көп колдонгон белгилүү интернет сайттарына карата издөө жүргүзүүнүн жыйынтыгы. Ал эми маселе боюнча жеке сайттардын өздөрүнө кирип, Аксы окуясы тууралуу маалыматтардын берилишинин сандык көрсөткүчтөрүн убакытка жараша

берилгендигин талдоо алууда интернеттен даректерди издеп табууда сайттардагы маалыматты сандык жана сапаттык жактан жайгаштыруу боюнча рейтинги каралат.

Аксы окуясынын булактаануучулук маселесин кароодо окуя жөнүндө баяндаган интернет булактарындагы жайгаштырылган булактарды дагы кароого болот. Окуянын жүрүшүн коомчулукка жеткирип турган ошол кездеги КТР менен эл аралык масштабдагы медиалар болгон. Мында Кыргыз телерадио компаниясы бир тараптуу маалыматты берип турганы менен айырмаланып турат. Кандуу жыйынтыктарга алып келген окуяларды чагылдырган бирден бир булак катары Боспиектеги 17-марттагы окуянын жүрүшүндө эл менен бийлик өкүлдөрүнүн ортосундагы кагылышта тартылып алынган видеонун фрагментти кароо талапка ылайык. Бул видео материал учурунда калк арасына кеңири таратылган эмес жана кийинки учурдагы бийлик алмашканда гана интернет ааламына чыга баштаган. Бирок, бул тартылып алынган видеону толук кандуу окуя жөнүндөгү маалымат берүү бере турган булак катары кабыл алууга болбойт. Анткени, Аксы окуясын тарыхый жактан изилдөөдө 2002-жылдын 17-мартындагы эл менен бийликтин ортосундагы тирештин бир учуру деп гана алууга болот. Себеби, окуя тарыхый процесс катары мурда башталып, 2002-жылдын 17-марты окуянын кульминациялык чекити гана болгон.

Аксы окуясы тууралуу изилдегенде окуя боюнча маалыматтардын көптүгү булактарга контент-анализ анализ жүргүзүү ыкмасын колдонууну талап кылат же максатка жетүү үчүн ал ыкманы колдонууга болот. Аксы окуясы жөнүндө маалыматтарды биринчи болуп дүйнөлүк желеде – Интернет чагылдырган жалпыга маалымдоо каражаттарынын бири бул Эркин Европа - Азаттык радиосунун сайты болгон. Аксы окуясы 2002-жылдын 17-мартында болгону менен ал мезгилде окуянын коомчулукка таралышы басма сөз каражаттары жана жергиликтүү радио-телевидение аркылуу гана чагылдырылган. Ал учурдагы коомдогу болуп жаткан окуяларды калкка жеткирүүдө гезиттер айрыкча оппозициялык маанайдагы

басылмалар байма-бай жеткирип турган. Азаттык жана ББС радиолору Кыргызстанда расмий жана оппозициялык ММКлардан айырмаланып, нейтралдуу багытта чагылдырууга аракет кылышкан.

Кыргызстанда Азаттык медиа борбору көп убакыттан бери калкты маалымат менен камсыздап келген ар кыл мазмундагы окуяларды элге жеткирген ММК каражаты. Коомдо маалыматташтыруу процесси жүрүп, Интернет жана цифралык технологиялар иштегенден тартып Азаттык радиосу дагы жаңыча форматта иш алып барганга өткөн. Ошондуктан, Аксы окуяларын ММКда чагылдырган каражат катары аталган радионун веб-сайты тандалып алынды¹⁸⁴.

2002-жылдары Кыргызстанда цифралык технологиялар жаңы гана иштеп баштап, азыркы күндөгүдөй интернет сайттары менен социалдык тармактар калктын калың катмары тарабынан колдонула элек болчу. ММК каражаттарынын ичинен эл аралык медианын филиалдары менен айрым маалыматтык агенттиктердин гана сайттары жаңылыктары чагылдырып турган. Эске алуучу жагдай Аксы окуясына байланышкан чыр-чатактар менен депутат Бекназаровду камакка алуу 2002-жылдын башында башталып, кандуу окуя март айында болгону менен, ал жөнүндө ошол учурда маалыматтар дээрлик интернет сайттарында чагылдырылган эмес. 2002-жылдын 16-октябрында биринчи жолу аталган радионун сайтында Аксы окуясына байланышкан кабар жарыкка чыккан¹⁸⁵. Ушул мезгилден тартып бүгүнкү күнгө чейин Азаттык сайттында Аксы окуясы боюнча ар кыл мазмундагы жана ар кандай типтеги маалыматтар жарыяланып келет. Азыркы күндө дагы аталган радионун сайтында окуяга байланышкан материалдар жарыкка чыгууда.

2002-жылдын 16-октябрынан тартып, 2017-жылдын 7-апрелине чейин сайтта бардыгы болуп 725 жаңылык, кабар, интервью, репортаж жана

¹⁸⁴ www.azattyk.kg

¹⁸⁵ Феликс Куловдун бошотуу талабы менен Ошто ачкачылык жарыялаган жарандардын 15-октябрда кармалышы бизди абдан кыжырдантты-деп билдирди 16-октябрда өткөрүлгөн пресс-конференцияда Куловду коргоо боюнча республикалык комитеттин төрагасы Турсунбек Акун // <https://www.azattyk.org/a/1202360.html>

аналитикалык материал түрүндө жарыяланып келген¹⁸⁶. Окуя болгондон тартып, азыркы күнгө чейинки медиа-компаниянын өзү канчалык деңгээлде калкка жарыялап тургандыгын, жылдар боюнча түзүлгөн иликтөөлөр аркылуу көрсөк болот.

Таблица №8

№	Жылы	Мезгили		Негизги мазмуну	Жалпы саны
		Алгачкы материал	Акыркы материал		
1	16.10.02 - 12.02	16.10.02.	31.12.02.		23
2	2003	07.01.03.	22.12.03.		60
3	2004	29.01.04.	18.12.04.		45
4	2005	07.01.05.	27.12.05.		50
5	2006	18.01.06.	01.11.06.		58
6	2007	08.01.07.	20.12.07.		187
7	2008	02.01.08.	30.12.08.		128
8	2009	06.01.09.	30.12.09.		36
9	2010	12.01.10.	23.12.10.		45
10	2011	20.01.11.	20.12.11.		21
11	2012	31.01.12.	15.12.12.		13
12	2013	17.03.13.	28.07.13.		7
13	2014	17.03.14.	09.12.14.		10
14	2015	07.02.15.	24.10.15.		8
15	2016	01.01.16.	22.12.16.		20
16	2017	28.02.17.	06.04.17.		14

Биздин изилдөөдө азаттык веб-сайтында 16 жыл аралыгында Аксы окуясы тууралуу маалыматтар мезгил-мезгили менен жарыяланып турган. Окуя тууралуу эң аз даярдалган жылдар бул 2013, 2014, 2015-жылдарга таандык. Бул жылдар аралыгында Аксы окуясы ЖМКнын жана калктын көңүл сыртында калган деп айтууга болбойт. Анткени, бул учурда коомдук-саясий турмушта айрыкча саясатта бийликтин жогорку инстанциясында турган бир катар адамдарга карата кылмыш иши козголуп (Келдибеков А., Ташиев ж.б.), коомчулук менен ЖМКнын назары ошол маселелерге көбүрөөк бурулган.

Ал эми окуя болгон жылы жана азыркы күндү (2017) төмөнкүдөй түшүндүрүүгө болот. 2002-жылы сайт болгону октябрь айынан гана баштап

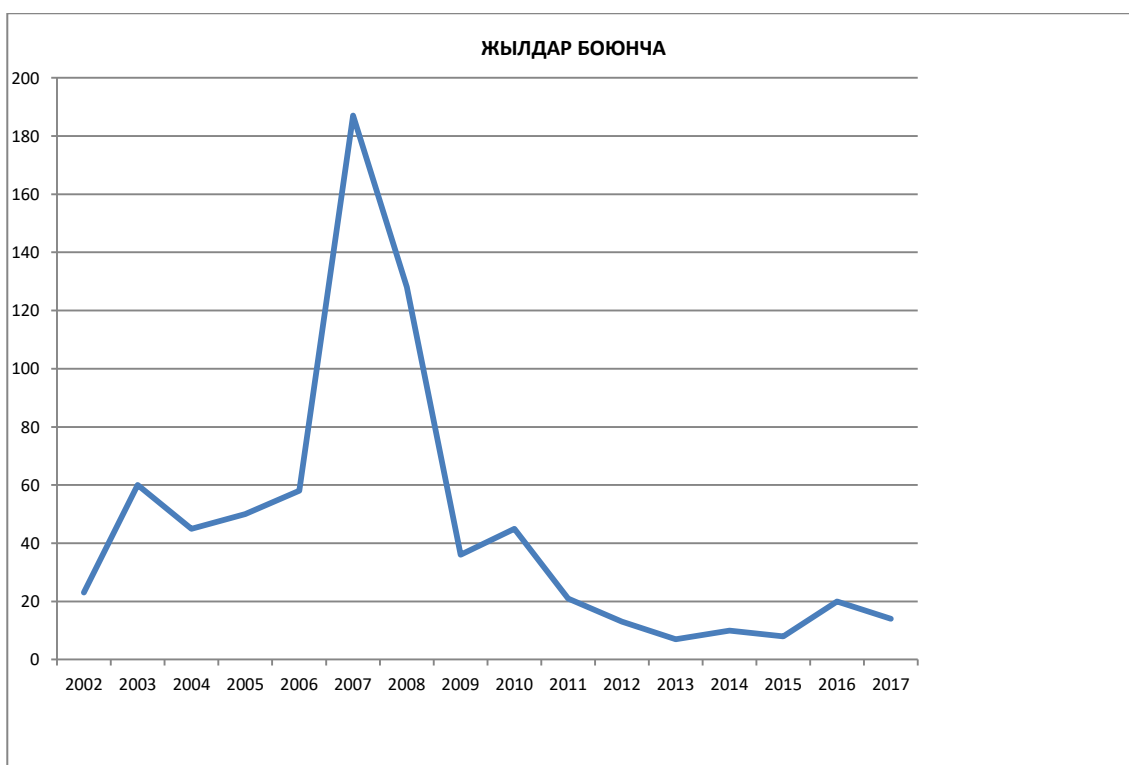
¹⁸⁶ www.azattyk.kg

иштеп, окуя тууралуу макалалар жарыкка чыккан. Ал эми 2017-жыл уланып жаткандыгына байланыштуу жарыяланган материалдардын саны аз.

Веб-сайттагы материалдардын сандык көрсөткүчү менен алсак, 2007, 2008-жылдарда Аксы окуясы менен байланышкан материалдардын саны жана көлөмү жогорку көрсөткүчтөрдү берет. Мисалы, 2007-жылы 187, 2008-жылы 128 материал жарык көргөн. Сайтка чыккан материалдардын кескин түрдө өсүп кетиши, ошол кездеги өлкөдөгү саясий кырдаалга байланыштуу болгон деп айткыбыз келет. Анткени, ал кездеги мамлекет башында турган президент Курманбек Бакиев жана анын командасы тарабынан бакиевдик режимге каршы тургандарга карата кысым көрсөтүү аракеттери жүрүп, саясий куугунтуктар башталган. Ушул мезгилде адам укугу, саясий куугунтуктоо жана бийликтин элге карата жасаган терс аракеттери катуу ЖМК тарабынан сынга алына баштаган. Бакиевдин жүргүзгөн саясатына бир кездеги өзүнүн санаалаштары, саясий чөйрөлөрү каршы сүйлөй баштаган. Бакиев режимине каршы айтылган сөздөрдүн арасында Аксы окуясындагы чек ара маселеси жана андагы карапайым адамдарга, саясатчыларга карата жасалган саясий кысымдар кайрадан ЖМКда, коомчулукта талкууга алынган. Бул мезгил аралыгындагы азаттыктын сайтында жарыяланган материалдардын сандык жактан өсүшүнүн себеби ушундай болгон.

Эгерде диаграмманынын жардамы менен түшүндүрсөк төмөнкүдөй болот.

Таблица №9

Контент-анализ ыкмасынын негизинде биз Азаттык медиасынын сайтында жайгашкан материалдардын темасына, баш сөзүнө жана негизи мазмуну карата талдоо жүргүзөбүз. Биз бул ыкмада алгач түйүн сөздөр аркылуу (негизги сөздөр) же негизги сөздөр аркылуу категориялык-түшүнүктөрдү жарыяланган материалдардын массивинен өкүлдүк тандоо системасы аркылуу талдоо жүргүзөбүз.

Таблица № 10

№	Түйүн сөздөр	Жыштыгы: жеке жана жалпы контексте
1	2002	46/112
2	Адам укуктары	13/13
3	Акаев	77/77
4	Аксы	103/1502
5	Аксы окуясы	84/1185
6	Атамбаев	19/19
7	Бакиев	82/82
8	Бекназаров	98/98

9	Бийлик	95/95
10	Демократия	10/10
11	Жогорку Кеңеш	35/35
12	Митинг, пикет	39/39
13	Оппозиция	15/15
14	Отунбаева	2/2
15	Өкмөт	29/29
16	Президент	115/133
17	Прокуратура	72
18	Революция	16/16
19	Сот	448/533
20	Укук коргоочу	33/33
21	Чек ара	8/8
22	Шайлоо	25/25

Жогорудагы таблицада көрүнүп тургандай, 16 жылга жакын аралыктагы azattyk.kg сайтына жарыяланган Аксы окуясына байланыштуу материалдарга карата контент-анализ ыкмасынын негизинде сөздөрдүн түшүнүк категорияларды сандык жактан эсептөө менен тандалып алынган түйүн сөздөрдүн окуяны канчалык деңгээлде чагылдыруу маселесин карайбыз. Мында эң көп кездешкен түйүн сөз “Аксы жана Аксы окуясы”, андан кийин “сот, президен, 2002” демек бул көрсөткүчтөн улам окуянын аталышы материалды издөөдө маанилүү, ал эми мааниси боюнча ар бир макаланын аталышы өзүнчө каралууга тийиш. А. Бекназаров түйүн сөздө жогорку санды көрсөтүшү окуя окуяны интернет булактары чагылдырууда алдыңкы орунда турган деп жыйынтыктоого болот.

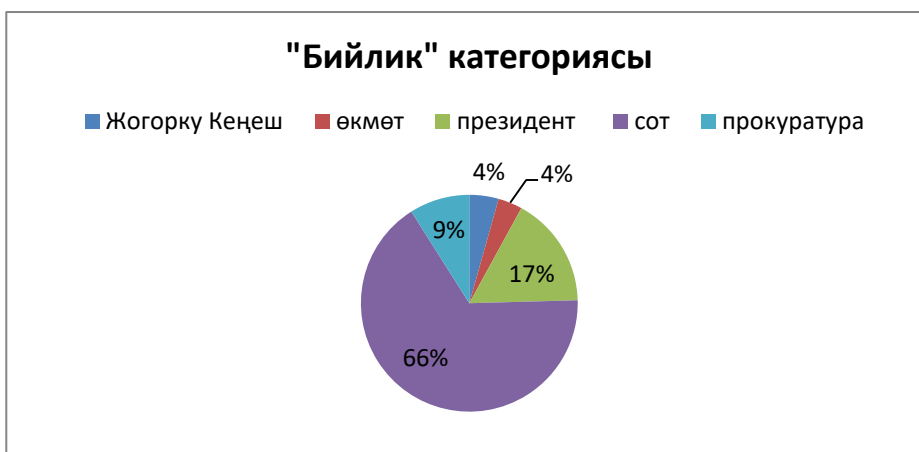
Ал эми контент анализдин кийинки этабында белгилүү бир категориялык түшүнүктөрдүн тобуна карата сандык-проценттик эсептөө менен чагылдыруу деңгээлин эске алабыз. Биринчиден, окуяга түздөн түз тиешеси бар расмий бийликтин өкүлчүлүк органдарына же аппаратына

карата сандык-проценттик эсепти жүргүзсөк. Бул топтогу категориялык-түшүнүктөргө: *Жогорку Кеңеш, өкмөт, президент, сот, прокуратура* деген сөздөр тандалып, категориялык блок –“Бийлик” деп аталды.

Таблица №11 Сандык көрсөткүч менен

Таблица №12 Проценттик көрсөткүч менен

Жогорудагы талдоо аркылуу белгиленген мезгил аралыгында (2002-2017) сот жана сот адилеттүүлүгү, алардын ишмердүүлүгү жана президент категориялары алдыңкы орунда турат. Бирок сот менен президент категорияларынын ортосунда чоң айырмачылык бар. Мында категорияларга гана анализ берилгенин эске алуу керек. Анткени Президент деген түйүн сөздө табылган материалдар окуяга түз таасир этпей. Сот деген түйүн сөз да окуяны толук ачып бере албайт, бирок сот процесстери жөнүндө маалыматты тактоого көмөктөшөт.

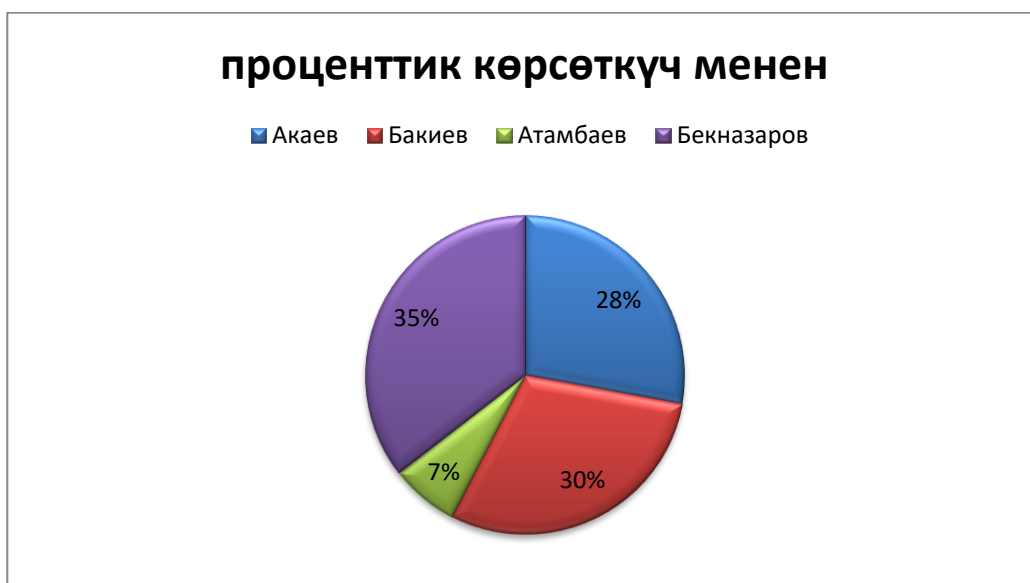
Экинчи категориялык топ катары “инсан же саясатчылар” категориялык тобу тандалып, ага *Акаев, Бакиев, Атамбаев, Бекназаров* –

деген түшүнүк сөздөр тандалып алынды. Төмөнкү таблица алардын алардын сандык жана проценттик көрсөткүчүн көрүүгө болот.

Таблица №13

Таблица №14

15 жыл аралыгындагы интернет чөйрөсүндө жарыяланган материалдар арасында Аксы окуясына байланыштуу инсандык факторлордун таасири ушундай көрсөткүчтөрдү берди. Ошол кездеги депутат А.Бекназаровдун Аксы окуясына канчалык даражада тиешеси бар экени о.э. учурда мурдагы эки президенттин окуяга карата катыштык денгээли массалык маалымат каражаттарынын ичинен Азаттыкта ушундайча берилген.

Жыйынтыктап айтканда интернет ресурстарын тарыхый булак катары колдонуу изилдөөчү үчүн татаал жумуш болуп саналат. Андагы маалыматтын көптүгү изилдөөчүнү максатка жетүү үчүн түрдүү ыкмаларды колдонуусун шарттай. Бүгүнкү маалыматтык коомдо аталган тармакты колдонбоого мүмкүн эместиктен, берилген материалдар булактаануу илимин кеңейтип, автоматтык маалымат берүүдө алдыңкы орунга чыккан.

КОРУТУНДУ

Эгемендүү Кыргызстандагы тарыхында саясий жактан орчундуу орундуу ээлеп, бурулуш жасаган Аксы окуясынын тарыхын изилдөөдө булактаануучулук проблемасы олуттуу мүнөзгө ээ илимий маселелердин бири. Диссертациялык иштин алкагында 2002-жылдагы Аксы окуясынын булактык базасын жана ага таандык тарыхый булактын булактаануучулук маселесин изилдеп келип төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгарууга болот:

Аксы окуясы эгемендүү Кыргызстандын тарыхындагы ири бурулуштарга жол салган окуя болуп, өзүнүн кийин мамлекеттик башкаруу системасындагы кризиске карата коомчулуктун нааразычылыгын ачык туюндурган жана элдик бийликтин күчүн көрсөткөн окуя болуп саналат. Аксы окуясынын себептерин изилдеп келип окуя тарыхый процесстин өнүгүүсүндө Кыргызстандын Аксы жеринде болбосо дагы Кыргызстандын башка бир жеринде болмок. Окуянын келип чыгуу себептери, жүрүшү жана жыйынтыктары тарыхый булактардын булак катары өзгөчөлүгүнө жана табиятына, аткарган функциясына анализ жүргүзүү аркылуу түшүндүрүп, калыбына келтирилди.

Аксы окуясы бүгүнкү күнгө чейин Ата Мекендик тарыхнаамада өз алдынча тема - проблема болуп каралган эмес жана аны изилдөөдөн мурун окуянын булактаануучулук маселелерине талдоо жүргүзүү маанилүү дагы тарыхчы-окумуштуулардын арасында биринчи жолу изилдөөгө аракет жасалды.

Диссертациялык иштин алкагында окуяга түздөн-түз тиешелүү бир катар жазма тарыхый булактардын тобуна карата булактаануу жаатында иликтөөлөр жүргүзүлүп, алардын өздөрүнүн теориялык-методологиялык маселери дагы каралды.

Изилдөө ишинин алкагында Кыргыз Республикасынын мыйзамдары анын ичинде Конституциянын тарыхый булак катары өзгөчөлүгүнө токтолуп, окуянын маңызын ачып берүүдө аны булак илимий айламга киргизүү

маселеси каралып, ага мамлекеттеги болуп жаткан саясий процесстерге карата таасири кеңири талдоо алынып, түшүндүрмөлөр берилди.

Аксы окуясын изилдөөдө тарыхый булактардын ичинен расмий мүнөзгө ээ болгон бийлик органдарынын анын ичинде жергиликтүү бийлик органдарынын иш жүргүзүү кагаздары – документтер илимий айлампага киргизилди жана алардан потенциалдык маалымат алуунун негизинде окуянын жүрүшүн жана жыйынтыгын тарыхый жактан калыбына келтирүүгө аракет жасалды.

Диссертациялык иштин алкагында Аксы окуясын чагылдырган тарыхый булактардын тобу болуп саналган ошол кездеги окуяны чагылдырган мезгилдүү басма сөз каражаттарындагы материалдарга карата булактаануучулук талдоо жүргүзүлдү. Мезгилдүү басма сөз каражаттары окуяны коомчулукка жеткирип, ошол эле учурда коомдук пикирди жаратуучу каражат болгондугу аныкталды. Расмий жана оппозициялык багыттагы гезиттердеги жарыяланган материалдар окуяны өз учурунда чагылдыруунун ошол кездеги негизги каражаты болгондугу такталды.

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАР МЕНЕН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Бекназаров А.А. Аксы ыйы – улут кайгысы. Бишкек, 2010
2. Бернгейм Э. Введение изучение истории, М, 2010 -121-с. Бернгейм Э. Введение в историческую науку. - Спб. , 1908;
3. Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР, 1990. №21.
4. Жунушалиев Ж, Плоских В, Харченко Г Тянь-Шандын “Гордый түйүнү”// Кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө материалдар жана документтен, Б.,2003-ж. 32-б
5. Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 17 июня 2002 года №3-5/732 от18.06. 2002 л. 27;
6. Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 19 июня 2002 года №3-5/742 от19.06. 2002 л. 29;
7. Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 26 июня 2002 года №3-5/785 от26.06. 2002 л. 145
8. Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 23 ноября 2002 года № 3-5/1644 от 23.11. 2002. Л.132
9. КР Жалал-Абад облусунун Аксы райондук мамлекеттик администрациясынын Буйругу 16-январь, 2002-ж. № 8-б.
10. КР Жалал-Абад облусунун Аксы райондук мамлекеттик администрациясынын Буйругу 16-январь, 2002-ж. № 11-б.
11. КР Жалал-Абад облусунун Аксы райондук мамлекеттик администрациясынын 19-февраль 2002-жылы буйругу чыккан . 19-февраль 2002-жыл №44-б.
12. КР Жалал-Абад облусунун Аксы райондук мамлекеттик администрациясынын коллегиясынын токтому. 7-март. 2002-март. №-15т.

13. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 1993
14. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 1993.
15. Русско-китайские отношения 1689-1916. Официальные документы. Издательство восточной литературы. Москва, 1958. 46-49-б
16. Русско-китайские отношения 1689-1916. Официальные документы. Издательство восточной литературы. Москва, 1958. 54-66-б
17. 13-марттагы 2002 –ж. №16-г Аксы районун мамлекеттик администрациясында откорулгон коллегиясынын токтому 4 б.
18. 13-Марттагы 2002 –ж. №16-г Аксы районун мамлекеттик администрациясында откорулгон коллегиясынын токтому 2 б.
19. 2009-ж эл каттоонун материалдары
20. http://online.adviser.kg/Document/?doc_id=30295032
21. Internet для историков // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер», № 23, 1998, С.172 – 194.
22. Абалды турукташтыруу боюнча Аксы райондук администрациясынын токтому
23. Аксы райондук администрациясынын райондогу абалды турукташтыруу боюнча Токтому
24. Аксы райондук мамлекеттик администрациясында өткөрүлгөн кеңешменин токтому. 2002-жыл 10-январь. Кербен кыштагы. 2-б.
25. Акунов А.А. 2005-жылы 24-марттагы жана 2010-жылы 7-апрелдеги элдик ыңкылаптардын тарыхына кыскача сереп // Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар. Бишкек, 2015 21-22-б.
26. Алмазбекова А. Ачкачылык кармоо модага айланып баратабы // Эркин тоо. 23-январь 2002-ж. –№6 (1116) 3-б.; Амиракулов А. Күнөөлү болсо да депутат жооп берет// Эркин тоо. 23-январь 2002-ж. –№6 (1116) 3-б.
27. Байкубатов Р. Колуң менен жасаганды мойнуң менен тартасын // Эркин тоо. 18-январь 2002-ж. –№5 (1115) 1-б.
28. Бекназаров А. Аксы ыйы-улут кайгысы 1-бөлүк, 8-бет.
29. Бекназаров А. Аксы ыйы-улут кайгысы 1-бөлүк, 8-бет.

30. Бекназаров А.А. Аксы ыйы - улут кайгысы. Бишкек, 2010. 13-б.
31. Болпонова А.Б. История и эволюция клановой системы в политических процессах кыргызского общества (XIX – XXI вв.). Б, 2015 диссертация на соискание доктора ист. наук.
32. Водолагин, А.Л. Интернет-СМИ как арена политической борьбы // Общественные науки и современность 2002, №1 56-59-б
33. Галиева З.И. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности (1989 – март 2005 гг.). Дисс. на соискание уч. степени доктора ист. наук
34. Галиева З.И. Суверенный Кыргызстан: реалии политического развития –Бишкек, 2007. 143-151-б.
35. Голиков А.Г., Круглова Т.А. Источниковедение отечественной истории. Москва: Академия, 2007. 214-б.
36. Голиков А.Г., Круглова Т.А. Методика работы с историческими источниками. М,6 Академия, 2014. 146-б.
37. Голиков А.Г., Круглова Т.А. Методика работы с историческими источниками. М. 2014 23-30-б.
38. Грицкевич, В.П. Теория и история источниковедения: Пособие для студентов гуманитарных факультетов / В.П. Грицкевич, С.Б. Каун, С.Н. Ходин. — Мн.: БГУ, 2000. — 221 с.; Пушкарёв, Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л.Н. Пушкарёв. — М.: Наука, 1975. — 281 с.
39. Дмитриев С.С. Периодическая печать / Источниковедение истории СССР. Под ред. И.Д. Ковальченко. М., 1981. С. 223-224.
40. Дмитриенко И.А. Развитие кыргызской государственности на современном этапе: историко-правовой аспект (1991-2005 гг.) Дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук. –Бишкек, 2007
41. Доорн, П. Электронный лабиринт: возможности и “ловушки” системы INTERNET для историков. //Круг идей. М, 1995. 137-149-б
42. Ежов А.И. Организация статистики в СССР. М., 1968.

43. Жала-Абад областынын аймагында коомдук-саясий абалды турукташтыруу боюнча журуп жаткан чаралар жонундо Маалымат 20 декабрь . № 3-5/1787 20.12.2002.
44. ¹Жунушалиев Ж, Плоских В, Харченко Г Тянь-Шандын “Гордый түйүнү”// Кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө материалдар жана документтен, Б.,2003-ж. 32-б
45. Закон КР О государственных гарантиях и компенсациях для лиц, проживающих и работающих в условиях высокогорья // <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/640/10?cl=ru-ru>
46. Ибраимов О. История кыргызского государства. Б, 2015
47. Информация об общественно-политической состоянии Жалал-Абадской области с 3 по 9 июня 2002 года. № 3-5/672 от 07.06. 2002. Л. 159-160;
48. Информация об общественно-политической состоянии Жалал-Абадской области с 3 по 9 июня 2002 года. № 3-5/672 от 07.06. 2002. Л. 159; Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию ; на 4 июня 2002 года №3-5/645 от 4.06. 2002 л.160
49. Информация об общественно-политической состоянии Жалал-Абадской области с 3 по 9 июня 2002 года. № 3-5/672 от 07.06. 2002. Л. 159
50. Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 3 июня 2002 года №3-5/638 от 3.06. 2002 л.167-168; на 4 июня 2002 года №3-5/645 от 4.06. 2002 л.160-161; на 5 июня 2002 года №3-5/652 от 5.06. 2002 л.163-164; на 6 июня 2002 года №3-5/661 от 6.06. 2002 л.55-56; на 6 июня 2002 года №3-5/674 от 7.06. 2002 л.57-58; на 8 июня 2002 года №3-5/677 от 8.06. 2002 л
51. Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 3 июня 2002 года №3-5/638 от 3.06. 2002 л.167
52. Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 3 июня 2002 года №3-5/638 от 3.06. 2002 л.168

- 53.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 3 июня 2002 года №3-5/638 от 3.06. 2002 л.168
- 54.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 3 июня 2002 года №3-5/638 от 3.06. 2002 л.168
- 55.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию: на 6 июня 2002 года №3-5/661 от 6.06. 2002 л. 56
- 56.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 5 июня 2002 года №3-5/652 от5.06. 2002 л. 164;
- 57.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 8 июня 2002 года №3-5/677 от 8.06. 2002 л
- 58.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 17 июня 2002 года №3-5/726 от17.06. 2002 л. 26;
- 59.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области с 17 по 23 июня 2002 года;
- 60.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 17 июня 2002 года №3-5/726 от17.06. 2002 л. 27;
- 61.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 20 июня 2002 года №3-5/749 от20.06. 2002 л. 28
- 62.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области с 24 по 30 июня 2002 года;
- 63.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области с 17 по 23 июня 2002 года;
- 64.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 19 июня 2002 года №3-5/742 от19.06. 2002 л. 28;

- 65.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 19 июня 2002 года №3-5/776 от25.06. 2002 л. 153;
- 66.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 25 июня 2002 года №3-5/776 от25.06. 2002 л. 154
- 67.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 27 июня 2002 года №3-5/796 от27.06. 2002 л. 143
- 68.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области по состоянию на 28 июня 2002 года №3-5/804 от28.06. 2002 л. 142
- 69.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 5 ноября 2002 года №35-5/1525 от 05.11. 2002 г.
- 70.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 6 ноября 2002 года № 3-5/1534 от 06.11. 2002 г.- л.50
- 71.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 6 ноября 2002 года № 3-5/1534 от 06.11. 2002 г.
- 72.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 5 ноября 2002 года № 3-5/1525 от 05.11. 2002 г.
Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 6 ноября 2002 года № 5-5/1534 от 06.11. 2002 г.- л.50
- 73.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 16 ноября 2002 года № 5-5/1592 от 16.11. 2002.
- 74.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 20 ноября 2002 года № 3-5/1621 от 20.11. 2002. Л.130
- 75.Информация об общественно-политической ситуации в Жалал-Абадской области на 22 ноября 2002 года № 3-5/1638 от 22.11. 2002. Л.132
- 76.Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. М., 1970. С. 245;

77. Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. С. 243–247; Источниковедение истории СССР: Учеб. / Под ред. И.Д. Ковальченко. М., 1981. С. 325–338; Панфилова А.М. Указ. соч. С. 21–29.
78. Источниковедение истории СССР. М, 1981 Ковальченко И.Д. (ред.)
79. Источниковедение: Теория, история, метод. Источники российской истории: Учеб. пособие для гуманитарных специальностей / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. М., 2004. С. 451.
80. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие /И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. - М., 1998. С. 702
81. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И.Н.Данилевский, В.В.Кабанов, О.М.Медушевская, М.Ф.Румянцева. - М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. - 702 с.
82. Иштин ак-карасын бир ууч саясатчылар эмес, сот гана аныкташ керек // Кыргыз Туусу 19-25-март 2002-ж. –№21.(22615)
83. Кабанов В.В. Источниковедение истории советского общества. М: Изд-во: РГГУ, 1997 г 259-б.
84. Калдаров Э. Белгисиз депутат Бекназаров кантип “баатырга” айланды // Кыргыз туусу –№2 (22596) 16-22-январь 2002-ж. 1-б.
85. Ковальченко И.Д. О применении математических-статистических методов в исторических исследованиях // Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. – Москва, 1969 –С.511
86. Конституция КР в редакции 2003 года, статья 46, Информационная система «Параграф», Бишкек, 2011
87. Кыргыз мамлекеттүүлүгү кылымдардын статистикасы. Бишкек, 2003, 202-б
88. Кыргыз мамлекеттүүлүгү кылымдардын статистикасы. Бишкек, 2003-ж, 182-б
89. Кыргыз мамлекеттүүлүгү кылымдардын статистикасы. Бишкек, 2003-ж, 186-б

90. Кыргыз мамлекеттүүлүгү кылымдардын статистикасы. Бишкек, 2003-ж, 196-б
91. ¹[Кыргыз Республикасынын калкынын жашоо деңгээли 2011-2015 жж](#)
92. Кыргыз Республикасынын калкынын жашоо деңгээли 2011-2015 жж.
93. Кыргыз Республикасынын Конституциясы, 1993, 1996, 1998, 2000,
94. Кыргыз-кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө материалдар жана документтен, Б., 2003-ж. 34,41,55,62-б.
95. Кыргызстан цифраларда [Текст]: стат. жайнак.- Бишкек: Кырг. Респ. Улут. статком., 2002.- 324-б. [Кыргыз Республикасынын калкынын жашоо деңгээли 2011-2015 жж.](#)
96. Ланглуа Ш.-В., Ш.Сеньобос. Введение в изучение истории. - М., 1899.;
97. Мамбеткулов А.Ш. Вопросы управления в системе разделения и соотношения властей в Кыргызской Республике. Историко-правовой анализ// Вестник КазНУ им.АльФараби. Алматы, 2012// <https://articlekz.com/article/9647>
98. Олехнович Д. Особенности изучения периодической печати и устных сведений как исторического источника // <http://www.hist.bsu.by/konference/olexnovich.htm>
99. *Панфилова А.М.* Советская периодическая печать как исторический источник: Учеб.-метод. пособие. М., 1974. С. 7;
100. Плошко Б.Г., Елисеева И.И. История статистики: Учебное пособие М 1990.
101. Председателю комитета по вопросам государственной безопасности ЗС ЖК Кыргызской Республики Исакову И.И №3-5/782 от 26.06.2002
102. ¹Председателю комитета по вопросам государственной безопасности ЗС ЖК Кыргызской Республики Исакову И.И №3-5/782 от 26.06.2002
103. Р Отунбаева Лекарство против бедности // Слово Кыргызстана - 1997

104. Расов. С Конституция Кыргызстана: плюсы и минусы.// <http://politcom.ru/10045.html>
105. Русско-китайские отношения 1689-1916. Официальные документы. Издательство восточной литературы. Москва, 1958. 31-40-б
106. Рынков В. Периодическая печать: место в системе исторических источников // <http://polit.ru/article/2010/08/09/periodika/>
107. Садыров С. А. Мадумаров адаштыбы же атайын жасадыбы // Эркин тоо. 20-февраль 2002-ж. 2-б.; Амиракулов А. Ушактын чыккан уу-дуу // Эркин тоо. 22-февраль 2002-ж. 3-б.
108. Салиев А.Л. Восточный вектор внешней политики Кыргызстана: Азиатско-Тихоокеанский регион и Ближний Восток
109. Салиев А.Л. «Китайский фактор» во внешней политике Кыргызстана: двусторонний и региональный уровни. 2008.
110. Салиев А.Л. «Китайский фактор» во внешней политике Кыргызстана: двусторонний и региональный уровни. 2008
111. *Селезнев М.С.* О классификации исторических источников в связи с построением курса источниковедения в вузах // Источниковедение истории советского периода. М., 1964. С. 320–342.
112. Сырттан бизге сын көз салышууда.//Агым№41,2002-ж.
113. Тескери учкан жагалмай //Агым №27. 2002-ж.
114. Турсунова Э.Т. Кыргызстан маалыматташтыруу коомунун алкагында: булактар жана изилдөө ыкмалары. Дисс. тарых илим. канд окум.изденип алуу үчүн жазылган –Бишкек, 2014
115. Усупова Н.С. Историко-типологические аспекты бедности в социальном развитии независимого Кыргызстана. –Бишкек, 2011
116. Черненко Е.В. Образ постсоветской России в немецком еженедельном иллюстрированном журнале «Шпигель» (источниковедческое исследование). АВТОРЕФЕРАТ диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук Москва – 2009 10-11-б
117. *Черноморский М.Н.* Периодическая печать: Учеб. пособие по источниковедению истории СССР. М., 1956. С. 32. *Пушкарев*

- Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М., 1975. С. 226. Там же. С. 226–227.*
118. Чоротегин Т. К. Парламенттик демократия-тарыхый залкар мүмкүнчүлүк: Кыргызстандагы 2005-жана 2010-жылкы элдик ыңкылаптардын маарекелерине карата//Доор жаңырткан элдик ыңкылаптар, Б.,2015, 5-б
119. Чотаева Ч.Ж. Факторы государственного строительства в Кыргызстане. Дисс. на соис. ученой степени доктора ист. наук. – Бишкек, 2004
120. Эдилова М. Жакырчылык - социалдык көрүнүш (өткөөл мезгилдеги Кыргызстандын мисалында) Б, 2000 – 84-б,
121. Эркебаев менен Султанов кыйкырышып, Аксыга байланыштуу каникул жарыялады.// Агым №32, 2002-ж.
122. Эркин Тоо, Кыргыз Туусу газеталарынын март айындагы сандары
123. Аксы элин алаксыта туруу аракеттериби же?...// Агым 16-апрель, 2002-ж.
124. Советская Киргизия, 25 октября 1990 г.
125. Слово Кыргызстана от 4 января 1996 года.
126. Кулуева З. Азимбек Бекназаров камакка алынды // Аалам. 09.01.2002. –№1 (384) 1-3-б.
127. 16 январь 2002 –ж № 8-Б Буйрук
128. 16 январь 2002 –ж № 8-Б Буйрук
129. Буйрук 21 январь 2002-ж. №11-б
130. Буйрук 21 январь 2002-ж. №11-б
131. Элдин жаалы катуу // Аалам. 16-22.01.2002. –№2 (385) 1-3-б.
132. Кылмыш иши мыйзамдуу козголгон // Эркин тоо. 25-январь 2002-ж. –№7 (1117) 6-б.
133. 19-февраль 2002-ж. № 44-б.

134. 24-апрель 2002-ж. №138-буйругуну
135. 1-июль 2002-ПРОТОКОЛУ №10-п. 2 б.
136. 1-июль 2002-ПРОТОКОЛУ №10-п. 2 б.
137. Аалам аскиясы: АКШ Аксыны бомбалайт.//Аалам №8, 2002-ж
138. 15 август 2002-ж.ПРОТОКОЛУ №18-п.
139. 2 сентябрь 2002-ж.Протоколу №23-п. 1 б.
140. Талаптар аткарылмайынча эл токтобойт // Аалам. 22-26-май. –19 (402) 1-3-б.